

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Στην κατεχόμενη Αθήνα ο Γεώργιος Γρίβας και άλλοι αξιωματικοί της II Μεραρχίας Πεζικού συγκρότησαν το 1941 τη μυστική οργάνωση «Άγνωστη Μεραρχία Χ» υπό τον υποστράτηγο Γεώργιο Λάβδα. Το γράμμα «Χ» στο όνομα της οργάνωσης αποτελούσε οπτική παραλλαγή του ονόματος της II Μεραρχίας Πεζικού.

Η «Χ» υπήρξε μια μικρή και ασήμαντη οργάνωση μέχρι και την αποχώρηση των Γερμανών, οπότε και οι Βρετανοί αποφάσισαν να την εργαλειοποιήσουν εναντίον των κομμουνιστών. Ο Γρίβας ένωσε αρκετές φράξιες της άκρας δεξιάς χρησιμοποιώντας κατά κόρον το επιχείρημα του κομμουνιστικού κινδύνου από μια πιθανή επικράτηση του ΕΑΜ. Η δράση της «Χ» ήταν περισσότερο αντικομμουνιστική και λιγότερο ενάντια προς τις κατοχικές αρχές, οι δε γερμανικές κατοχικές αρχές αντιμετώπιζαν την οργάνωση φιλικά. Το 1943 η Βέρμαχτ απέρριψε πρόταση του Γρίβα για συνεργασία. Από το 1944 η «Χ» άρχισε να εμφανίζει φασιστικά χαρακτηριστικά.

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές η «Χ», όπως και άλλες αντικομμουνιστικές οργανώσεις των Αθηνών που είχαν ιδρυθεί επί Κατοχής, προώθησαν μέλη τους στον στρατό, στη Χωροφυλακή και στην Αστυνομία και συγκρότησαν ένοπλες παραστρατιωτικές ομάδες, οι οποίες σε συνεργασία με την Εθνοφυλακή και, αργότερα, από τον Σεπτέμβριο του 1945, με την ανοχή της Χωροφυλακής εξαπέλυσαν κύμα πρωτοφανούς τρομοκρατίας στην επαρχία εναντίον μελών του ΕΑΜ αλλά και της Αριστεράς γενικότερα. Η «Χ» θεωρήθηκε κύριος φορέας της μη κρατικά ελεγχόμενης «λευκής τρομοκρατίας», που διήρκεσε από τη Συμφωνία της Βάρκιζας έως την έναρξη του «τρίτου γύρου», το φθινόπωρο του 1946. Παράλληλα, οι

ομάδες αυτές έλεγχαν διάφορους θύλακες του κράτους και ήταν σε θέση να ματαιώσουν πρωτοβουλίες φιλελεύθερων πολιτικών, που στόχευαν στην αποκλιμάκωση της πολιτικής έντασης μεταξύ του αστικού κόσμου και της Αριστεράς. Μάλιστα, η δράση των ένοπλων αντικομμουνιστών χαρακτηρίστηκε «μονομερής εμφύλιος πόλεμος της μοναρχικής δεξιάς εναντίον των ανυπεράσπιστων αντιπάλων της» που ανάγκασε, υποτίθεται, το ΚΚΕ να υιοθετήσει αδιάλλακτη στάση έναντι των πολιτικών του αντιπάλων και να οργανώσει αντάρτικες δυνάμεις.

Η «Χ» αντιπαράτεθηκε, πολιτικά αλλά και ένοπλα, και στους «τρεις γύρους» του Εμφυλίου με το ΚΚΕ. Ουσιαστικά ήταν η μόνη οργανωμένη μη κρατική ένοπλη αντίληψη στο ΚΚΕ σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1940. Το όνομά της κατέστη σύμβολο του αντικομμουνιστικού αγώνα.

Το Κυπριακό δεν απασχόλησε άμεσα τη «Χ», ενώ και η σταδιοδρομία της ως πολιτικού κόμματος ήταν εξαιρετικά βραχεία. Η εκλογική αποτυχία της στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950, όπου έλαβε 14.200 ψήφους (0,84%), σφράγισε την άδοξη πορεία της ως πολιτικού κόμματος. Και σε αυτές τις εκλογές ο Γρίβας, που απέτυχε να καθιερωθεί ως ένας από τους πολιτικούς ηγέτες της Δεξιάς, προτίμησε την αυτόνομη κάθοδο στον εκλογικό στίβο. Το κόμμα του διαλύθηκε, ενώ ο ίδιος ηγήθηκε –επιτυχώς αυτή τη φορά– του ένοπλου απελευθερωτικού αγώνα στην Κύπρο το 1955.

Διονύσιος Ν. Μουσιούτης
Εκδότης - Διευθυντής

- 6 Η ύδρευση στη Λάρνακα, 480-312 π.Χ.
Ο υπουργός του βασιλιά για την προμήθεια νερού
σε μια πόλη-κράτος της Κύπρου
ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ
- 20 Η αισθητική και οι ελληνικές αναφορές των Προραφαηλιτών
ΤΟΥ ΜΑΝΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗ «Χ» – ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ

- 34 Η «Χ» στην κατοχή (1941-1944)
ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΡΥΟΥ
- 46 Η «Χ» κατά τα Δεκεμβριανά
ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ
- 55 Η «Χ» από τη Συμφωνία της Βάρκιζας
έως το τέλος του Εμφυλίου
ΤΟΥ ΒΑΪΟΥ ΚΑΛΟΓΡΗΑ

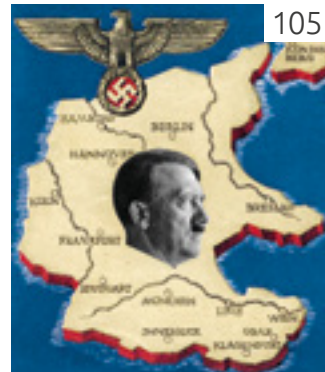
6

20

80

105

- 65 Τζουζέππε Ματσίνι
ΤΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗ ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ
- 80 Οι πόλεμοι του Σουδάν
ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΧΑΛΑΤΣΗ
- 93 Το Σχέδιο «Μαγαδασκάρη» των Ναζί
και η «τελική λύση» (ΜΕΡΟΣ Β΄)
ΤΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ ΧΟΝΔΡΟΜΑΤΙΔΗ
- 105 Άνσλους: η προσάρτηση της Αυστρίας στο Γ' Ράιχ
ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ

ΜΟΝΙΜΕΣ ΣΤΗΛΕΣ & ΙΣΤΟΡΙΑ

- 120 Το Χθες ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΙΚΟ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ
- 122 Επικαιρότητα ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΡΑΓΚΟ
- 124 Βιβλία ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΗ Ν. ΜΟΥΣΜΟΥΤΗ
- 128 Σταυρόλεξο ΑΠΟ ΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΑΤΑΡΟΥΝΗ

ΙΔΡΥΤΗΣ: Ειρήνη Ι. Πουρνάρα (1968)

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ | ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ Μ.Ι.Κ.Ε.

Επιδάουρου 5, 182 33 Άγιος Ιωάννης Ρέντης Αττικής

ΤΗΛΕΦΩΝΟ: +30 210 49.13.502 | FAX: +30 210 49.03.949 | EMAIL: info@istoria.gr

ΔΙΚΤΥΑΚΟΣ ΤΟΠΟΣ: www.istoria.gr | ISSN 1107-0285 | ΚΩΔΙΚΟΣ ΕΝΤΥΠΟΥ: 233712

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Διονύσης Ν. Μουσμούτης | dmousmoutis@istoria.gr

ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Οπαδοί του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών. — Ο Γ. Γρίβας.
— Μέλη της «Χ». — Εκλογικό λογότυπο του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών.

Οι συνεργάτες - συγγραφείς φέρουν την ευθύνη των κειμένων τους. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του περιοδικού με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του Εκδότη. ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ: Με τα αρχικά CCPL δηλώνεται ότι η συγκεκριμένη φωτογραφία υπάγεται στην άδεια χρήσης Creative Commons (Creative Commons Public License/CC-by-sa), αντίγραφο της οποίας παρατίθεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.creativecommons.org/licenses/by/2.5/legalcode. Η σειρά με την οποία εμφανίζονται οι φωτογραφίες βαίνει από αριστερά προς τα δεξιά και από πάνω προς τα κάτω.

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Σπυρίδων Πλουμίδης

ΥΠΕΥΘΥΝΟΙ ΥΛΗΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΩΝ:

Δ. Ν. Γεράκης, Μαρία Σαμπατακάκη

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Νίκος Βατόπουλος

ΝΟΜΙΚΗ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: Πιερρίνα Κοριατοπούλου

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Γιώργος Βούλγαρης, αντεισαγγελέας Εφετών, δ.ν.΄

Γιώργος Γεωργής, τ. πρέσβης, Καθηγητής Νεότερης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου, Κύπρος΄

Στράτος Δορδανάς, Επίκουρος Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας΄

Νίκος Καραπιδάκης, Καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο΄

Μαριέττα Μινώτου, τ. διευθύντρια Γενικών Αρχείων του Κράτους΄

Κωνσταντίνα Μπότσιου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου΄

Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου΄

Σπυρίδων Πλουμίδης, Επίκουρος Καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών΄

Σωτήρης Ριζάς, διευθυντής ερευνών στο Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών΄

Ανδρέας Στεργίου, Αναπληρωτής Καθηγητής Σύγχρονης Ευρωπαϊκής Ιστορίας και Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ:

Ελένη Βαλεριάνου | evalerianou@istoria.gr

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΜΑΡΚΕΤΙΝΓΚ: Τατιάνα Μοσκοπούλου
tmoschoroulou@istoria.gr

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Χριστίνα Τουχαντζίδου
info@istoria.gr

ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ: Ευάγγελος Κωσταρέλης
ΤΗΛ. +30 210 49.13.502 | FAX 210 49.03.949

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Πανεπιστημίου 46, 106 78 Αθήνα
ΤΗΛ. +30 210 36.11.880, +30 210 36.23.993

ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΠΟΛΥΓΡΑΦΟΣ PRESS
ΔΙΑΝΟΜΗ: Άργος

ΕΓΓΡΑΦΕΙΤΕ
ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ
ΚΑΙ ΕΠΩΦΕΛΗΘΕΙΤΕ

ΕΚΠΤΩΣΗ 25% ΕΝΤΥΠΗ
41% ΨΗΦΙΑΚΗ

ΔΩΡΕΑΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΨΗΦΙΑΚΗ ΠΡΟΣΒΑΣΗ

ΑΞΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ

ΕΝΤΥΠΗ & ΔΩΡΟ* ΨΗΦΙΑΚΗ

	ΕΤΗΣΙΑ	6ΜΗΝΗ
ΕΛΛΑΔΑ	50 €	25
ΚΥΠΡΟΣ	100 €	50
ΕΥΡΩΠΗ	110 €	55
ΛΟΙΠΕΣ ΧΩΡΕΣ	120 €	60

ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΤΗΣΙΑ 35€

Στην τιμή εφαρμόζεται η έκπτωση
και συμπεριλαμβάνονται ο ΦΠΑ
και τα ταχυδρομικά έξοδα

ΙΣΧΥΕΙ ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΗ
ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΚΠΤΩΣΗ 10%

* Δωρεάν ψηφιακή εγγραφή για
κάθε συνδρομή στην έντυπη έκδοση

Ανακαλύψτε τη δύναμη
που κρύβει η γνώση
της Ιστορίας

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

www.istoria.gr

E-MAIL: info@istoria.gr

210 49.13.502 | 210 36.23.993

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
από το τεύχος του μηνός.....

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΞΑΜΗΝΗ

ΕΝΤΥΠΗ ΕΝΤΥΠΗ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΨΗΦΙΑΚΗ

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ.....

ΠΕΡΙΟΧΗ..... Τ.Κ.....

ΠΟΛΗ..... ΧΩΡΑ.....

ΤΗΛ..... EMAIL.....

Κάντε ένα δώρο ιστορικής αξίας
στα αγαπημένα σας πρόσωπα

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΔΩΡΟ ΝΕΑ ΑΝΑΝΕΩΣΗ
από το τεύχος του μηνός.....

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΕΤΗΣΙΑ ΕΞΑΜΗΝΗ

ΕΝΤΥΠΗ ΕΝΤΥΠΗ & ΨΗΦΙΑΚΗ ΨΗΦΙΑΚΗ

Επιθυμώ να αποσταλεί ευχετήρια επιστολή

ΟΝΟΜ/ΝΥΜΟ.....

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ.....

ΠΕΡΙΟΧΗ..... Τ.Κ.....

ΠΟΛΗ..... ΧΩΡΑ.....

ΤΗΛ..... EMAIL.....

ΕΠΙΛΟΓΗ ΠΛΗΡΩΜΗΣ

Δικαιούχος: «ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ ΜΟΝΟΠΡΟΣΩΠΗ ΙΚΕ»

Με κατάθεση σε τραπεζικό λογαριασμό

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ | Κωδικός SWIFT/BIC: ETHNGRAA
IBAN: GR36 011 0190 0000 0190 0048 8528

ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ | Κωδικός SWIFT/BIC: PIRBGRAA
IBAN: GR23 017 2034 0005 0340 9216 3075

Έμβασμα με ταχυδρομική επιταγή

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΜΕΝΗ

ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 5

182 33 ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΕΝΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Η ΥΔΡΕΥΣΗ ΣΤΗ ΛΑΡΝΑΚΑ, 480-312 π.Χ.

Ο υπουργός του βασιλιά
για την προμήθεια νερού
σε μια πόλη-κράτος της Κύπρου

ΤΟΥ ΑΛΕΞΗ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ

Η πόλη της Λάρνακας συγκαταλέγεται ανάμεσα στις 10 πόλεις παγκόσμια που αποδεικνύει συνεχή και αδιάλειπτη ζωή σαν αστικό κέντρο για 4.000 χρόνια. Η κατοίκηση στους χώρους του αρχαίου Κιτίου, όπως ονομαζόταν τότε η πόλη, εμφανίζεται κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. Το πρώτο λιμάνι της πόλης βρισκόταν στην περιοχή Καθαρή, έναν αρχαιολογικό χώρο που σήμερα βρίσκεται ανάμεσα στους λόφους της εκκλησίας της Χρυσοπολίτισσας και της εκκλησίας του Αγίου Προδρόμου, όπου ανακαλύφθηκαν και οι αρχαιότεροι τάφοι, που χρονολογήθηκαν στις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ.¹ Στους χώρους αυτούς βρέθηκαν μυκηναϊκοί ναοί και άλλα κατάλοιπα της μαζικής άφιξης των Αχαιών στην Κύπρο, και ο αρχαιολόγος Βάσος Καραγιώργης απέδειξε από τις εκεί ανακαλύψεις ότι οι Έλληνες αποίκησαν την Κύπρο τουλάχιστον 400 χρόνια πριν από τους Φοίνικες.

Μια πρωτοποριακή διοικητική λύση

Μέχρι την υποτέλεια των βασιλείων της Κύπρου το 546 π.Χ. στους Πέρσες, οι άνακτες ήσαν ελληνικής καταγωγής, αλλά ο ανταγωνισμός και οι πόλεμοι με τους Έλληνες έκαναν τους Πέρσες να μην εμπιστεύονται τους Έλληνες της Κύπρου. Έτσι μετά την ήττα στη ναυμαχία της

Σαλαμίνας τον Σεπτέμβρη του 480 π.Χ. επέβαλαν σε όλη την Κύπρο βασιλιάδες με φοινικική καταγωγή. Η νέα δυναστεία στο Κίτιο είχε ρίζες από την Τύρο της Φοινίκης, και ο ιδρυτής της δυναστείας ήταν πρίγκιπας της πόλης αυτής. Η νέα δυναστεία αποδείχτηκε αρκετά φωτισμένη και έκανε πολλά δημόσια έργα προς όφελος του βασιλείου της Λάρνακας καθιστώντας

Πανοραμική άποψη του αρχαιολογικού χώρου της Μπαμπούλας στη Λάρνακα. ΚΑΤΩ. Ο Αθηναίος στρατηγός Κίμων πολιόρκησε το αρχαίο Κίτιο ανεπιτυχώς για μεγάλο διάστημα, γιατί εντός των τειχών υπήρχαν μεγάλα αποθέματα νερού και τροφών. Η προτομή βρίσκεται στην παραλιακή Λεωφόρο Αθηνών της Λάρνακας. ΔΕΞΙΑ: Τάλαντο χαλκού όπως το επεξεργάζονταν στα εργαστήρια τήξης του μεταλλεύματος για να είναι εύκολο στη μεταφορά. Ήταν ένα από τα πιο προσοδοφόρα είδη εμπορίου με όλους τους γειτονικούς πολιτισμούς. Το αρχαίο βασίλειο της Λάρνακας το δούλευε στα δικά του εργαστήρια ή το εμπορευόταν από άλλα εργαστήρια της Κύπρου, έτσι ο πλούτος του μπορούσε να επενδυθεί σε πολύπλοκα έργα υδατοπρομήθειας της πόλης-κράτους.

το μια από πιο εύρωστες πόλεις-κράτη της Κύπρου. Εισήγαγε νομισματικό σύστημα στις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ στη Φοινίκη νομίσματα έκοψαν οι πόλεις έναν αιώνα σχεδόν αργότερα. Η πόλη διεξήγαγε διεθνές εμπόριο με τα πλοία των δικών της ναυτικών σ' όλα τα γνωστά λιμάνια της Μεσογείου βοηθούμενη από το ελληνικό και φοινικικό δαιμόνιο στον τομέα και το δίγλωσσο του πληθυσμού, αφού ελληνικά και φοινικικά ήταν οι διεθνείς γλώσσες του γνωστού τότε κόσμου. Ο βασιλιάς είχε υπουργό για το εμπόριο, που η επιτύμβια στήλη του βρέθηκε στο νεκροταφείο των κλασικών χρόνων (480-312 π.Χ.). Στον ίδιο αρχαιολογικό χώρο βρέθηκε και η επιτύμβια στήλη του υπουργού του βασιλιά για το νερό. Το εκπληκτικό είναι ότι και οι δύο αυτοί αξιωματούχοι, όπως σημειώνεται στον τάφο τους, κληρονόμησαν τη θέση από τους προγόνους τους, που κατείχαν το ίδιο λειτούργημα επτά γενεές πριν από αυτούς. Δεν βρέθηκαν επιτύμβιες στήλες για άλλους υπουργούς του κράτους, που σημαίνει ότι αυτοί ήταν από τους σημαντικότερους αξιωματούχους της πόλης.

Ο υπουργός ή αξιωματούχος για την προμήθεια νερού στην αρχαία πόλη της Λάρνακας φαίνεται να ήταν ένα σημαντικότατο λειτούργημα και πρωτοποριακή διοικητική λύση για την εποχή σε μια περιοχή που διαχρονικά μαστιζεται από ανομβρίες και δεν διαθέτει ικανοποιητικές πηγές ύδρευσης. Επιπρόσθετα, το κριτήριο της χωροθέτησης και της ανάπτυξης της πόλης ήταν τα φυσικά της λιμάνια και όχι η επάρκεια πόσιμου νερού στα συγκεκριμένα σημεία. Όπως μας δείχνει η αρχαιολογική έρευνα, η προμήθεια νερού στην πόλη στην αρχή της ύπαρξής της επιτυχανόταν από πηγάδια που συντηρούνταν από το υφάλμυρο υδροφόρο υπόστρωμα της πόλης. Φαίνεται να υπήρχαν όμως και μερικά υπόγεια ρεύματα γλυκού νερού που χύνονταν στη θάλασσα,

αλλά με τις παρατεταμένες ανομβρίες στέρευαν, ταλαιπωρώντας τον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό εντός των τειχών της πόλης. Η πόλη όντως περικλείστηκε με κυκλώπεια τείχη από τον 13ο αιώνα π.Χ. με τη μαζική άφιξη των Αχαιών, και όσο αυξανόταν η δύναμη και ο πληθυσμός της πόλης τόσο δυνάμωναν και τα τείχη επεκτείνονταν όπως και η ευρηματικότητα για την ικανοποιητική υδροδότηση του εντός των τειχών πληθυσμού.

Οικονομική άνθιση και ευημερία

Η πόλη του αρχαίου Κιτίου απολάμβανε οικονομική άνθηση και πληθυσμιακή ανάπτυξη μετά τον 13ο αιώνα π.Χ. Στον λατρευτικό χώρο της αρχαίας αυτής πόλης ανακαλύφθηκαν μεγάλα δημόσια πηγάδια.² Ένα από αυτά χτίστηκε με μεγάλες τετράγωνες πελεκητές πέτρες, ενώ στο στόμιο κάποιου άλλου πηγαδιού υπήρχε ακόμα στη θέση του, κατά την ανασκαφή, ένα μεγάλο πέτρινο κάλυμμα. Μερικά από τα πηγάδια της περιοχής βρέθηκαν συνδεδεμένα με πέτρινα πελεκητά κανάλια ή πήλινους αγωγούς, παρέχοντας νερό στους γειτονικούς ναούς και τους ιερούς τους κήπους, καθώς και στα εργαστήρια κατεργασίας χαλκού. Η θρησκεία και η μεταλλουργία ήταν συνδεδεμένες με την εξουσία της πόλης, και μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και οι κατασκευές για την προμήθεια νερού ήταν έργο συνδεδεμένο με την πολιτική αρχή.

Ο αρχαιολόγος Κυριάκος Νικολάου στη μελέτη του *Ιστορική Τοπογραφία του Κιτίου* αφιερώνει ολόκληρο κεφάλαιο στα υδραγωγεία της αρχαίας πόλης.³ Κρίνοντας από τις αρχαιολογικές ενδείξεις των Αρχαϊκών Χρόνων (750-480 π.Χ.) και της Κλασικής Περιόδου (480-312 π.Χ.), το Κίτιο δεν βασιζόταν πλέον αποκλειστικά στην προμήθεια νερού από τα πηγάδια, αλλά στη μεταφορά νερού μέσω υδραγωγείων από άλλες περιοχές, καθώς και σε νερό της βροχής που φυλασσόταν σε

στέρνες και υπόγειες υδατοστεγείς πετρόκτιστες δεξαμενές. Οι πλέον αξιόπιστες μαρτυρίες για τη λειτουργία αυτών των συστημάτων ύδρευσης στην αρχαία πόλη είναι τα ίδια τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία καταγράφηκαν με ευλάβεια από τον Κυριάκο Νικολάου σε μια περίοδο πενήντα και πλέον ετών μέχρι την έκδοση της μελέτης του το 1976. Όμως ενισχύονται και από μαρτυρίες και νέες καταγραφές του Τμήματος Αρχαιοτήτων, αφού τυχαίες ανακαλύψεις κατά τη διάρκεια

οικοδομικών εργασιών αποκαλύπτουν συνεχώς νέους κεραμικούς αγωγούς, στέρνες και υπόγειες δεξαμενές, καθώς και αρχαία πηγάδια. Αυτές οι μαρτυρίες συνεχίζουν να διευρύνονται από ανακαλύψεις κατά τη διάρκεια εκτέλεσης των εργασιών για την εγκατάσταση του σύγχρονου αποχετευτικού συστήματος Λάρνακας από το 1995 μέχρι σήμερα. Ο Κυριάκος Νικολάου κατέγραψε ότι πολλά από αυτά τα συστήματα διανομής νερού διασχίζουν πολλά τετράγωνα της πόλης

Αρχαία κατάλοιπα της πόλης του αρχαίου Κιτίου στην ομώνυμη τοποθεσία εντός της σύγχρονης πόλης της Λάρνακας. ΚΑΤΩ: Αντίγραφο της στήλης του Σαργών Β΄, του Ασσυρίου κατακτητή της Κύπρου, που στον περίγυρο περιγράφεται η τελετή υποτέλειας των Κύπριων βασιλέων (Λάρνακα, Αρχαιολογικό Μουσείο).

και μετά βεβαιότητας χρονολογεί όλα αυτά τα υδραγωγεία, ανοικτά και κλειστά, στην Κλασική, Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Εποχή της πόλης.

Είναι γνωστό ότι το αρχαίο Κίτιο υπήρξε μεγάλο εμπορικό και ναυτικό κέντρο από τουλάχιστον τον 9ο αιώνα μέχρι το 312 π.Χ., όταν βρισκονταν στην εξουσία οι δικοί του βασιλείς ή πρίγκιπες. Το λιμάνι, στο πλαίσιο των αναπτυξιακών έργων της πόλης, μετακινήθηκε σε άλλο καταλληλότερο φυσικό κόλπο και βρισκό-

ταν τώρα κάτω από τον χαμηλό λόφο της «Παμπούλας» μεταξύ των σημερινών οδών Κιλκίς και Κίμωνος, εντός των κυκλώπειων τειχών της πόλης. Η πρόσβαση στο λιμάνι γινόταν μόνο από προστατευμένο κανάλι-διώρυγα που φυλασσόταν από τα τείχη και τον στρατό.

Στο νέο λιμάνι υπήρχε εμπορικό μέρος και πολεμικός ναύσταθμος όπου γινόταν ναυπήγηση νέων σκαριών σε νεώρια, τα οποία χρησιμοποιούνταν επίσης για συντηρήσεις και το στέγνωμα της ξυλείας

Ασημένιος στατήρας του βασιλιά Βαάλμελεκ Α΄ του αρχαίου βασιλείου της Λάρνακας, ο οποίος βασίλευσε τον 5ο αιώνα π.Χ. Από τη μια πλευρά είναι το λιοντάρι σύμβολο της πόλης και από την άλλη η μορφή του Ηρακλή, προστάτη του βασιλείου. Η φωτισμένη Φοινικική Δυναστεία, αν και διορισμένη από τους επικυρίαρχους Πέρσες, άφησε αξιόλογα επιτεύγματα, όπως η εισαγωγή νομισματικού συστήματος έναν αιώνα πριν από τις πόλεις της Φοινίκης και βέβαια η ικανοποιητική υδροδότηση, το λιμάνι, ο ναύσταθμος, ο εμπορικός στόλος, δημόσια κτίρια κι άλλα.

των πλοίων. Εδώ ήταν και οι ναοί των αγαπημένων ελληνο-φοινικικών θεοτήτων, του Ηρακλή-Μελκάρτ και της Αφροδίτης Αστάρτης, που ανακαλύφθηκαν από τον Σουηδό αρχαιολόγο Έιναρ Γκέρστατ στις εκεί ανασκαφές τη δεκαετία του 1920.

Μέσα στο αρχαίο λιμάνι, που αποκάλυψε το 1989 η γαλλική αρχαιολογική αποστολή με επικεφαλής τη Μαργκερίτ Υόν (Marguerite Yon), τα ευρήματα παροχής νερού είναι εκπληκτικά. Εκτός από υδρευτικά συστήματα με πηγάδια και υπόγειες στέρνες νερού, βρέθηκε να καταλήγει εκεί ένα σκεπαστό κανάλι νερού, το οποίο μπορεί να δει ο επισκέπτης στον αρχαιολογικό χώρο. Έχει κατασκευαστεί από μεγάλες πελεκητές πέτρες, είναι ορθογώνιος και μεγάλων διαστάσεων. Σε γειτονικούς χώρους βρέθηκαν τμήματα του υπόγειου και πετρόκτιστου αυτού καναλιού, που καταλήγουν στο λιμάνι και χρονολογήθηκε από τους αρχαιολόγους ως κατασκευή της Κλασικής Περιόδου (480-312 π.Χ.) Παρόλο που δεν γνωρίζουμε την πηγή από την οποία μεταφερόταν τόσο πολύ νερό, είναι βέβαιο πως αυτή βρισκόταν έξω από την πόλη, καθώς μόνο στον ποταμό Τρέμιθο, στα δυτικά της πόλης, υπήρχαν πλούσια υδροφόρα στρώματα και ικανοποιητικές πηγές.

Όλα τα αρχαία λιμάνια χρειάζονταν μεγάλες ποσότητες γλυκού νερού όχι μόνο για τα πληρώματα και τους εργάτες αλλά και για το ξέπλυμα των ξύλινων караβιών από την αλμύρα. Μεγάλες ποσότητες νερού χρειάζονταν επίσης για την εμπορική και ναυτική-πολεμική βάση, αλλά και την αστική ζωή που έθαλλε περίξ του λιμένα. Τα πολυάριθμα νεώρια (ράμπες) που βρέθηκαν στον χώρο του λιμένα επιτρέπουν στους αρχαιολόγους να συμπεράνουν ότι το λιμάνι αυτό είναι το μόνο στον κόσμο που σώζεται σε τόσο καλή κατάσταση.⁴

Το μεγάλο σύστημα παροχής νερού που κατασκευάστηκε για να εξυπηρετεί το λιμένα χρονολογήθηκε τον 5ο με 4ο

αίωνα π.Χ. και το σύστημα αυτό δεν είναι το μόνο στην πόλη. Κεραμικές στεγανές σωληνώσεις της ίδιας ή της μετέπειτα περιόδου είναι διάσπαρτες στη σύγχρονη πόλη, τόσο εντός των τειχών του αρχαίου Κιτίου όσο και εκτός των τειχών. Ποιος όμως ήταν υπεύθυνος για ένα τόσο πολύπλοκο και εκτεταμένο έργο; Η αρχαιολόγος Μ. Υόν παραπέμπει σε μια επιτύμβια στήλη της εποχής του βασιλιά του Κιτίου Μιλκιάθωνα (4ος αιώνας π.Χ.), όπου η επιγραφή αναφέρεται σε κάποιον αξιωματούχο του βασιλιά υπεύθυνο για την προμήθεια νερού στην πόλη.⁵ Η επιτύμβια αυτή στήλη όπως και αυτή του αξιωματούχου για το εμπόριο βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο και είναι γραμμένες στα φοινικικά.

Τα περσικά υδραγωγεία (κανάλ) στην Κύπρο

Καταδεικνύεται λοιπόν ότι στο τοπικό σύστημα αυτοδιοίκησης του αρχαίου Κιτίου υπήρχε οργανωμένη κρατική μέριμνα για την υδατοπρομήθεια και δεν είναι καθόλου τυχαίο που η πόλη μπορούσε να διεκπεραιώνει μεγάλα έργα για την προμήθεια νερού, αφού διέθετε και την οικονομική ευρωστία. Στις επιτύμβιες στήλες των αξιωματούχων του βασιλιά για το εμπόριο και το νερό αναφέρεται ότι οι οικογένειές τους κατείχαν το ίδιο αξίωμα για επτά γενιές. Είναι έκδηλο ότι στη Λάρνακα της πόλης-κράτους υπήρχε παράδοση τα κρατικά αξιώματα να είναι κληρονομικά, όπως και το στέμμα. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η κρατική παρέμβαση στους δύο σημαντικούς αυτούς τομείς πήγαινε πίσω τουλάχιστον μερικούς αιώνες από την εποχή της ταφής των δύο αξιωματούχων. Εξάλλου η πόλη είχε εχθρούς και προστατευόταν από ισχυρά τείχη, τα οποία επανειλημμένα πολιορκήθηκαν από ξένους στρατούς, γι' αυτό θα έπρεπε να είναι προετοιμασμένη για να επιβιώσει βασιζόμενη σε

πηγές νερού εντός ή εκτός των τειχών, υπόγειες και απρόσιτες στον εχθρό.

Η σημαντικότητα της πόλης, ο μεγάλος της πληθυσμός και η ναυτική της ισχύς καταγράφονται στην Παλαιά Διαθήκη, στα βιβλία της του 7ου και 6ου αιώνα, όπου αναφέρεται 27 φορές.⁶ Οι δύο γνωστότερες πολιορκίες της πόλης ήταν το 449 π.Χ. από τον Αθηναίο στρατηγό Κίμωνα και το 312 π.Χ. από τον διάδοχο του Μεγάλου Αλεξάνδρου Πτολεμαίο Α'. Στην πρώτη περίπτωση οι πολιορκούμενοι Πέρσες κατάφεραν να διατηρήσουν την πόλη απόρθητη. Στη δεύτερη, ο Πτολεμαίος Α' Σωτήρας εκπόρθησε την πόλη σε μερικούς μήνες και, για να την τιμωρήσει για την ισχυρή αντίστασή της και τη συμμαχία της με τον αντίπαλό του στρατηγό Αντίγονο, κατέστρεψε εκ θεμελίων τα κυκλώπεια τείχη και τους διάσημους φοινικικούς ναούς της πόλης και θανάτωσε τον τελευταίο της βασιλιά.⁷

Για να κατανοήσουμε πώς η πόλη προμηθευόταν επαρκείς ποσότητες νερού για να επιβιώνει μεγάλης διάρκειας πολιορκίες, πρέπει να επιστρέψουμε στην Αρχαϊκή Εποχή (750-480 π.Χ.). Το έτος 709 π.Χ. ο Ασσύριος βασιλιάς Σαργών Β' (722-705 π.Χ.) κατέλαβε την Κύπρο με τη βοήθεια του ναυτικού των Φοινίκων και οι Ασσύριοι κυβέρνησαν το νησί για περίπου πενήντα χρόνια. Φαίνεται ότι έκαναν διοικητικό τους κέντρο και πρωτεύουσα την πόλη του Κιτίου, που είχε καλό λιμάνι και ήταν η γνωστότερη πόλη της Κύπρου στους λαούς της απέναντι συριακής-παλαιστινιακής-φοινικικής ακτής.⁸ Μάρτυρας της υποδούλωσης στους Ασσυρίους είναι η στήλη του Σαργών, που βρέθηκε το αρχαίο λιμάνι στη Λάρνακα. Η στήλη βρέθηκε το 1845 και είναι μεγαλύτερη σε μαύρο γρανίτη. Αναφέρει την υποταγή όλων των Κυπρίων βασιλέων στον ένδοξο βασιλιά Σαργών Β' περιγράφοντάς τους να είναι γονατιστοί να του προσφέρουν δώρα υποταγής για να κερδίσουν

την εύνοιά του.⁹ Η συγκεκριμένη στήλη πωλήθηκε από αρχαιοκάπηλους στο Μουσείο του Βερολίνου. Πιστό αντίγραφο της βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Λάρνακας.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον για την υδατοπρομήθεια του Κιτίου είναι πως, όταν ο Σαργών κατέκτησε την Περσία, κατέγραψε σε μια παρόμοια μαύρη στήλη, που βρέθηκε στην πρωτεύουσά του Νινευή, ότι ανακάλυψε στη χώρα αυτή πολλά υδραγωγεία του τύπου περσικών λαγουμιών (*κανάτ*). Αυτή η περσική τεχνολογία έχει χρονολογηθεί στον 10ο αιώνα π.Χ.¹⁰ Πρόσφατα έχει ανακαλυφθεί στο Ιράν ένα εγχειρίδιο γραμμένο τον 10ο αιώνα μ.Χ. από κάποιον Μοχάμμεντ Καρατζί (*Mohammed Karaji*), ο οποίος λεπτομερώς περιγράφει την κατασκευή των περσικών λαγουμιών. Τα περσικά *κανάτ* αποτελούνται από υπόγειο χωμάτινο ή και πετρόχτιστο κανάλι, το οποίο διεισδύει μέσα σε υπόγειο υδροφόρο στρώμα και μεταφέρει το νερό από την πηγή στον χώρο ύδρευσης ή άρδευσης. Κάθε 20 με 30 μέτρα το υπόγειο αυτό κανάλι έχει φρεατία επίσκεψης για σκοπούς απόφραξης και καθαρισμού. Ο Καρατζί περιγράφει επίσης την τεχνική της κατασκευής των φρεατίων επίσκεψης και πώς οι εργάτες διευκολύνονται να κινούνται εσωτερικά για να καθαρίζουν το κανάλι. Πολλές εκατοντάδες από αυτά τα «περσικά κανάτ» επιβιώνουν μέχρι σήμερα στο Ιράν και είναι ακριβώς τα ίδια όπως το υπόγειο κανάλι που φέρνει νερό από το υδροφόρο υπόστρωμα του ποταμού Τρέμθου στις μεγάλες καμάρες της Λάρνακας, ένα έργο που διεκδικείται από τον Οθωμανό διοικητή της Κύπρου Μπεκίρ πασά, ο οποίος ισχυρίζεται ότι το έχτισε το 1746. Ένα παρόμοιο υδραγωγείο μικρότερης έκτασης βρέθηκε το 1900 στην Καννυρόβρυση Αραδίππου, αλλά παρόμοια υπάρχουν σε πέρα από 12 χωριά της Επαρχίας Λάρνακας.¹¹ Κρίνοντας όμως από τις πρόσφατες αρχαιολογικές

Σειρά από επιτύμβιες στήλες και επιτύμβιων οβελίσκων που βρέθηκαν στο νεκροταφείο των Κλασικών Χρόνων στη σύγχρονη Λάρνακα και βρίσκονται στο Επαρχιακό Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης. Οι επιτύμβιες στήλες των Υπουργών του Εμπορίου και του Νερού μεταφέρθηκαν κατά την Αγγλοκρατία στο Βρετανικό Μουσείο στο Λονδίνο. ΔΕΞΙΑ: Τρία από τα επτά αγάλματα του Ηρακλή που βρέθηκαν στον αποθέτη του ναού του στο αρχαίο λιμάνι όταν τον βρήκε και τον ανέσκαψε ο Σουηδός αρχαιολόγος Έιναρ Γκέρστατ το 1923. Δύο βρίσκονται στο Επαρχιακό Αρχαιολογικό Μουσείο Λάρνακας, δύο στο Μουσείο Αρχαίας Τέχνης της Στοκχόλμης και ένα στο Μουσείο Λευκωσίας.

ανακαλύψεις στην πόλη της Λάρνακας, οι συγγραφείς του βιβλίου *Η αλήθεια για το νερό της Λάρνακας* αποδεικνύουν ότι τα περσικά λαγούμια του Οθωμανικού Υδραγωγείου ήταν τα ίδια που τροφοδοτούσαν με νερό το καταληκτικό κανάλι υδροδότησης του αρχαίου λιμένα της πόλης.¹² Ένα έργο των επτά γενεών των υπουργών του Βασιλιά για το νερό, που η επιτύμβια στήλη κάποιου από αυτούς βρέθηκε στο νεκροταφείο των Κλασικών Χρόνων (480-312 π.Χ.) στη Λάρνακα.

Ο διάδοχος του Σαργών Β', ο Σενναχεριμπ (704-681 π.Χ.), που επίσης κυβέρνησε την Κύπρο με έδρα το Κίτιο, κατέγραψε σε πρίσματα στην πρωτεύουσά του Νινευή ότι διέταξε να κατασκευαστούν άμεσα υδραγωγεία του τύπου των περσικών κα-

νάτ στην επικράτειά του, αλλά η τεχνολογία τους θα έπρεπε να κρατηθεί μυστική.¹³ Από αυτά τα εγχάρακτα πρίσματα σε σφηνοειδή γραφή μαθαίνουμε επίσης ότι ο βασιλιάς Σενναχεριμπ χρησιμοποίησε Κύπριους ναύτες, το πιθανότερο από το Κίτιο, για να πλεύσει τον ποταμό Τίγρη ή για να δουλέψουν σε άλλα έργα, όπως τα υδραγωγεία, που άρχισαν να εμφανίζονται σε χώρες της επικράτειάς του όπως η Μεσοποταμία, η Συρία, η Φοινίκη και η Παλαιστίνη. Γιατί όχι λοιπόν και στο Κίτιο, την κυπριακή του πρωτεύουσα, από την οποία οι Ασσύριοι κυβερνούσαν μέχρι το 667 π.Χ.; Σήμερα είναι γνωστά χιλιάδες τέτοια υδραγωγεία τύπου κανάλι, τα οποία λειτουργούν στη Μέση Ανατολή μεταφέροντας τεράστιες ποσότητες νερού από

1

1. Αξιωματούχος της πόλης του 4ου αιώνα π.Χ. μεταφέρεται από άρμα. Θα μπορούσε να είναι ο υπουργός του νερού, ο οποίος θα έπρεπε να διανύει μεγάλες αποστάσεις για να επιβλέπει τα έργα και τη συντήρηση των εγκαταστάσεων της αρμοδιότητάς του (Λάρνακα, Αρχαιολογικό Μουσείο). 2. Η κατάληξη του καναλιού στο αρχαίο λιμάνι του Κιτίου ήταν μέσα σε μικρές δεξαμενές, από όπου οι ναυτικοί οι ναοί και οι περίοικοι μπορούσαν να προμηθευτούν ελεύθερα νερό. 3. Το υπόγειο κανάλι του παλιού υδραγωγείου της Λάρνακας. 4. Η έξοδος του καταληκτικού καναλιού του υδραγωγείου τύπου περσικού κανάτ στον αρχαιολογικό χώρο του αρχαίου λιμένος της σημερινής πόλεως της Λάρνακας. Χρονολογήθηκε στους Κλασικούς Χρόνους. Είναι σκεπασμένο με μάρμαρο και προστατευμένο σε όλη τη διαδρομή από το υδροφόρο υπόστρωμα του ποταμού Τρέμιθου, 12 χιλιόμετρα από το σημείο εξόδου της φωτογραφίας.

2

3

4

πηγές ή ποταμούς για ύδρευση ή άρδευση. Μόνο στο Ιράν καταγράφηκαν 22.000 χιλιάδες τέτοια αρχαία υδραγωγεία. Υπολογίστηκε ότι μεταφέρουν συνολικά όγκο νερού που ισούται με το 75% του νερού του ποταμού Ευφράτη ή 19.500 κυβικά μέτρα νερού το δευτερόλεπτο. Τα περισσότερα από τα υδραγωγεία αυτά στη Μεσοποταμία, την Ιορδανία, τη Συρία, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο, το Μαρόκο, το Αφγανιστάν και σε άλλες ασιατικές χώρες χρονολογήθηκαν στην εποχή που η Περσική Αυτοκρατορία βρισκόταν στο απόγειο της δύναμης και της επιρροής της, από το 550 μέχρι το 330 π.Χ.¹⁴

Αν ο βασιλιάς Σενναχερίμπ και οι Ασσύριοι διάδοχοί του δεν είχαν καμιά συμμετοχή στην κατασκευή κάποιου υδραγωγείου για την προμήθεια του αρχαίου Κιτίου με νερό από κάποια αξιόπιστη πηγή εκτός της αστικής περιοχής, διότι κυβέρνησαν μόνο για 47 χρόνια, τι μπορεί να πει κανείς για τους Πέρσες, οι οποίοι παρέμειναν στην πόλη για περισσότερο από δύο αιώνες, από το 546 μέχρι το 330 π.Χ.; Να υποθέσουμε ότι κατασκεύασαν χιλιάδες περσικά υδραγωγεία στην αχανή τους αυτοκρατορία, που εκτεινόταν από την Ασία μέχρι την Αφρική, αλλά δεν διαδραμάτισαν κανένα ρόλο στην υδροδότηση του Κιτίου, της σημαντικότερης συμμάχου τους πόλης στην Κύπρο, όπως επιβεβαιώνει η ιστορία των στενών δεσμών με τη φοινικική δυναστεία, την οποία οι ίδιοι επέβαλαν από το 480 π.Χ.;¹⁵

Η διαχρονική πεποίθηση για την πανάρχαια κατασκευή του υδραγωγείου

Την πολυπλοκότητα και τις ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες του συστήματος υδροδότησης του αρχαίου λιμανιού του Κιτίου, της κύριας ναυτικής βάσης των Περσών μέχρι το 330 π.Χ., διαπίστωσε και ο Γερμανός αρχαιολόγος Ρίχτερ (Richter). Εργαζόταν με τους Άγγλους μηχανικούς

που πρόσχωσαν το έλος που απέμεινε τότε κατά την κατάληψη της Κύπρου τη δεκαετία του 1880. Η σπουδή για την καταπολέμηση της μαλάριας εξαφάνισε το εκεί έλος, που αποτελούσε το τελευταίο σημάδι της ύπαρξης του αρχαίου αυτού λιμένα. Όμως ο Ρίχτερ και άλλοι επισκέπτες κατέγραψαν εκεί την ύπαρξη του τεράστιου καναλιού μεταφοράς γλυκού νερού. Ο Γερμανός κατέγραψε την έκπληξή του για τα ευρήματα που σχετίζονταν με την υδατοπρομήθεια στον χώρο, τα οποία βρέθηκαν κατά τη χρήση εκσκαφέα για την επικωμάτωση του έλους με υλικά από τον χαμηλό λόφο της Παμπούλας. Πήλيني αγωγοί, υπόγειες στέρνες, πέτρινα κανάλια νερού και δημόσιες κρήνες ήταν διάσπαρτα σε όλο τον χώρο. Στο σύγγραμμά του ο Ρίχτερ παραπέμπει και σε άλλες πηγές πληροφοριών που αφορούν την προμήθεια νερού στο λιμάνι και στην πολυπλοκότητα των συστημάτων ύδρευσης. Κατοπινά αρχαιολογικά ευρήματα επιβεβαίωσαν το ίδιο. Το 1914, όταν κάποιος εργολάβος πήρε οδηγίες να μεταφέρει κι άλλο χώμα μέσα στο έλος του αρχαίου λιμένα από διπλανό με το λιμάνι οικόπεδο, ανακάλυψε δώδεκα υπόγειες στέρνες νερού. Ήταν τεράστιες υπόγειες δεξαμενές νερού από άργιλο, βάθους πέντε μέτρων και διαμέτρου τρία μέτρα η καθεμία.

Δυστυχώς, ο υπερβάλλον ζήλος του αγγλικού στρατού να καταπολεμήσει τη μαλάρια, προσκόνοντας το έλος με χώματα από τον περιβάλλοντα αρχαιολογικό χώρο και τον λόφο της ακρόπολης της πόλης το 1879, κόστισε τη μόνιμη απώλεια ιστορικών και αρχαιολογικών πληροφοριών. Στο λάθος των Βρετανών οφείλεται επίσης η απώλεια αρχαιολογικών θησαυρών της ιστορίας της πόλης που σχετίζονταν με τις ικανότητες των κατοίκων να προμηθεύονται νερό. Μόνη εξαίρεση είναι το μεγάλο πετρόχτιστο και μαρμαροσκέπαστο κανάλι, που επιβιώνει μέχρι σήμερα στον αρχαιολογικό χώρο

του λιμένα και αποτελεί την κατάληξη ενός μεγάλου υδραγωγείου που κατασκευάστηκε κατά τους Κλασικούς Χρόνους (480-330 π.Χ.), οι οποίοι συμπίπτουν με την περσική επικυριαρχία (546-330 π.Χ.) στην πόλη.

Γενική εκτίμηση όλων των περιηγητών που επισκέφθηκαν τη Λάρνακα κατά τον 18ο και 19ο αιώνα μ.Χ., οι οποίοι είδαν σε πολλά σημεία της πόλης τους μέχρι

τότε σωζόμενους πήλινους αγωγούς και τα ανοικτά και υπόγεια κανάλια μεταφοράς νερού, ήταν ότι από την Αρχαιότητα η Λάρνακα προμηθευόταν το νερό της από σημεία δυτικά της πόλης και πολύ έξω και μακριά από αυτήν. Μάλιστα ο Αθανάσιος Σακελλάριος, που επισκέφθηκε την πόλη το 1850 και παρέμεινε αρκετά χρόνια σε αυτήν, μιλά στο βιβλίο του *Τα Κυπριακά* για ένα αρχαίο υδραγωγείο που

Αρχαίο πετρόκτιστο δημόσιο πηγάδι στους αρχαιολογικούς χώρους της Λάρνακας· εικάζεται ότι ήταν έργο της μέριμνας του υπουργού του βασιλιά για το νερό. ΚΑΤΩ: Ότι σώζεται από το υπόγειο κανάλι μέσα στο υδροφόρο υπόστρωμα του ποταμού Τρέμιθου, από όπου τροφοδοτήθηκε η αρχαία πόλη της Λάρνακας με νερό.

ερχόταν από μακριά και περνούσε από την εκκλησία της Φανερωμένης πριν μπει στην πόλη.¹⁶ Ο Λακρούα (Lacroix), που επισκέφθηκε τη Λάρνακα μερικά χρόνια μετά τον Σακελλάριο, σχεδίασε χάρτη όπου σημειώνεται το αρχαίο υδραγωγείο της πόλης. Η διακεκομμένη γραμμή της χαρτογράφησης του υπονοεί ότι οι πηγές του υδραγωγείου ήταν στο Σταυροβούνι. Αυτό πράγματι αληθεύει, αφού από εκεί πηγάζει ο ποταμός Τρέμιθος, ο οποίος αποτελεί τη μόνη πηγή καλού και άφθονου νερού δυτικά της πόλης.¹⁷ Ο Μαρίτι (Mariti), που βρισκόταν στη Λάρνακα τη δεκαετία του 1760, όταν το οθωμανικό υδραγωγείο του Μπεκίρ πασά ήταν ήδη σε λειτουργία, υπογράμμισε στο βιβλίο του ότι είδε στην πόλη τα απομεινάρια αρχαίων υδραγωγείων, που μαρτυρούν, όπως λέει, το γεγονός ότι και κατά την Αρχαιότητα στη Λάρνακα ήταν αναγκαίο το νερό να μεταφέρεται από μεγάλες αποστάσεις.¹⁸ Ο Μαρίτι ήταν σε θέση να κρίνει καλύτερα γιατί πολύ περισσότερα τμήματα του αρχαίου συστήματος μεταφοράς και διανομής του νερού σώζονταν επί των ημερών του.

Το υδραγωγείο των Υπουργών του Βασιλιά για το νερό ήταν εκεί, και η μεταφορά νερού στην πόλη από μακριά και συγκεκριμένα από το υδροφόρο υπόστρωμα του ποταμού Τρέμιθου επαληθεύεται από τις μαρτυρίες περιηγητών του 18ου και του 19ου αιώνα, αλλά και από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανακαλύψεις.

Διαχρονική γνώση – τεχνική ικανότητα – οικονομική επάρκεια

Σήμερα είναι γενική παραδοχή ότι, όταν τα παιδιά κάνουν την ίδια δουλειά με τον πατέρα τους, έχουν νωρίτερα στη ζωή τους τα βιώματα που συντείνουν στην επιτυχία της επαγγελματικής τους καριέρας. Στην Αρχαιότητα η πεποίθηση αυτή ήταν βαθιά ριζωμένη, γι' αυτό βρίσκουμε στην περίπτωση της Αρχαίας Λάρνακας

το φαινόμενο οι υπουργικές θέσεις του βασιλείου να είναι κληρονομικές. Ιδιαίτερα για το νερό δεν ήταν αρκετό να κατασκευάσεις ένα υδραγωγείο. Το δυσκολότερο κομμάτι ήταν να το συντηρείς και να το κρατάς σε λειτουργία ανεξαρτήτως καιρικών συνθηκών, και ιδιαίτερα σε εποχές πολυομβρίας, οπότε θα μπορούσε να καταρρεύσει σε μια νύκτα.

Ο αξιωματούχος του νερού έπρεπε να έχει δίπλα του εκπαιδευμένους τεχνίτες που θα μπορούσαν να κατέβουν στα υπόγεια λαγύμια να καθαρίσουν και να στηρίξουν τα τοιχώματα. Έπρεπε να ξέρουν ότι η παρατεταμένη παραμονή τους εκεί κάτω έκρυβε πολλούς κινδύνους από ασφυξία ή πνιγμό από απότομη απόφραξη. Οι τεχνίτες αυτοί έπρεπε να ξέρουν πώς να επιτυγχάνουν τις απαιτούμενες ελάχιστες κλίσεις για τη λειτουργία των καναλιών και των αγωγών ακόμα και σε μεγάλες αποστάσεις. Έπρεπε να ξέρουν τα κατάλληλα μείγματα αργιλικών ή και άλλου τύπου στεγανοποιητικών υλικών για να επιτυγχάνουν τη δημιουργία υπόγειων δεξαμενών και άλλων λεπτομερειών των ουκ έστι αριθμός. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι όλη αυτή η τεχνογνωσία μεταφερόταν από πατέρα σε γιο, αφού μόνο στα παιδιά του μπορεί κάποιος να εμπιστευτεί τα μυστικά της τέχνης του.

Πολλά ακόμα πράγματα μας εκπλήσσουν από τα αρχαιολογικά ευρήματα σχετικά με την παροχή νερού στην Αρχαία Λάρνακα. Οι τεχνίτες του νερού εδώ ήξεραν ότι ένα σύστημα στεγανών αγωγών μπορούσε να μεταφέρει νερό πάνω από λόφο που βρισκόταν λίγο χαμηλότερα από το σημείο της πηγής. Και ήξεραν να δημιουργούν πήλινους αγωγούς τους οποίους ένωσαν μεταξύ τους στεγανά.

Η θεωρία των συγκοινωνούντων δοχείων διατυπώθηκε στον σύγχρονο κόσμο 1.500 χρόνια αργότερα. Εκπληκτικό είναι επίσης το γεγονός ότι η τεχνική γνώση των αρχαίων για τη δημιουργία δημόσιων

κρηνών ήταν εξίσου αναπτυγμένη και η κρατική μέριμνα ή η ιδιωτική αλληλεγγύη προς τον απλό πολίτη ήταν εξίσου αναπτυγμένες στο βασίλειο της αρχαίας Λάρνακας.

Τέλος, να σημειώσουμε ότι καμιά κρατική παρέμβαση στον τομέα της ανάπτυξης της υδροδοσίας για σκοπούς ύδρευσης της αστικής περιοχής αλλά και άρδευσης για γεωργικούς σκοπούς δεν θα μπορούσε να είναι ικανοποιητική αν δεν υπήρχε η οικονομική άνεση. Η πόλη φαίνεται να τη διέθετε για αρκετούς αιώνες, με αποκορύφωμα την εποχή του βασιλιά Πουμιάθωνα (361-312 π.Χ.) ο οποίος κατά την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Συρία, τη Φοινίκη, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο χρηματοδότησε τον Μακεδόνα εκδίδοντας με δικά του αποθέματα χρυσού τετράδραχμα του μεγάλου στρατηλάτη που φέρουν το σύμβολο του κιτιακού νομισματοκοπείου. Η γνωριμία του με τον Αλέξανδρο πήγαινε μερικά χρόνια πίσω, όταν του δώρισε μια εξαιρετικής τέχνης σπάθα από κάποιο κιτιακό εργαστήρι την οποία ο Αλέξανδρος κράτησε πάντα μαζί του για όλη την υπόλοιπη ζωή και βρέθηκε, σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Τριαντάφυλλο Παπαζώη, στον τάφο του μικρού Αλέξανδρου στους τάφους της Βεργίνας. Το παράδειγμα του Πουμιάθωνα με την έκδοση χρυσών τετράδραχμων του Αλέξανδρου ακολούθησε και το βασίλειο της Σαλαμίνας. Όμως ο Βασιλιάς Πουμιάθων έχασε την εύνοια του Αλέξανδρου επειδή κατά την πολιορκία της Τύρου, ενώ έστειλε τα πλοία του και τον στρατό του να βοηθήσουν στην άλωση της πόλης, δεν συμμετείχε ο ίδιος στις μάχες όπως οι άλλοι Βασιλείς της Κύπρου. Ο λόγος ήταν η καταγωγή του Πουμιάθωνα και οι οικογενειακοί του δεσμοί που διατηρούσε με τους άνακτες και το Βασίλειο της Τύρου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Vasos Karageorgis, «Kition: Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus», *New Aspects of Antiquity*, Λονδίνο 1974, σ. 22-25.
- 2 *Ό.π.*, σ. 73-81.
- 3 Kyriakos Nicolaou, «The Historical Topography of Kition», *Studies in Mediterranean Archaeology*, Γκότενμπουργκ 1976, σ. 143-155.
- 4 Marguerite Yon, «Αρχαιολογικές και Ιστορικές Έρευνες για το Κίτιον της Κλασικής Περιόδου», *Κίτιον - Λάρνακα διά μέσου των Αιώνων*, Δήμος Λάρνακας 1999, σ. 18-23.
- 5 *Ό.π.*, σ. 18.
- 6 V. Karageorgis, «Kition: Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus», *ό.π.*, σ. 11-13.
- 7 K. Nicolaou, «The Historical Topography of Kition», *ό.π.*, σ. 330-331.
- 8 V. Karageorgis, «Kition: Mycenaean and Phoenician Discoveries in Cyprus», *ό.π.*, σ. 11, 108-109.
- 9 K. Nicolaou, «The Historical Topography of Kition», *ό.π.*, σ. 315-316.
- 10 www.waterhistory.org, «Persian qanats».
- 11 Αργύρης Οικονόμου (επιμ.), *Ιστορία και παράδοση της Αραδίππου*, Αραδίππου 2006, σ. 141-144.
- 12 Αλέξης Μιχαηλίδης & Σοφοκλής Χριστοδουλίδης, *Η αλήθεια για το νερό της Λάρνακας*, Συμβούλιο Υδατοπρομήθειας Λάρνακας, 2016.
- 13 www.waterhistory.org, «ancient qanats history».
- 14 *Ό.π.*
- 15 K. Nicolaou, *The Historical Topography of Kition*, *ό.π.*, σ. 143-155.
- 16 Α. Σακελάριος, *Τα Κυπριακά*, Αθήνα 1891, σ. 33.
- 17 L. Lacroix, *Îles de la Grèce*, Παρίσι 1853, σ. 11.
- 18 G. Mariti, *Travels in the Island of Cyprus*, Cambridge 1909, σ. 25, 32.

Ο Αλέξης Μιχαηλίδης είναι ιστορικός ερευνητής.

GIOCHI PREZIOSI

GORMITI

Ο ΘΡΥΛΟΣ ΕΥΠΝΑ

© 2011 GIOCHI PREZIOSI S.p.A. - P.L. NELLA GIUNTA DI AMMINISTRAZIONE

Giochi Preziosi Hellas

Αγρινίου 14, Πεύκη, 151 21

Τηλ.: 210 61.00.381-2

Fax: 210 61.00.383

info@giochipreziosi.gr

www.giochipreziosi.gr

Η ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ

ΤΟΥ ΜΑΝΟΥ

Η ομάδα των Προραφαηλιτών ιδρύθηκε το 1848, τη χρονιά των αστικών επαναστάσεων στην Ευρώπη, από τρεις νεαρούς συνομήλικους ζωγράφους: τον βαθιά θρησκευόμενο Ουίλλιαμ Χόλμαν Χαντ (William Holman Hunt, 1827-1910), που ήταν και ο ιστορικός του κινήματος, τον Τζων Έβερρετ Μιλλέι (John Everett Millais, 1829-1896) και τον Ντάντε Γκάμπριελ Ροσσέτι (Dante Gabriel Rossetti, 1828-1882).

ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΡΑΦΑΗΛΙΤΩΝ

ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ

Οι τρεις Προραφαηλίτες στη συνέχεια έγιναν επτά. Είναι χαρακτηριστικό πως όλοι τους, εκτός του Μιλλέι, επίσης έγραφαν ποιήματα και πεζά. Δηλαδή το κίνημα διέθετε κειμενική παιδεία, εμπνεόταν από το μυστήριο του Μεσαίωνα και αποστρεφόταν τη ραγδαία εκβιομηχάνιση. Θα έλεγα ότι μοιάζουν με τους μανιεριστές ζωγράφους του 16ου αιώνα.

Οφείλουμε να αναφέρουμε εδώ επίσης και την Κριστίνα Ροσσέτι, αδελφή του Ντάντε και αρραβωνιαστικιά του επίσης προραφαηλίτη Τζέιμς Κόλλινσον (James Collinson). Ο τελευταίος, απογοητευμένος από την αδιάφορη στάση της, αποχώρησε από την ομάδα το 1851 και πέθανε σε μοναστήρι, το 1881. Πάθη και λάθη από νωρίς!

ΑΠΕΝΑΝΤΙ (από αριστερά προς τα δεξιά): Ουίλλιαμ Χόλμαν Χαντ. Τζων Έβερρετ Μιλλέι. (Αυτοπροσωπογραφίες, Φλωρεντία, Μουσείο Ουφίτσι.) Ντάντε Γκάμπριελ Ροσσέτι. (Έργο του Τζωρτζ Φρέντερικ Ουώτς, Λονδίνο, Εθνική Πινακοθήκη Πορτρέτων). ΔΕΞΙΑ: Κριστίνα Ροσσέτι (1830-1894). (Έργο του Ντάντε Γκάμπριελ Ροσσέτι, Λονδίνο, Εθνική Πινακοθήκη Πορτρέτων).

ΤΗΝ επόμενη κιόλας χρονιά από την ίδρυσή της, το 1849, όχι χωρίς προβλήματα, η ομάδα εξέθεσε στην περίφημη Royal Academy. Ας σημειωθεί ότι ο Φορντ Μάντοξ Μπράουν (Ford Madox Brown, 1821-1893) τους ακολούθησε έπειτα και δεν ανήκε στους επτά –όπως επίσης ο Έντουαρντ Μπερν-Τζόουνς (Edward Coley Burne-Jones, βαρονέτος αργότερα– παρότι, ως μεγαλύτερος και

εμπειρότερος, ήταν ήδη δάσκαλος του Ροσσέτι· ο οποίος Ροσσέτι, αν και αναγνωρισμένος ποιητής και λόγιος, έκανε τότε τα πρώτα του, μάλλον αβέβαια, βήματα στη ζωγραφική. Και παρότι εξελίχθηκε στην αναμφισβήτητη βεντέτα της ομάδας, ποτέ δεν ξεπέρασε το κόμπλεξ του για τις εικαστικές του ελλείψεις.

Οι Προραφαηλίτες εντάσσονται μεν στο ευρύτερο ρομαντικό κίνημα, κομίζουν όμως έναν καινούργιο, αισθητικό αέρα επιμένοντας στη λεπτομερή, ρεαλιστική περιγραφή, το αντισυμβατικό, ακαδημαϊκό πνεύμα ως προς τα θέματα και προτείνοντας μια, μάλλον εξιδανικευμένη, επιστροφή στην αθώα τέχνη του Quattrocento· δηλαδή στην αθώα τέχνη του Φρα Αντζέλικο, πριν από τον Ραφαήλ!

Παρ' όλα αυτά, θεωρούνται από τους συγχρόνους τους αλλά και θεωρούν οι ίδιοι τους εαυτούς τους μοντέρνους. Δρουν πάντως εκ παραλλήλου με τον ευρύτερο αισθητισμό της εποχής, δηλαδή την εμμονή στην ομορφιά και στην απόλυτη πίστη για την απόλυτη δύναμη της τέχνης. Ο αισθητισμός, πρέπει εδώ να υπογραμμίσω, ξεκίνησε ως μια στάση των λίγων, ένας εξεζητημένος δανδισμός που εξέφραζε διανοούμενους και καλλιτέχνες της βικτωριανής περιόδου μετά το 1860 –ενώ στη Γαλλία είχε κάνει την εμφάνιση του ασφαλώς νωρίτερα– για να εξελιχθεί γρήγορα σε μια από τις σοβαρότερες αισθητικοϊδεολογικές αναζητήσεις του 19ου αιώνα· και να κλευαστεί, τέλος, από κοινό και κριτικούς, όπως εξάλλου και ο ιμπρεσιονισμός αλλά και να αποθεωθεί από την εποχή του. Είναι προφανές ότι η ιδέα του l'art pour l'art, «η τέχνη για την τέχνη», κυριαρχεί όχι μόνο στη λογοτεχνία, δηλαδή στο έργο του Θεόφιλου Γκωτιέ, του Όσκαρ Ουάιλντ, του Σουίνμπερν (ήταν αυτός που έχασε τον ύπνο του με τη Σπαρτάλη, τον Έντγκαρ Άλλαν Πόε κ.λπ.), αλλά και στις λεγόμενες εφαρμοσμένες τέχνες, οι οποίες, εκείνη ακριβώς την εποχή, συνδυάζονται με

την πλέον εξελιγμένη μανιφακτούρα. Ένα είδος δηλαδή ατύπως τυποποιημένης, πρωτοβιομηχανικής παραγωγής που επιδιώκει συγχρόνως το απόλυτο, καλαισθητικό αποτέλεσμα· πολύ πριν από το Μπάουχαους.

Ποιοι όμως είναι οι πρωταγωνιστές; Ασφαλώς ο κριτικός Τζων Ράσκιν (John Ruskin), αισθητικός προπαγανδιστής και απόλυτος ηθικολόγος, ο Ουώλτερ Πέιτερ (Walter Horatio Pater), αντικοινωνικός, λόγιος και μανικός εραστής της τέχνης, ο Ουίλλιαμ Μόρρις (William Morris), επιχειρηματίας, καλλιτέχνης, ποιητής, σοσιαλιστής και πάνω από όλα... designer, αλλά και πλήθος άλλοι.

Παράλληλα θα ανέφερα τον σχεδιαστή Όμπρεϋ Μπήντολντ (Aubrey Vincent Beardsley), που πέθανε πολύ νέος το 1898 ως χαρακτηριστικό φαινόμενο του τέλους του αιώνα, του πνεύματος του fin de siècle και της ντεκαντάνς δηλαδή, όπως επίσης και τον ήδη γνωστό μας Ντάντε Γκάμπριελ Ροσσέτι, ο οποίος είναι εξίσου διάσημος και ως ποιητής. Και μάλιστα εκ των εξεχόντων της συγκεκριμένης εποχής. Ιδού ένα ποίημα του:

*Heaven born Helen, Sparta's Queen
(O Troy Town!)*

*Had two breasts of heavily sheen,
The sun and moon of the heart's desire:
All Love's lordship lay between.
(O Troy's down,
Tall Troy's on fire!)*

Σε απλή μετάφραση:

*Η Ελένη που γεννήθηκε στους ουραμούς,
της Σπάρτης η Βασίλισσα
(Ω Πόλη της Τροίας)
Είχε είχε δύο στήθια λαμπρά
σαν ουραμούς
Ήλιο και φεγγάρι του πόθου:
Όλη η εξουσία του έρωτα
βρισκόταν ανάμεσά τους.
(Ω έπεσε η Τροία,
Η ψηλή Τροία καίγεται!)*

Η Μαρία-Ευφροσύνη Σπαρτάλη (1844-1927) δέσποσε κοινωνικά και καλλιτεχνικά στη βικτωριανή Αγγλία και δημιούργησε περισσότερα από 100 έργα, τα οποία και εξέθετε συχνά τόσο στο Ηνωμένο Βασίλειο όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Και βέβαια ένας άλλος σταρ της εποχής τον οποίο φιλοξενεί εκθύμως ο Ροσσέτι στον πύργο του και θαυμάζει στο Παρίσι ο κύκλος του Μπωντλαίρ, του Μανέ, του «*Fantain la Tour*», είναι ένας Αμερικανός στο Λονδίνο που λέγεται Τζέιμς ΜακΝήλ Ουίστλερ (James McNeill Whistler).

Αν δύο σκάνδαλα οριοθετούν την αρχή της μοντέρνας ζωγραφικής, ασφαλώς το

ένα είναι η υποδοχή της *Ολυμπίας* του Μανέ από τους πικρόχολους έως υστερικούς Γάλλους κριτικούς και δημοσιογράφους και η περιφημη δίκη του Ουίστλερ εναντίον του Ράσκιν το 1878. Ο Ουίστλερ (1834-1903), γεννημένος στη Μασσαχουσέτη, εκθέτει μαζί με αρκετούς φίλους του Προραφηλίτες, το 1877, στις Grosvenor Gallery του Λονδίνου, έναν πίνακα του

1875 με τίτλο *Νυχτερινό σε χρυσό και μαύρο*. Την έκθεση επισκέπτεται ο υποστηρικτής των μοντερνιστών, κορυφαίος βικτωριανός κριτικός και συγγραφέας του πολύ αξιόλογου, πεντάτομου (!) βιβλίου *Modern Painters* –στο οποίο πρωτίστως και δικαίως εκθειάζει τον Τέρνερ για την πρωτοποριακή του φόρμα–, δηλαδή ο Τζων Ράσκιν. Ο Ράσκιν γράφει έναν απίστευτο λίβελο εναντίον του Ουίστελνερ κατηγορώντας τον ότι έριξε ένα δοχείο με μπογιές στο πρόσωπο του κοινού με τον πίνακά του και εγκαλώντας τον γκαλερίστα γιατί πουλάει αυτές τις ασχήμιες έναντι 20 γκινεών!

Το σκάνδαλο είναι πρωτοφανές και το Λονδίνο διχάζεται. Ο Ράσκιν δεν είναι κανέναν τυχαίος, είναι η ψυχή των νέων

καλλιτεχνών, πόσο μάλλον που αποτελεί και το πρότυπο του Προυστ! Ο ζωγράφος μηνύει τον τεχνοκριτικό και στη δίκη που θα γίνει το 1878 θα επιτύχει περιφανή νίκη εναντίον του κόνοντα, ενώπιον των δικαστών, πραγματική περφόρμανς και αποδεικνύοντας ότι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μοντέρνας τέχνης είναι και η πρόκληση όχι μονάχα του αισθητικού σοκ αλλά και του κοινωνικού σκανδάλου. Όταν ερωτάται αν όντως ο πίνακάς του αξίζει 20 γκινέες, με δουλειά μόλις δύο ημερών, αυτός απαντά περήφανα πως συμπυκνώνει την εμπειρία μιας ολόκληρης ζωής! Κατά βάθος όμως η δίκη καταρράκωσε τους δύο άντρες. Ο μεν Ράσκιν εγκατέλειψε τη διδασκαλία στην Οξφόρδη θεωρώντας τον εαυτό του

Ο Έντουαρντ Μπερν-Τζόουνς (1833-1898) με τον Ουίλλιαμ Μόρρις (1834-1896) το 1874.

ΔΕΞΙΑ: Πορτρέτο της Μαρίας Κασαβέτη-Ζαμπάκου (1843-1914) από τον Ντάντε Γκάμπριελ Ροσσέτι (ιδιωτική συλλογή). ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Η Τζέιν Μόρρις (1839-1914) σε πίνακα του Ντάντε Γκάμπριελ Ροσσέτι, (Λονδίνο, Μουσείο Βικτωρίας και Αλβέρτου).

ταπεινωμένο γιατί το νομικό σύστημα της πατρίδας του εμμέσως τού απαγόρευσε να ασκεί κριτική, να εκφράζει δηλαδή ελεύθερα τη γνώμη του. Ο Ουίστερ πάλι, ενώ έχασε ολόκληρη περιουσία στους δικηγόρους, έλαβε από το δικαστήριο συμβολική αποζημίωση ένα σελίνι!

Μιλώντας πάντως για τον Τέρνερ, αξίζει να θυμηθούμε πως ο υπέρμαχος και

μέχρις ενός σημείου μιμητής του Ουίστερ, ως απaráμιλλου δανδή, ο Όσκαρ Ουάιλντ, ο μονίμως παραδοξολόγος όσο και ευφυέστατος σχολιαστής, έλεγε πως «ένα ηλιοβασιλέμα είναι Τέρνερ δεύτερης κατηγορίας, της πιο κακιάς περιόδου». Όπως επίσης ότι «ο 19ος αιώνας σε μεγάλο μέρος είναι η επινόηση του Μπαλζάκ» ή, το επίσης πασιγνωστο «η ζωή μιμείται την τέχνη» ή «όλη η τέχνη είναι απόλυτα ανώφελη» κ.λπ.

Αμφότεροι πάντως συμφωνούσαν στη δαρβινική αρχή της επιβίωσης, εντέλει, του χυδαιότερου. Αυτό που προπαντός συνδέει τους δύο εστέτ Ουάιλντ και Ουίστερ είναι το κοινό ταλέντο τους στην πρόκληση. Είναι ενδεικτικό ότι το 1890 ο Ουίστερ κυκλοφορεί συλλογή δοκιμίων υπό τον εύγλωττο τίτλο *The Gentle Art of Making Enemies* αναφερόμενος και στην υπόθεση Ράσκιν. Δηλαδή *Η ευγενής τέχνη του να δημιουργείς εχθρούς*: πράγμα που σημαίνει να υπερασπιζέσαι τις ιδέες σου απέναντι στους χοντροκέφαλους και τους διεφθαρμένους μην υποτασσόμενος στη μετριοκρατία των καιρών και τη δικτατορία των αταλάντων.

Αγίες Πόρνες και ζωγραφική

Η περίφημη Μαρία Ευφροσύνη Σπαρτάλη (1844-1927), είναι, ούτως ή άλλως, η πιο διάσημη γυναίκα προραφαηλίτισσα ζωγράφος αλλά και μοντέλο και έμπνευση, λόγω της εξαιρετικής ομορφιάς της, των, ήδη, δεδομένα ηδυπαθών Προραφαηλιτών καλλιτεχνών. Η Μαρία-Ευφροσύνη Σπαρτάλη λοιπόν, η οποία ήταν ελληνικής καταγωγής και δέσποσε κοινωνικά και καλλιτεχνικά στη βικτωριανή Αγγλία, δημιούργησε περισσότερα από 100 έργα, τα οποία και εξέθετε συχνά τόσο στο Ηνωμένο Βασίλειο όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Επίσης αποτελούσε, μαζί με τις εξαδέλφες της Μαρία-Τερψιθέα Κασσαβέτη και Αγλαΐα Κορωνιού, τις επονομαζόμενες «Τρεις Χάριτες» του αριστοκρατικού

Η Έφφ Γκρέυ, λαίδη Μιλλέι (1828-1897) σε πίνακα του Τόμας Ρίτμοντ (Λονδίνο, Εθνική Πινακοθήκη Πορτρέτων).

Λονδίνου. Ήταν επίσης ανιψιά του Αλέξανδρου Ιωνίδη, μεγάλου συλλέκτη των Προραφαηλιτών και Έλληνα πρόξενου στο Λονδίνο, γιου του Κωνσταντίνου Ιωνίδη από την Πόλη, ιδρυτή της Ιωνιδείου Σχολής στον Πειραιά. Η Μαρία Σπαρτάλη, μοντέλο, εκτός των άλλων, του πάντα ζωγράφου και ανήσυχου Ροσσέτι, παντρεύτηκε τελικά τον επίσης ζωγράφο Ουίλλιαμ Στίλμαν το 1871 και ευτύχησε μαζί του. Είναι ενδεικτικό ότι, όταν την πρωτοείδε ο ρομαντικός ποιητής Σουίνμπερν, συνοδευόμενος από τον Ουίστλερ στο Tulse Hill του νότιου Λονδίνου, δηλαδή στο σπίτι του θείου της Ιωνίδη, είπε: «*She is so beautiful that I want to sit down and cry!*»!

Όσο για τη Μαρία Κασσαβέτη-Ζαμπάκου (1843-1914) αυτή κυριάρχησε στον αγγλικό, καλλιτεχνικό χώρο του δεύτερου μισού του 19ου αι. και λόγω της μοναδικής καλλονής της αλλά και λόγω της ιδιαίτερης καλλιτεχνικής της ευαισθησίας. Υπήρξε μεγάλος έρωτας και μοντέλο του Μπερν-Τζόους, από το 1866 ως το 1869, ενώ πριν ήταν σύζυγος του Κωνσταντινουπολίτη γιατρού Ζαμπάκου ή Ζαμπακού, τον οποίο όμως γρήγορα χώρισε, το 1866. Έπειτα, γύρω στο 1880, υπήρξε μαθήτρια και ερωμένη του Ροντέν και τέλος υπήρξε πολύ διακεκριμένη γλύπτρια.

Προσέξτε την ύπαρξη μιας πολυπράγμονος και υπερευαίσθητης αστικής τάξης Ελλήνων στην Αγγλία, κάτι που δεν συνέβη ποτέ στην Ελλάδα. Και μάλιστα με γυναίκες πρωτοπόρους. Μοναδικό ανάλογο νομίζω είναι στα καθ' ημάς η Πηνελόπη Μπενάκη-Δέλτα.

Θα μπορούσε κανείς πραγματικά θα γράψει ένα ολόκληρο βιβλίο μόνο για τις γυναίκες ζωγράφους των Προραφαηλιτών και μάλιστα για τις Ελληνίδες εξ αυτών, είτε πρόκειται για μοντέλα είτε για αυτόνομες δημιουργούς· για τα φιλελεύθερα ήθη, τα πάθη αλλά και τα γυναικεία τους επιτεύγματα σε μιαν εποχή που θεωρείται άκρως συντηρητική. Τα τελευταία

μάλιστα δέκα χρόνια παρατηρείται πολύ έντονο ενδιαφέρον σχετικά καθώς οργανώνονται εκθέσεις και γράφονται βιβλία με θέμα ακριβώς αυτό: Δηλαδή τη Sisterhood of the Pre-Raphaelites... Έκθεση-έκδοση που οργανώθηκε πρόσφατα στο Ινστιτούτο Σμιθόνιαν —εκεί μετεκπαδεύτηκα πριν τριάντα τόσα χρόνια, κι άλλη σύμπτωση—, ενώ πάλι η έκθεση P-R. Sisters τρέχει αυτό τον καιρό στην Εθνική Πινακοθήκη Πορτρέτων του Λονδίνου. Τις γυναίκες, με άλλα λόγια, που έχουν μεθοδικά αποκρυσταλλωθεί ή υποβαθμιστεί από μια ιστορία της τέχνης η οποία μοιάζει να γράφεται αποκλειστικά από άντρες για άντρες· όπως εξάλλου κι ο υπογραφομένος...

Προσέξτε, τέλος, τα ονόματα και των Ελληνίδων και των Αγγλίδων: Ευφημία (ή Έφη· σύζυγος διαδοχικά Ράσκιν και Μιλλέι), Αγλαΐα, Σοφία (ή Σοφία, Σοφί, Σόφη· αδελφή της Έφης, γυναίκα-παιδί που κατέληξε ανορεξική και πέθανε στα 38 της· μοντέλο-σύμβολο των Προραφαηλιτών και κρυφός έρωτας του γαμπρού της Μιλλέι), Ευφροσύνη, Χριστίνα (Ροσσέτι), Φανή (Φάννυ Κόρνφορθ· η αισθησιακή κοκκινομάλλα ερωμένη του Ροσσέτι, παράλληλα με τη σύζυγό του Ελισάβετ) κ.λπ.

Έχω τη βάσιμη υποψία πως τουλάχιστον τη Σπάρταλη τη συνάντησε στη Φλώρεντία και τη Ρώμη ο Σαβέριο Αλταμούρα, σύζυγος της Ελένης Μπούκουρα, ο οποίος εξάλλου υπηρετούσε ανάλογη αισθητική και εντέλει ερωτευτήκε σύγχρονη των τριών Χαρίτων Αγγλίδα ζωγράφο. Η τελευταία έμεινε στην Ιταλία κατά την κρίσιμη περίοδο 1878-1883.

Είναι πάντως ενδεικτικός ο δυναμισμός που επιδεικνύει η ελληνική διασπορά λίγο μετά την Παλιγγενεσία σε όλη την Ευρώπη με επιχειρηματίες, καλλιτέχνες, εμπόρους, παράγοντες της πολιτικής. Όσο τουλάχιστον είναι ενδεικτικοί οι αντισυμβατικοί έρωτές τους και η δίψα τους για δημιουργία και ζωή.

Ο Έντουαρντ Μπερν-Τζόουνς, με τον Ουίλλιαμ Μόρρις και τις οικογένειές τους το 1874. Δεύτερη από δεξιά κάθετη η Τζέιν Μόρρις. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Η Ελίζαμπεθ Σίνταλ (1829-1862), ζωγράφος, ποιήτρια αλλά και έμπνευση και περιπαθές μοντέλο των πιο σπουδαίων εκπροσώπων της ομάδας.

Έρωτας, Μαύρος Θάνατος και Τέχνη

Μπορεί τα πράγματα να είναι απόλυτα σαφή, διαφανή όσο και πολυδιαφημισμένα για τους άνδρες Προραφαηλίτες, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με εκείνες τις γυναίκες οι οποίες αναμφισβήτητα συμμετείχαν στο κίνημα όχι μόνο ως θέμα, απεικόνιση ή συναισθημα αλλά και ως ενεργή κι ένσαρκη παρουσία: αφού πρωταγωνίστησαν όχι μόνο ως μοντέλα ή ερωμένες αλλά και ως αυτάρκειες, σημαντικοί δημιουργοί. Έτσι είναι. Η πλούσια ιστορία των Προραφαηλιτών στη βικτωριανή Αγγλία αλλά και τις ΗΠΑ λίγο αργότερα, δεν γράφεται, δεν γίνεται, χωρίς τις γυναίκες τους. Όσο κι αν οι πρωτεργάτες της αδελφότητας, οι Ουίλλιαμ Χόλμαν Χαντ, Ντάντε Γκάμπριελ Ροσσέτι και Τζων Έβερρετ Μιλλέι την ήθελαν αποκλειστικά a boy's club intentionally excluded women, η θηλυκή ομάδα, the Pre-Raphaelites' Sisterhood, ήταν ανέκαθεν παρούσα.

Παντού. Σήμερα απλώς η εξάπλωση των gender studies καθιστά αυτό το αναμφισβητού γεγονός περισσότερο προσπελάσιμο.

Ας ξεκινήσω από τη Χριστίνα Ροσσέτι, την αδελφή του Ντάντε Γκάμπριελ και για ένα μικρό διάστημα αρραβωνιαστικιά μινόρε του Τζέιμς Κόλλινσον, συνιδρυτή πάντως της αδελφότητας, την οποία όμως εγκατέλειψε όταν τελικά η Χριστίνα δεν ανταποκρίθηκε στον έρωτά του. Ο ίδιος κλείστηκε σε μοναστήρι και πέθανε εκεί το 1881, όπως ήδη έχουμε ξαναπεί.

Η άλλη, τεράστια προσωπικότητα είναι σαφώς η Έφη Μιλλέι, αδελφή της Σόφη Γκρέυ, και σύζυγος αρχικά του Τζων Ράσκιν, τον οποίο αργότερα εγκατέλειψε για τον Τζων Έβερρετ Μιλλέι (1829-1896). Τρίτη, η κοκκινομάλλα Ελίζαμπεθ Σίνταλ, επίσης ζωγράφος, ποιήτρια αλλά και έμπνευση και περιπαθές μοντέλο των πιο σπουδαίων εκπροσώπων της ομάδας. Αυτή είναι για παράδειγμα η Οφελία στον διάσημο πίνακα του Μιλλέι που έκανε πάταγο στην

εποχή του, το 1856. Πρωτίστως όμως υπήρξε η μεγάλη αγαπημένη και η σύζυγος του Ντάντε Ροσσέτι, του κορυφαίου Προραφαηλίτη και προδρόμου του Αισθητισμού (1828-1882).

Να μην ξεχάσω τη Σόφη Γκρέυ, αδελφή όπως είπαμε κι αλλού της Έφης Μιλλέι (από το Euphemia, Ευφημία το βαπτιστικό της). Η Σόφη, που γεννήθηκε το 1843 και πέθανε το 1882, υπήρξε για μεγάλο διάστημα μοντέλο του γαμπρού της Τζων Έβερει Μιλλέι, ενδεχομένως και ερωμένη του, σίγουρα όμως πηγή έμπνευσης του αλλά και βαθιού έρωτα τόσο του ίδιου όσο και του φίλου του, Ροσσέτι. Ο τελευταίος της φιλοτέχνησε απειράριθμα πορτρέτα, σχέδια, ολοκληρωμένες συνθέσεις σε λάδι κ.λπ. και της επέτρεπε να πρωταγωνιστεί στις ευφάνταστες ιστορίες του· να είναι η νεράιδα των φαντασιώσεων του. Ήταν πραγματικά μαγεμένος από αυτήν. Obsessed κυριολεκτικά, σύμφωνα με τους βιογράφους του! Η Έφη πάντως, φιλά-

σθηνη και επιρρεπής στις καταχρήσεις, πέθανε νεότατη από *anorexia nervosa* το 1882. Ας σημειωθεί ότι ο Μιλλέι μπορεί να παντρεύτηκε μεν την Έφη το 1855, αλλά ο έρωτάς του για την αδελφή της Σόφη ήταν σταθερός όλα τα χρόνια της συνύπαρξής τους όσο και η προστασία του όταν η ίδια άρχισε να καταρρέει. Μην ξεχνάτε ότι τα παραισθησιογόνα και το αλκοόλ ήταν κοινός τόπος στον κόσμο των βικτωριανών εστέτ. Η Σοφί –ή και Σόφη– Γκρέυ αποτέλεσε, κατά τα άλλα, το πρότυπο της κοριτσιίστικης, εύθραυστης ομορφιάς που στοίχειωνε τα ρομαντικά όνειρα των Προραφαηλιτών. Ποιητικό της πάρισσο στην ελληνική ποίηση μπορούμε να πούμε πως είναι οι κλωμές και πελιδνές αγαπημένες του Αχιλλέα Παράσχου ή του Ιωάννη Καρασούτσα.

Επιστρέφοντας πάλι στη μοιραία Ελίζαμπεθ Σίνταλ με την ποιητική ομορφιά που πέθανε το 1862, αναφέρω ένα περιστατικό που κινείται στα όρια πραγματικότητας και μύθου: Είναι χαρακτηριστικό και της ιδιαίτερης εκείνης γυναίκας αλλά και ολόκληρης της εποχής το γεγονός ότι στον τάφο της ο απελπισμένος σύζυγος Ροσσέτι έριξε τα χειρόγραφα με τα ερωτικά ποιήματα που της είχε, κατά καιρούς, αφιερώσει. Για να περιμαζέψει πάντως λίγους μήνες αργότερα πραγματοποιώντας μια, ήκιστα ρομαντική, εκταφή και να τα εκδώσει. Ας μην ξεχνάμε ότι ο αναμφισβήτητος σταρ των Προραφαηλιτών είναι επίσης κι ο πιο γνωστός, στην εποχή του, ποιητής. Κάτι δηλαδή σαν τον δικό μας Νίκο Εγγονόπουλο.

Μετά τον θάνατο, ίσως από κατάχρηση λαβδάνου, της Ελίζαμπεθ (Μπέτυ) ο Ροσσέτι θα πάρει στο σπίτι του ως οικονόμο αρχικά ένα μοντέλο του από το 1856, τη Φάννυ Κόρνφορθ (Fanny Cornforth), την οποία θα εναλλάσσει ερωτικά ως τον θάνατό του με την Τζέιν Μόρρις (Jane Morris), μοντέλο του αλλά και συγχρόνως (!) σύζυγο του φίλου του, designer, εκδότη,

επιχειρηματία και ζωγράφου Ουίλλιαμ Μόρρις. Μύλος!

Ο πιο διάσημος προραφαηλίτης της δεύτερης γενιάς πάλι, ο Έντουαρντ Μπερν-Τζόουνς (1833-1898), παντρεύτηκε μεν την Τζεορτζιάνα Μπερν-Τζόουνς το 1860, αλλά από το 1866 ως το 1868 έζησε μια παθιασμένη σχέση με τη μεγαλοαστή Ελληνίδα καλλονή Μαρία Κασσαβέτη –σύζυγο του Κωνσταντινουπολίτη γιατρού Ζαμπάκου ως το 1866–, κόρη της Ευφροσύνης Κασσαβέτη και ξαδέλφη της Μαρίας Ευφροσύνης Σπαρτάλη-Στίλμαν αλλά και της Αγλαΐας Κορωνιού.

Πρόκειται για τις Τρεις Χάριτες του Λονδίνου. Η Κασσαβέτη υπήρξε το μοντέλο για τον κύκλο των τεσσάρων πινάκων με θέμα τον Πυγμαλίων και τη Γαλάτεια από το 1868 ως το 1870 σε πρώτη φάση και από το 1870 ως το 1879, όταν δηλαδή είχε χωρίσει από τον Μπερν-Τζόουνς. Είναι ενδεικτικό ότι στο μυαλό του ζωγράφου το αγαπημένο πλάσμα σιγά-σιγά μεταμορφώνεται σε Ερινύα.

Η Μαρία Κασσαβέτη-Ζαμπάκου (1843-1914) έζησε μετά το 1880 στο Παρίσι ως μαθήτρια του Αλφόνς Λεγκρός και του Ωγκύστ Ροντέν· του τελευταίου και ως ερωμένη, κι όταν πλέον εθεωρείτο αναγνωρισμένη γλύπτρια. Μου θυμίζει την περίπτωση της επίσης Ελληνίδας γλύπτριας Σεβαστού, νεαρής μαθήτριας και έπειτα συζύγου του Αντουάν Μπουρντέλ.

Όσο για τη Σπαρτάλη (1844-1927), αυτή υπήρξε διακεκριμένη ζωγράφος, πρωτόπυρος της προραφαηλικής αισθητικής στις Ηνωμένες Πολιτείες μαζί με τον Αμερικανό σύζυγό της, ενώ έγραψε και κριτικές (!) στους *Times*. Επίσης υπήρξε μοντέλο του Φορντ Μάντος Μπράουν, της πρωτοπόρου φωτογράφου Τζούλια Μάργκαρετ Κάμερον, του Ροσσέτι –πώς αλλιώς!– και του Τζων Σπένσερ Στάνχοπ.

Η πανύψηλη Σπαρτάλη μαζί με τον σύζυγό της Ουίλλιαμ Τζ. Στίλμαν υπήρξαν τα μοντέλα του Ροσσέτι για τον πίνακα

Δάντης και Βεατρίκη. Το ζευγάρι έζησε στη Φλωρεντία και τη Ρώμη από το 1878 ως το 1883, πριν από την αποδημία τους στις ΗΠΑ. Εκεί μάλλον συνάντησαν τον ομόδοξό τους ζωγράφο Σαβέριο Αλταμούρα, μοιραίο σύζυγο της ημέτερης Ελένης Μπούκουρα. Πόσα πράγματα στο περιθώριο της ιστορίας συνθέτουν εντέλει την ουσία και της ιστορίας και της τέχνης...

Τελευταία και πιο χαρακτηριστική περίπτωση των γυναικών της αδελφότητας είναι η μοιραία, όπως ήδη έχουμε πει, Φάννου Κόρνφορθ, μοντέλο, ερωμένη και, κατά περίπτωση, πόρνη πολυτελείας. Οι πηγές την αναφέρουν ως *woman of easy virtue*, απαίδευτη αλλά ακαταμάχητη! Αυτή δεν ήταν μεν καλλιτέχνης, ενέπνευσε όμως και πρωταγωνίστησε σε μερικά από τα ωραιότερα έργα της εποχής, συναγωνιζόμενη επί ίσους όρους με την τόσο γήινη, αισθησιακή ομορφιά της, την άλλη «θεά» που ήδη παρουσιάσαμε: την ατμοσφαιρική και αέρινη Σόφη Γκρέυ.

Η Φάννου Κόρνφορθ είναι η «Blue Bowler», 1865, και βέβαια η «Bocca Baciata», 1859, αμφότεροι τίτλοι πινάκων του εφ' όρου ζωής άτακτου και ερωτύλου Ροσσέτι που της είχε τεράστια αδυναμία. Το συγκεκριμένο έργο είναι ο πρώτος πίνακας μεγάλων διαστάσεων, του σχεδόν αυτοδίδακτου ζωγράφου, μετά το γνωστό πλην πρωτόλειο έργο του *Ecce Anquila Domini*, του 1850, και οπτικοποιεί μοναδικά το περίφημο απόσπασμα «...*Bocca baciata non perda ventura, anzi rinova come fa la luna...*» από το *Δεκαήμερο* του Βοκάκιου. Δηλαδή πρόχειρα: «...*Το φιλημένο στόμα δεν χάνει τη δροσιά του, αλλά αυτή ξαναγεννιέται (ανανεώνεται) σαν το φεγγάρι...*»

Το κείμενο, ερωτικό και προκλητικό στα όρια της πορνογραφίας –ως αντίδραση στον εγκλεισμό και τον φόβο του Μαύρου Θανάτου–, αναφέρεται σε μια μοιραία γυναίκα και άκρως ποθητή –τι άλλο;–, την Αλατιέλ, κόρη του σουλτάνου της Βαβυλώνας που τη θέλουν οι πάντες, τη βιάζουν

Η πανύψηλη Σπαρτάλη μαζί με τον σύζυγο της Ουίλιαμ Τζ. Στίλμαν (1828-1901), υπήρξαν τα μοντέλα του Ροσσέτι για τον πίνακα *Δάντης και Βεατρίκη* (Καίμπριτζ, Μουσείο Φιτζγουίλιαμ).

εξακολουθητικά ιππότες και λοιποί συγγενείς, αλλά αυτή επανακτά με μαγικό τρόπο την παρθενία της παραμένοντας ταυτόχρονα και Αγία και πόρνη και εντέλει παντρεύεται τον υπεσχημένο της πρίγκιπα. Η ανωτέρω φράση είναι γραμμένη στο πρωτότυπο στην πίσω πλευρά του πίνακα, δείγμα και της παιδείας του Ροσσέτι αλλά και των φιλολογικών εμμονών όλων των Προραφαηλιτών (καμία δηλαδή σχέση με την πλειονότητα των σημερινών ζωγράφων).

Το μισάνοιχτο, υγρό στόμα, το φιλήδονο βλέμμα, τα πυκνά, κόκκινα μαλλιά, σύμβολο της ακόρεστης λαγνείας του μοντέλου, δηλαδή της Φάννου, υπηρετούν, με τον καλύτερο τρόπο, τις πιο μύχιες

προθέσεις του ζωγράφου. Επιπλέον έρχονται σήμερα οι «gender studies», Πόλλοκ και οι λοιπές, για να ταυτίσουν τα σαρκώδη χείλη με τα ανάλογα του αιδοίου και το πολλά υποσχόμενο βλέμμα με την ανδρική βούληση και εξουσία. Δηλαδή ο Ροσσέτι δεν ζωγραφίζει τόσο το, δεδομένα χαλαρών ηθών, μοντέλο όσο τη δική του, απόλυτα προσωπική, πρόθεση και επιθυμία. Και μάλιστα με όλους τους δυνατούς, σεξουαλικούς υπαινιγμούς που του προμηθεύει αφενός η εποχή του και αφετέρου η καθόλου ιστορία της τέχνης. Μήλα, κοσμήματα και λουλούδια και λοιπά παραφερνάλια. Επαναλαμβάνω: πορνογραφία μήπως; Για να υπενθυμίσω ότι η λέξη *pornography* μπήκε μόλις το 1857 στο

λεξικό της Οξφόρδης με την έννοια της δημόσιας υγιεινής (public hygiene). Έτσι έχουν τα πράγματα για άνδρες και γυναίκες της βικτωριανής περιόδου σε βαθμό που ο ποιητής Τσαρλς Σουίνμπερν,

κρίνοντας τον πίνακα *Bocca baciata*, αποφαινεται πως είναι... «*more stunning than can decently be expressed*» δηλαδή «πολύ πιο ερεθιστικός απ' ό, τι η ευπρέπεια θα μπορούσε να εκφράσει»!

Η *Bocca baciata* του Ντάντε Γκάμπριελ Ροσσέτι, Φάννυ Κόρνφορθ (1835-1909), μοντέλο, ερωμένη και, κατά περίπτωση, πόρνη πολυτελείας (Βοστώνη, Μουσείο Καλών Τεχνών).

Πάντως, από εκείνη ακόμα την εποχή ο πίνακας *Bocca baciata* και το πρώτο πορτρέτο της Σόφι Γκρέυ, 1861, που έφτιαξε ο Ροσσέτι, συναγωνίζονταν το ένα το άλλο σε δημοτικότητα σε βαθμό ώστε ο Μιλλέι να διεκδικεί τα έργα για τον εαυτό του και βάζοντας τον φίλο του Τζωρτζ Πράις Μπόις να τα αγοράσει για λογαριασμό του! Στην έκθεση της Εθνικής Πινακοθήκης του Λονδίνου το 2013, επιτέλους τα δύο έργα στήθηκαν δίπλα-δίπλα ώστε έτσι ενωμένα να γεφυρώνουν πάθη, εποχές και ανθρώπινες αδυναμίες.

Τελευταία και ίσως πιο ενδιαφέρουσα μούσα των Προραφαηλιτών είναι αναμφισβήτητη η Τζέιν Μόρρις, σύζυγος του πολυδιάστατου Ουίλλιαμ Μόρρις· ένα κορίτσι ταπεινής καταγωγής και απολύτως απαίδευτο που οι ζωγράφοι Ροσσέτι και Μπερν-Τζόουνς συνάντησαν τυχαία το 1857 στο περίφημο Θέατρο Ντρουρί Λέιν της Οξφόρδης και της ζήτησαν να τους ποζάρει. Εκτοτε η ζωή της αλλάζει δραματικά. Η Τζέιν γνωρίζει μέσω των νέων της φίλων και τον Ουίλλιαμ Μόρρις και του ποζάρει για τον πίνακα του *Βασίλισσα Γκουίνεβιρ*. Ο Μόρρις την ερωτεύεται τρελά, η αιώνια σχέση κυνηγού - θηράματος, ζωγράφου - μοντέλου, την αρραβωνιάζεται και τελικά την παντρεύεται. Η Τζέιν, κυρία Μόρρις πλέον, θα βοηθήσει ενεργά τον άντρα της στις καλλιτεχνικές του επιχειρήσεις, δηλαδή το περίφημο κίνημα Arts and Crafts που επηρέασε καθοριστικά την Αρ νουβώ, δηλαδή τον συνδυασμό τυποποιημένης παραγωγής και αισθητικού προϊόντος –βιβλίο, έπιπλο, εργόχειρο, εσωτερική διακόσμηση, νιζάνι– μέσω της εταιρείας που έχει ιδρύσει. Θα εγκατασταθεί, θα διακοσμήσει και θα εμπυχώσει το περίφημο Κόκκινο Σπίτι του Κεντ, θα γίνει παθιασμένη βιβλιοφάγος, θα μάθει γαλλικά, ιταλικά και μουσική και θα

εξελιχθεί, όπως σημειώνει ο βιογράφος της, σε «*accomplished pianist*»! Παράλληλα ο θαυμασμός της προς τον Ροσσέτι θα εξελιχθεί σε έρωτα (αμοιβαίο) και θα του ποζάρει αδιαμαρτύρητα ως τον θάνατό του, το 1882 (τον Πυγμαλιώνα της, τον σύζυγό της Ουίλλιαμ Μόρρις, δεν φαίνεται να τον ερωτεύτηκε ποτέ).

Και μια και αναφέρθηκε ο Πυγμαλιών... Η Τζέιν Μόρρις υπήρξε το πρότυπο για το ομότιτλο θεατρικό έργο του Τζωρτζ Μπερναρντ Σω, το 1914, αλλά και για την ταινία *My fair lady* (*Ωραία μου Κυρία*) του 1964· δηλαδή της μεταμόρφωσης ενός λαϊκού, άξεστου κοριτσιού σ' ένα προικισμένο και ακτινοβόλο πλάσμα. Μεταξύ μας, το όνειρο κάθε αρσενικού να πλάσει μόνος του την αγαπημένη γυναίκα από την αρχή αλλά και το σύνδρομο του «πατέρα» που υποβόσκει, κατά κανόνα, στις ερωτικές σχέσεις μεγαλύτερων με μικρότερες.

Η Μόρρις, μετά τον θάνατο του Ροσσέτι και του Μόρρις (1896) αξιώθηκε έναν ακόμη μεγάλο έρωτα. Συνδέθηκε με έναν πολιτικό ακτιβιστή και ποιητή της εποχής επί μία περίπου δεκαετία. Υπήρξε, κατά κοινή ομολογία, άφογη μητέρα για τις δύο τις κόρες. Πέθανε το 1914 σε ηλικία 72 ετών. *Her keen intelligence allowed her to recreate herself!*

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- R. V. Johnson, *Αισθητισμός, Η γλώσσα της Κριτικής*, μφρ. Ελένη Μοσχονά, εκδ. Ερμής 1969.
- Alyce Mahon, *Eroticism and Art*, Oxford History of Art 2005.
- John Nicoll, *The Pre-Raphaelites*, Picture back 1970.
- Edward Lucie Smith, *Symbolist Art*, Thames and Hudson 1972.
- Robin Spencer, *The Aesthetic Movement, Theory and Practice*, Picture back 1972.

Ο Μάνος Στεφανίδης είναι αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του ΕΚΠΑ.

Η «Χ» ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ (1941-1944)

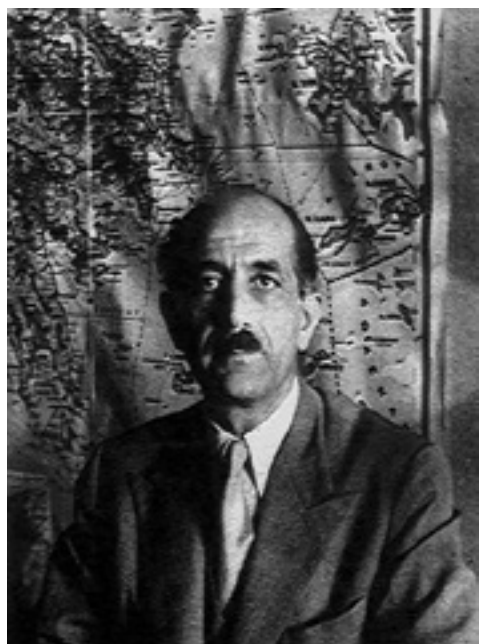
ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΚΑΡΥΟΥ

Τη συνθηκολόγηση της Ελλάδας τον Απρίλιο του 1941 ακολούθησε η περίοδος κατάληψης και κατοχής της χώρας από τις δυνάμεις του Άξονα (Γερμανία, Ιταλία, Βουλγαρία).¹ Η περίοδος της τριπλής κατοχής, η οποία διήρκεσε μέχρι το 1944, σηματοδότησε την εθνική αντίσταση, δηλαδή την ένοπλη ή μη δράση εναντίον των κατοχικών δυνάμεων από ένα ευρύ φάσμα οργανώσεων που σχηματίστηκαν στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα. Το άρθρο αυτό φιλοδοξεί να ανασυνθέσει τα γεγονότα που σχετίζονται με την ίδρυση και εξέλιξη της οργάνωσης «Χ», η οποία έδρασε στην κατοχική Αθήνα και αναγνωρίστηκε το 1950 με βασιλικό διάταγμα ως αντιστασιακή οργάνωση.²

Η στρατιωτική σταδιοδρομία του Γεώργιου Γρίβα

Προτού επικεντρωθούμε στην ίδια τη «Χ», είναι απαραίτητη μια σύντομη αναδρομή στη στρατιωτική σταδιοδρομία του Γεώργιου Γρίβα, του προσώπου δηλαδή που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο ως αρχηγός της οργάνωσης. Ο Γρίβας γεννήθηκε στη Λευκωσία (Κύπρος) τον Ιούνιο του 1897.³ Αποφοιτώντας από το Παγκύπριο Γυμνάσιο, πέτυχε να εισαχθεί στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων το 1916.⁴ Μετά το πέρας των σπουδών του στάλθηκε για υπηρεσία στην Τουρκία, στο πλαίσιο της Μικρασιατικής Εκστρατείας. Εκεί απέκτησε τις πρώτες εμπειρίες του στις μεθόδους

του ανταρτοπόλεμου, συνειδητοποιώντας ότι μικρές ομάδες τυφεκιοφόρων ήταν δυνατό να καθηλώσουν μία ολόκληρη μεραρχία μέχρι να κληθεί το πυροβολικό να τις εξουδετερώσει.⁵ Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου υπηρέτησε σε διάφορες μονάδες, μετεκπαιδεύτηκε σε γαλλικές στρατιωτικές σχολές (μεταξύ αυτών και στην École Supérieure de Guerre) και ακολούθως δίδαξε επί θεμάτων τακτικής σε στρατιωτική σχολή στην Ελλάδα. Όταν εκδηλώθηκε η ιταλική εισβολή εναντίον της Ελλάδας το 1940, ο Γρίβας στάλθηκε στο αλβανικό μέτωπο υπηρετώντας στην πρώτη γραμμή του πυρός υπό την ιδιότητα του επιτελάρχη της ΙΙ

Το 1941 στην κατεχόμενη Αθήνα αξιωματικοί της II Μεραρχίας Πεζικού, μεταξύ των οποίων και ο Γεώργιος Γρίβας (1897-1974), συγκρότησαν τη μυστική οργάνωση «Άγνωστη Μεραρχία Χ» υπό τον υποστράτηγο Γεώργιο Λάβδα. Το γράμμα «Χ» στο όνομα της οργάνωσης αποτελούσε οπτική παραλλαγή του ονόματος της II Μεραρχίας Πεζικού. Διαφωνίες που προέκυψαν σύντομα σχετικά με τον τρόπο στελέχωσης και τον χρόνο ανάπτυξης δράσης από την οργάνωση είχαν ως αποτέλεσμα την ίδρυση μιας άλλης οργάνωσης από τον Γρίβα. Η οργάνωση αυτή ήταν γνωστή ως «στρατιωτική οργάνωση Γρίβα», ενώ το 1943 έλαβε την ονομασία «Εθνική Οργάνωση Χ» ή απλά «Χ». ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Ο αντισυνταγματάρχης Γεώργιος Γρίβας (πρώτος από δεξιά), επιτελάρχης της II Μεραρχίας στα βουνά της Ηπείρου κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. ΚΑΤΩ: Ο Γρίβας (πρώτος από δεξιά) με άλλους αξιωματικούς του Γενικού Επιτελείου το 1940.

Ο Γρίβας (πρώτος από δεξιά) με άλλους αξιωματικούς στην Ήπειρο το 1941. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο αρχιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος τοποθέτησε τον Γρίβα στο Γραφείο Επιχειρήσεων του Γενικού Επιτελείου και ορίστηκε ως σύνδεσμός του με τους διοικητές των μεγάλων μονάδων του μετώπου.

Μεραρχίας Πεζικού. Μετά τη διάσπαση της ελληνικής αμυντικής γραμμής από τα γερμανικά στρατεύματα τον Απρίλιο του 1941 απέφυγε την αιχμαλωσία και επέστρεψε στην Αθήνα, όπου έδρασε τα υπόλοιπα χρόνια του πολέμου.⁶

Η ίδρυση της οργάνωσης

Στην κατεχόμενη Αθήνα διάφοροι αξιωματικοί της II Μεραρχίας Πεζικού (μεταξύ αυτών και ο Γρίβας) συγκρότησαν το 1941 τη μυστική οργάνωση «Άγνωστη Μεραρχία X» υπό τον υποστράτηγο Γεώργιο Λάβδα. Το γράμμα «X» στο όνομα της οργάνωσης αποτελούσε οπτική παραλλαγή του ονόματος της II Μεραρχίας Πεζικού.⁷ Διαφωνίες που αναδύθηκαν σύντομα σχετικά με τον τρόπο στελέκωσης και τον χρόνο ανάπτυξης δράσης από την οργάνωση είχαν ως αποτέλεσμα την ίδρυση μίας άλλης οργάνωσης από τον Γρίβα. Η οργάνωση αυτή ήταν γνωστή ως «στρατιωτική οργάνωση Γρίβα», ενώ το 1943 έλαβε την ονομασία «Εθνική Οργάνωση X» ή απλά «X».⁸ Η ασάφεια των ιστορικών τεκμηρίων δυσχεραίνει την ασφαλή άντληση

συμπερασμάτων για τη διαδρομή της «X» κατά το διάστημα 1941-1943. Μάλιστα, μία ερμηνεία προτείνει ότι για εκείνη την περίοδο δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο οι ενέργειες του Γρίβα στην «Άγνωστη Μεραρχία X» να ήταν επάλληλες προς τη «X», ταυτόχρονα δε διασπαστικές ως προς την πρώτη οργάνωση.⁹ Σύμφωνα με τη σχετική αναφορά που συνέταξε ο Γρίβας το 1950 για τη δράση της «X», η οργάνωσή του «έταξεν ως σκοπόν της την συμβολήν διά παντός μέσου εις την ταχύτεραν εκδίωξιν του κατακτητού από την Πατρώαν γην». Ως προς το ιδεολογικό της υπόβαθρο, ο αρχηγός της σημειώνει ότι η «X» ήταν «μακράν πάσης πολιτικής επιδιώξεως και απηλλαγμένη πάσης κομματικής χροιάς». Το σχέδιο ενεργείας αφορούσε δύο κύριες φάσεις. Κύριο μέλημα της «X» στο πρώτο στάδιο θα ήταν η προετοιμασία της οργάνωσης και η προμήθεια των στελεχών της με πολεμικό υλικό. Το προπαρασκευαστικό στάδιο έπρεπε να υλοποιηθεί με άκρα μυστικότητα για αποφυγή οποιασδήποτε κατασταλτικής αντίδρασης εκ μέρους των δυνάμεων κατοχής.

Η δεύτερη φάση αφορούσε την εκδήλωση μαχητικής δράσης σε χρονικό σημείο που θα βρισκόταν σε συμφωνία με ενέργειες των Συμμάχων στην Ελλάδα ή άλλη χώρα της βαλκανικής χερσονήσου. Το σχέδιο ενεργείας αφορούσε επίσης την ανάληψη πρωτοβουλιών παρενόχλησης των δυνάμεων κατοχής και ιδίως των συγκοινωνιών τους. Τέτοιου είδους δολιοφθορές θα εκτελούνταν από αντάρτικες ομάδες οι οποίες θα οργανώνονταν σε ζωτικές, για τις συγκοινωνίες του κατακτητή, περιοχές.¹⁰ Ιδιαίτερα για την υποστήριξη που θα προσέφερε η «Χ» σε περίπτωση συμμαχικής αποβατικής ενέργειας στην Ελλάδα, το σχέδιο του Γρίβα πρόβλεπε την κατάληψη και τον έλεγχο μιας παραλίας στην Πελοπόννησο από 1.000 περίπου άνδρες μέσω της κατασκευής υπόγειων κρυπτών.¹¹

Η πρώτη περίοδος δράσης της «Χ» (Ιούνιος 1941 - Μάιος 1944)

Κατά την πρώτη περίοδο εξέλιξης της, η οργάνωση επιδόθηκε στη μύηση μελών, δίνοντας έμφαση σε ποιοτικά κριτήρια επιλογής, όπως η δυνατότητα ανάληψης

μαχητικής δράσης και η τήρηση των κανόνων εχεμύθειας.¹² Τον πρώτο πυρήνα της «Χ» το 1943 τον αποτελούσαν επαγγελματίες στρατιωτικοί. Σταδιακά, η οργάνωση αναπτύχθηκε συμπεριλαμβάνοντας στις τάξεις της και έναν αριθμό πολιτών (κυρίως πρώην οπλιτών της II Μεραρχίας). Σίγουρα όμως δεν είχε τη μορφή που απέκτησε αργότερα η Εθνική Οργάνωση Κύπριων Αγωνιστών (ΕΟΚΑ), η απελευθερωτική οργάνωση που ίδρυσε ο Γρίβας στην Κύπρο τη δεκαετία του 1950, επιζητώντας τον τερματισμό της βρετανικής αποικιακής κυριαρχίας και την ένωση του νησιού με την Ελλάδα. Η «Χ» ήταν οργάνωση με επίλεκτα στελέχη και περιορισμένα στον αριθμό. Αντίθετα, η ΕΟΚΑ στελεχώθηκε από απειροπόλεμα μέλη από τις τάξεις της κυπριακής νεολαίας και ανέπτυξε θυγατρικές οργανώσεις, την Πολιτική Επιτροπή Κυπριακού Αγώνα (ΠΕΚΑ) και την Άλκιμο Νεολαία ΕΟΚΑ (ΑΝΕ), οι οποίες απολάμβαναν ευρεία αποδοχή και ως εκ τούτου είχαν τη δυνατότητα κινητοποίησης των λαϊκών μαζών.¹³ Η ηγεσία της «Χ» κατόρθωσε να δημιουργήσει κλιμάκια σε διάφορες συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά. Τα γεωγραφικά όρια στα οποία εκτεινόταν η κύρια δύναμη της περιλάμβαναν τις περιοχές Κουκάκι και Θησείο, μέχρι την περιοχή της Ομόνοιας. Ο έλεγχος της οργάνωσης στην Καλλιθέα και το Παγκράτι τερματίστηκε στα τέλη της Κατοχής μετά την πίεση που δέχτηκαν τα εκεί κλιμάκια από δυνάμεις του ΕΑΜ.¹⁴ Η οργάνωση διατηρούσε επαφές με τον πρώην Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρυσάνθο, ο οποίος είχε ανάλογες επαφές με άλλες εθνικές (μη εαμικές) οργανώσεις καθώς και με τον εξόριστο βασιλιά Γεώργιο Β'.¹⁵ Εντούτοις, η πολιτική βαρύτητα της «Χ» μέχρι το 1944 ήταν μικρή, και η οργάνωση απέτυχε να εξασφαλίσει την υποστήριξη της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης. Όταν η ηγεσία της έκρινε ότι ο αριθμός των μελών ήταν

Η «Χ» διατηρούσε επαφές με τον πρώην Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χρυσανθο, ο οποίος είχε ανάλογες επαφές με άλλες εθνικές (μη εαμικές) οργανώσεις καθώς και με τον εξόριστο βασιλιά Γεώργιο Β'. Εντούτοις, η πολιτική βαρύτητά της μέχρι το 1944 ήταν μικρή. ΔΕΞΙΑ: Τον Απρίλιο του 1942 η ηγεσία της «Χ» επιχείρησε να αποκτήσει επαφή με την ελληνική κυβέρνηση στο Κάιρο, προκειμένου να τεθεί η οργάνωση υπό τις διαταγές της. Η συνάντησή με τον υπουργό Εθνικής Άμυνας Παναγιώτη Κανελλόπουλο δεν είχε θετική κατάληξη. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο απεσταλμένος του Εμμανουήλ Τσουδερού στην κατεχόμενη Αθήνα Αριστείδης Πηλαβάκης έστειλε στο Κάιρο ευμενείς αναφορές για τη «Χ» και τον αρχηγό της.

ικανοποιητικός, επιχείρησε τον Απρίλιο του 1942 να αποκτήσει επαφή με την ελληνική κυβέρνηση στο Κάιρο, προκειμένου να τεθεί η οργάνωση υπό τις διαταγές της. Για τον σκοπό αυτό επιλέχθηκαν δύο μέλη της «Χ», ένας ανώτερος αξιωματικός (Κ. Αντωνάκης) και ο πολιτικός της σύμβουλος (Ζαφειρίου Βάλβης), οι οποίοι μετά από περιπετειώδη πορεία δύο μηνών κατόρθωσαν να μεταβούν στο Κάιρο. Η συνάντησή τους με τον υπουργό Εθνικής Άμυνας Παναγιώτη Κανελλόπουλο δεν είχε θετική κατάληξη. Οι προτάσεις που διατύπωσε ο Βάλβης αφορούσαν την ενοποίηση της διοίκησης των ελληνικών στρατευμάτων (που απέμειναν στην Ελλάδα αλλά και των ελεύθερων Ελληνικών Δυνάμεων Μέσης Ανατολής), τον διορισμό ανώτατου στρατιωτικού ως αντιπρόσωπο της εξόριστης κυβέρνησης στην υπόδουλη Ελλάδα για τον συντονισμό της δράσης των αντιστασιακών οργανώσεων, τον σχηματισμό ενός επιτελείου για την υποστή-

ριξη του έργου του Έλληνα αντιπροσώπου και την παροχή βοήθειας προς τη «Χ» ώστε να προχωρήσει στην ανάληψη σοβαρής δράσης εναντίον των δυνάμεων κατοχής. Ο Κανελλόπουλος διαφώνησε με την πρώτη εισήγηση, ενώ για τις επόμενες δύο ήταν θετικός, χωρίς όμως να δώσει περισσότερες πληροφορίες για τις μετέπειτα ενέργειες της κυβέρνησης. Τέλος, για το ζήτημα της παροχής των αναγκαιών μέσων προς τη «Χ», ο Έλληνας υπουργός δήλωσε ότι τέτοια βοήθεια θα παρασχεθεί σε όλες τις οργανώσεις, χωρίς και πάλι να γίνει πιο συγκεκριμένος.¹⁶ Η εξεύρεση πολεμικού υλικού ήταν ένα πρόβλημα που απασχολούσε διαρκώς τη «Χ». Οι βρετανικές υπηρεσίες στη Μέση Ανατολή αρνήθηκαν να εξοπλίσουν την οργάνωση. Σε αυτή την απόφαση συνέτεινε η καχυποψία τους λόγω φημολογούμενων επαφών της «Χ» με την κυβέρνηση των Αθηνών,¹⁷ τη λεγόμενη κατοχική κυβέρνηση, αλλά και το γεγονός ότι ελάχιστες πληρο-

φορίες υπήρχαν σχετικά με τη δράση της, με αποτέλεσμα να επικρατήσει η άποψη ότι δεν ήταν δυνατό να αποτελέσει αξιόλογο έρεισμα.¹⁸ Συνεπακόλουθα, η ηγεσία της οργάνωσης προσανατολίστηκε στην αγορά οπλισμού από τη μαύρη αγορά, ενώ μία άλλη μέθοδος ήταν η κλοπή όπλων από αποθήκες των ιταλικών αρχών κατοχής. Το πολεμικό υλικό φυλαγόταν σε ειδικές κρύπτες, οι οποίες είχαν κατασκευαστεί σε οικίες μελών της «Χ». Στα τέλη του 1943 η αγορά όπλων από Ιταλούς στρατιώτες που αποκωρούσαν (λόγω της πτώσης της κυβέρνησης του Μπενίτο Μουσσολίνι), αποτέλεσε μία τρίτη επιλογή για την οργάνωση. Τα οικονομικά μέσα που διατέθηκαν, σύμφωνα με πληροφορίες του ίδιου του Γρίβας, προήλθαν από εισφορές ιδιωτών ή από μια επιτροπή υπό τον πρώην Αρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο. Τέλος, τα μέλη της «Χ» κατόρθωσαν να προμηθευτούν στρατιωτικό υλικό μέσω της αρπαγής του από κομμουνιστικές ομάδες.

Γενικά, οι προσπάθειες ανεφοδιασμού σε οπλισμό ήταν δυσχερείς μέχρι τον Αύγουστο του 1944, λίγο πριν από την έναρξη της αποχώρησης των γερμανικών στρατευμάτων από την Αθήνα. Μόλις τότε εξασφαλίστηκε σχετική βοήθεια από την εξόριστη κυβέρνηση και τους Βρετανούς.¹⁹

Αντίθετα, οι εαμογενείς οργανώσεις ενισχύονταν διαρκώς από τους Συμμάχους σε ολόκληρη την περίοδο της Κατοχής, μομφή που διατύπωσε με πικρία ο Γρίβας στα απομνημονεύματά του.²⁰ Η ευμενής στάση βρετανικών υπηρεσιών προς το ΕΑΜ και, συγχρόνως, η έλλειψη ενδιαφέροντος για διάφορες μη κομμουνιστικές αντιστασιακές οργανώσεις ήταν ένας από τους παράγοντες που δημιούργησαν στο Γρίβα αρνητική προδιάθεση έναντι των Βρετανών, κάτι που έπαιξε ρόλο –αν και δευτερεύουσας σημασίας– στην ανάδειξή του στην αρχηγία της ΕΟΚΑ κατά την πρώτη, προπαρασκευαστική φάση του απελευθερωτικού αγώνα.²¹ Το 1943 η «Χ» εγκαινίασε επίσημα την αντιστασιακή δράση της. Την ημέρα της επετείου της 25ης Μαρτίου η οργάνωση κατέθεσε στεφάνι στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη και πολίτες τραγούδησαν τον εθνικό ύμνο, με συνέπεια την παρέμβαση Ιταλών αστυνομικών. Το πλήθος διαλύθηκε, ενώ δεν έλειψαν μικροτραυματισμοί και συλλήψεις. Παράλληλα, μέλη της «Χ» επιδόθηκαν σε μία εκστρατεία αναγραφής συνθημάτων με μπλε μπογιά κατά των δυνάμεων κατοχής και υπέρ του βασιλιά και της εξόριστης κυβέρνησης. Κάτω από αυτά υπήρχε το γράμμα «Χ», δημιουργώντας μια συνωμοτική αύρα για τη μυστηριώδη και άγνωστη έως τότε οργάνωση.²² Η αναγραφή συνθημάτων για την ενίσχυση του αντιστασιακού φρονήματος του ελληνικού λαού συνεχίστηκε και τους επόμενους μήνες, κυρίως μετά τον Νοέμβριο του 1943 όταν ο Γρίβας εξέδωσε σχετική διαταγή. Τα μέλη της «Χ», χωρισμένα σε συνεργεία των δύο ή τριών ατόμων, ανέ-

γραφαν συνθήματα σε διάφορες συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά, με τίτλους όπως «Όλα για την Ελλάδα», «Κάτω οι Γερμανοϊταλοί», «Θάνατος στους Βούλγαρους», «Έλληνες Ενωθείτε». Σύμφωνα με μαρτυρίες στελεχών της «Χ», τα μέλη των συνεργειών είχαν να αντιμετωπίσουν, εκτός από τις γερμανικές περιπόλους, και τις ένοπλες επιθέσεις εαμικών ομάδων, πράγμα που φανερώνει ότι οι προστριβές μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων με διαφορετικό ιδεολογικό υπόβαθρο είχαν περάσει πια στο στάδιο της εμφύλιας σύγκρουσης.²³ Από την άλλη, ο τότε αρχηγός της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής στην Ελλάδα Κρίστοφερ Γούντχαουζ (Christopher Montague Woodhouse) αναφέρει ότι οι νυχτερινές συγκρούσεις μεταξύ μελών του ΕΑΜ και της «Χ» περιορίζονταν κυρίως στην εκτόξευση συνθημάτων ή στην ανταλλαγή ύβρων με τηλεβόες.²⁴ Η δεύτερη μέθοδος με την οποία η ηγεσία της «Χ» επιδίωξε την εξύψωση του ηθικού του ελληνικού λαού αφορούσε την έκδοση παράνομων εντύπων. Έτσι, στελέχη της οργάνωσης εκτύπωναν τις εφημερίδες *Αναγέννησις* και *Συμμαχικά Νέα*. Επιπλέον, ανά τακτά χρονικά διαστήματα κυκλοφορούσαν παράνομες προκηρύξεις.²⁵ Η «Χ» επιδόθηκε ακόμη στη συλλογή πληροφοριών σχετικά με τις δραστηριότητες των αρχών Κατοχής. Το υλικό αυτό συγκέντρωνε το 2ο Γραφείο της οργάνωσης και προωθείτο έπειτα στις βρετανικές μυστικές υπηρεσίες. Ο Γρίβας σημειώνει σε αναφορά του ότι στον τομέα της κατασκοπείας συνεργαζόταν με την οργάνωση πληροφοριών «Κόδρος», την οποία πλαισίωσε ομάδα στελεχών της «Χ». Άλλη συνεργασία επιτεύχθηκε με τη βρετανική υπηρεσία Force 133, στην οποία δίνονταν πληροφορίες γενικής φύσεως ή για τις οχρωματικές θέσεις των Γερμανών σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας. Τα δεδομένα που εξασφαλιζόνταν, προωθούνταν από τη βρετανική υπηρεσία στο Γενικό

Στρατηγείο Μέσης Ανατολής.²⁶ Ένας άλλος τομέας στον οποίο αποπειράθηκε να δραστηριοποιηθεί η «Χ» ήταν η δημιουργία επαφών με άλλες οργανώσεις για την ανάπτυξη συντονισμένης αντιστασιακής δράσης. Οι ενέργειες του απεσταλμένου της εξόριστης κυβέρνησης στην Αθήνα ταγματάρχη Ιωάννη Τσιγάντε, τέλη του 1942 με αρχές του 1943, για την εξασφάλιση της συνεργασίας μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων, διακόπηκαν ύστερα από τον θάνατό του.²⁷ Ο αντικαταστάτης του Τσιγάντε συνέχισε μεν την αποστολή του προκατόχου του, ωστόσο απέφυγε την ενεργή ανάμιξη της «Χ». Η ηγεσία της τότε προχώρησε εξ ιδίας πρωτοβουλίας στην αποστολή στελεχών στα βουνά (οι προσπάθειες της «Χ» για τη συγκρότηση αντάρτικων ομάδων είχαν αποβεί επανειλημμένα άκαρπες).²⁸ Για παράδειγμα, ο επίλαρχος Βασίλειος Παπαγιάννης και ο ανθυπολοχαγός Αριστέιδης Λαμβουνέλης ενίσχυσαν τις τάξεις του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου (ΕΔΕΣ) υπό τον Ναπολέοντα Ζέρβα στην περιοχή της Ηπείρου. Επίσης, ο Χαράλαμπος Σταυρόπουλος και ο Ανδρέας Δέμος συμπεριλήφθηκαν στη δύναμη του 5/42 Συντάγματος Ευζώνων υπό τον συνταγματάρχη Δημήτρη Ψαρρό στη Στερεά Ελλάδα. Τέλος, αξιωματικοί της «Χ» διέφυγαν με καϊκια για να καταταγούν στον εξόριστο στρατό της Μέσης Ανατολής και να συνδράμουν την πολεμική προσπάθεια των Συμμάχων.²⁹

Οι προσπάθειες για τη συνεργασία των μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων, προκειμένου να ενοποιηθούν οι δυνάμεις τους κάτω από την ομπρέλα του Γενικού Στρατηγείου Μέσης Ανατολής, στέφθηκαν από επιτυχία τον Οκτώβριο του 1943, όταν υπογράφηκε σχετικό πρωτόκολλο μεταξύ των οργανώσεων «Χ», Ρήλος-Αυλών-Νήσοι (ΡΑΝ),³⁰ ΕΔΕΣ, Εθνικό Δημοκρατικό Ελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΔΕΜ), Εθνική Κρητική Οργάνωση (ΕΚΟ), ΣΕ. Τον Νοέμβριο

Άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας το 1944.

του ίδιου έτους η διαμεσολάβηση του Νεοζηλανδού λοχαγού Ντόναλντ Στοτ (Donald Stott, «Ντον») κατέληξε στην υπογραφή νέου πρωτόκολλου μεταξύ των «Χ», ΡΑΝ, ΕΔΕΣ, ΕΔΕΜ, ΕΚΟ, Εθνική Δράση (ΕΔ) και ΤΡΙΑΙΝΑ. Οι εν λόγω οργανώσεις ανέλαβαν μεταξύ άλλων την υποχρέωση να συνδράμουν οποιαδήποτε προσπάθεια συμμαχικής απόβασης, να ενορκηστρώσουν επιθέσεις εναντίον των εχθρικών στρατευμάτων κατά την αποχώρησή τους, να προστατεύσουν την Αθήνα μέχρι την άφιξη συμμαχικών μονάδων και να αναγνωρίσουν το Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής ως ανώτατη αρχή τους. Ωστόσο, και αυτή η προσπάθεια έμεινε ημιτελής, αφού μετά την αναχώρηση του λοχαγού Ντον στη Μέση Ανατολή για να πετύχει την έγκριση του Γενικού Στρατηγείου καμία ανταπόκριση δεν υπήρξε περί των ενεργειών του.³¹

Η δεύτερη περίοδος δράσης της «Χ» (Ιούνιος – Οκτώβριος 1944)

Τον Μάιο του 1944 έλαβε χώρα το Συνέδριο του Λιβάνου, στο οποίο συμμετείχαν αντιπρόσωποι πολιτικών κομμάτων αλλά

και αντιστασιακών οργανώσεων. Τελικά, συμφωνήθηκε η συγκρότηση κυβέρνησης «εθνικής ενότητας» υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Στο Συνέδριο του Λιβάνου οι λεγόμενες «εθνικές οργανώσεις», μεταξύ των οποίων και η «Χ», εκπροσωπήθηκαν από τον αρχηγό της ΡΑΝ στρατηγό Κωνσταντίνο Βεντήρη.³²

Οι εξελίξεις που διέτρεχαν το 1944 αποτέλεσαν ένα κρίσιμο στάδιο για την οργάνωση. Η κυβέρνηση Ράλλη κάλεσε αξιωματικούς του στρατού να πλαισιώσουν εθελοντικά τα Τάγματα Ασφαλείας που είχαν συγκροτηθεί τυπικά το προηγούμενο έτος. Σε αυτό το σημείο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι υπήρχαν υποψίες για συνεργασία της «Χ» με τις γερμανικές αρχές, οι οποίες όμως δεν επαληθεύονται από τα γερμανικά αρχεία. Επίσης, δεν απουσιάζουν αναφορές περί υπόγειας συνεργασίας της «Χ» με αξιωματικούς ή μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας, με σκοπό την «καταπολέμηση του κομμουνισμού».³³ Στον κομμουνιστικό τύπο της εποχής οι *Χίτες* χαρακτηρίζονται «ανοιχτοί πράκτορες και όργανα των γερμανών», ενώ ο Γρίβας περιγράφεται απαξιωτικά

ΕΠΑΝΩ: Αύγουστος 1944. Καθώς οι ετοιμασίες για την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων επισπεύδονταν, η «Χ», από κοινού με την Εθνική Δράση και το Εθνικό Κομμάτο, τέθηκαν υπό τις διαταγές του στρατιωτικού διοικητή Αθηνών, υποστράτηγου Παναγιώτη Σπηλιωτόπουλου, συναποτελώντας το 1ο σύνταγμα στρατού της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου εντός της πρωτεύουσας. **ΚΑΤΩ:** 2 Οκτωβρίου 1944. Το τελευταίο τμήμα Γερμανών στρατιωτών καταθέτει στεφάνι στο μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη λίγο πριν αποχωρήσει από την Αθήνα. **ΔΕΞΙΑ:** Στο διάστημα πριν από τα Δεκεμβριανά μόνη (ή τουλάχιστον προεχόντως) η «Χ» αντιτάχθηκε στις ενέργειες του ΕΑΜ για επιβολή ελέγχου επί του ελληνικού πληθυσμού στην Αθήνα. Η φωτογραφία απεικονίζει αφίσα του ΕΑΜ που προβάλλει το αίτημα για την τιμωρία όσων συνεργάστηκαν με τους κατακτητές.

ως «γνωστός κατάσκοπος των γερμανών, πουλημένο τομάρι που ετοιμάζει αντιλαϊκά ξεφαντώματα».³⁴

Αντίθετα, σε έκθεση της οργάνωσης σημειώνεται ότι τα στελέχη της, μην αναγνωρίζοντας τη νομιμότητα της κυβέρνησης Ράλλη, πήραν την απόφαση να δηλώσουν ότι δεν επιθυμούσαν να καταταγούν στις μονάδες αυτές. Το υπουργείο Εθνικής Αμύνης προχώρησε έτσι στην υποχρεωτική τοποθέτηση αξιωματικών στα Τάγματα Ασφαλείας. Περίπου 40 αξιωματικοί της «Χ» υπάκουσαν σε σχετικές διαταγές της οργάνωσης και δεν παρουσιάστηκαν, βρισκόμενοι στο εξής στο στόχαστρο της κατοχικής κυβέρνησης. Μάλιστα, στην παρανομία αναγκάστηκε να περάσει και ο ίδιος ο Γρίβας, με τις κατοχικές αρχές να προβαίνουν στην έκδοση διαταγής για τη σύλληψη και στέρση των αποδοχών του.³⁵

Τον Αύγουστο του 1944, καθώς οι ετοιμασίες για την αποχώρηση των γερμανικών δυνάμεων επισπεύδονταν, η εξόριστη κυβέρνηση και οι Βρετανοί συνειδητοποίησαν ότι οι μη εαμικές αντιστασιακές οργανώσεις θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμοι σύμμαχοι στην προσπάθεια ανάκτησης του ελέγχου της χώρας, ακόμη και στην περίπτωση ένοπλης σύγκρουσης με την κομμουνιστική Αριστερά.³⁶ Η «Χ», από κοινού με την Εθνική Δράση και το Εθνικό Κομιτάτο, τέθηκαν υπό τις διαταγές του στρατιωτικού διοικητή Αθηνών, υποστράτηγου Παναγιώτη Σπηλιωτόπουλου, συναποτελώντας το 1ο σύνταγμα στρατού της κυβέρνησης Παπανδρέου εντός της πρωτεύουσας. Από τις πρώτες αποστολές που ανέλαβαν οι μαχητές της ήταν η παραλαβή στρατιωτικού υλικού, που απέστειλε το Γενικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής τον Σεπτέμβριο του 1944 για τον εξοπλισμό της Αστυνομίας και της Χωροφυλακής, που θα εκτελούσαν εντολές της κυβέρνησης Παπανδρέου.³⁷

Αναφορικά με την αλλαγή στάσης της

κυβέρνησης «εθνικής ενότητας» και την αποδοχή της «Χ» ως συμμάχου, ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου υποδεικνύει εύστοχα ότι «η Χ δεν έπαυσε να αντιμετωπίζεται μέχρι την απελευθέρωση ως μία οργάνωση περιορισμένης πολιτικής βαρύτητας, αν όχι και περιθωριακή. Ήταν κυρίως η στρατιωτική της δομή³⁸ και η τοπική ισχύς της σε κρίσιμες περιοχές του ιστορικού κέντρου της Αθήνας που την έκανε αποδεκτό εταίρο των υπόλοιπων οργανώσεων».³⁹ Το δεύτερο κριτήριο που επέδρασε στην αποδοχή της «Χ» σχετιζόταν με τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα της οργάνωσης. Όντως, η «Χ» δεν ήταν μία απλώς αστική οργάνωση, αλλά ο σημαντικότερος –με εξαίρεση το κατοχικό κράτος– οργανωμένος αντίπαλος του ΕΑΜ στην Αθήνα. Ήδη από τον Ιούλιο του 1943 προειδοποιούσε ο Γρίβας με επιστολή του την εξόριστη κυβέρνηση για τον κίνδυνο που θα ανέκυπτε από την ενδυνάμωση των εαμικών οργανώσεων. Μέσω συνοπτικού υπομνήματος τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, προεξοφλούσε ότι σε περίπτωση αποχώρησης των Γερμανών οι μη εαμικές οργανώσεις –και ιδίως η «Χ»– θα έπρεπε να ενισχυθούν, ώστε να επικεντρωθούν στην εξασφάλιση της πρωτεύουσας μέχρι την άφιξη ενισχύσεων από το εξωτερικό και αποτρέποντας ταυτόχρονα το ΕΑΜ από το να καταλάβει την εξουσία. Ο Σπύρος Παπαγεωργίου σχολιάζει ότι στο διάστημα πριν από τα Δεκεμβριανά μόνη (ή τουλάχιστον προεχόντως) η «Χ» αντιτάχθηκε στις ενέργειες του ΕΑΜ για επιβολή ελέγχου επί του ελληνικού πληθυσμού στην Αθήνα.⁴⁰

Οι δύο πρώτοι μήνες του φθινοπώρου του 1944 ήταν ένα άλλο κρίσιμο χρονικό σημείο για την οργάνωση. Η πίεση του ΕΑΜ αυξήθηκε κατακόρυφα, επιδιώκοντας να εκβάλει (ανεπιτυχώς) τα μέλη της «Χ» από τη στρατηγική περιοχή της και σηματοδοτώντας την «πρώτη μάχη του Θησείου». Αρχικά, η τακτική του ΕΑΜ αφορούσε τη διενέργεια σποραδικών επι-

δρομών, οι οποίες προοδευτικά εξελίχθηκαν σε συντονισμένες επιθέσεις μικρών ομάδων. Μεγάλης κλίμακας επιθετικές ενέργειες οργάνωσε το ΕΑΜ στις 23 και 25 Σεπτεμβρίου όπως και στις αρχές Οκτωβρίου. Η σοβαρότερη επίθεση εκδηλώθηκε στις 8 Οκτωβρίου και τερματίστηκε την επόμενη μέρα ύστερα από παρέμβαση του Στρατιωτικού Διοικητή Αθηνών.⁴¹

Το παραπάνω διάστημα, η «Χ» κατόρθωσε να αποκρούσει τις εαμικές επιθέσεις, παρουσιάζοντας εξαιρετικά ασυνήθιστες αντοχές. Η αντίσταση, την οποία οργάνωσε και διεύθυνε ο Γρίβας σε οριακά δύσκολες καταστάσεις, αδιαμφισβήτητα αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες που τον ανέδειξαν ως υποψήφιο για την ανάληψη της αρχηγίας της ΕΟΚΑ τη δεκαετία του 1950.⁴² Ωστόσο, το στρατιωτικό του επίτευγμα δεν θα επαναλαμβανόταν με τα ίδια επιτυχή αποτελέσματα στην επόμενη μεγάλη σύγκρουση με τις (υπέρτερες) δυνάμεις του ΕΛΑΣ κατά την περίοδο των *Δεκεμβριανών*, όπου η «Χ» απώλεσε τη μισή, περίπου, δύναμη των μαχητών της και αποχώρησε από την περιοχή του Θησείου με τη βοήθεια των Βρετανών.⁴³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Θάνος Βερέμης, Ιωάννης Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα: Μια Ιστορία από το 1821*, μτφρ. Διονύσης Χουρκούλης, Πατάκης, Αθήνα 2013, σ. 231-232.
- 2 Λεωνίδας Φ. Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας Διγενής: Βιογραφία*, 2η έκδοση, τόμ. 1, Λευκωσία 2009, σ. 323.
- 3 Ό.π., σ. 1.
- 4 Doros Alastos, *Cyprus Guerrilla: Grivas, Makarios and the British*, Heinemann, Λονδίνο 1960, σ. 18-19.
- 5 Papadopoulos to Brook, 11 December 1958, FO 371/136285, The National Archives (στο εξής TNA). Charles Foley & W. I. Scobie, *The Struggle for Cyprus*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1973, σ. 6.
- 6 Papadopoulos to Brook, 11 December 1958,

- FO 371/136285, TNA. Brian Crozier, *The Rebels. A Study of Post-War Insurrections*, Chatto & Windus, Λονδίνο 1960, σ. 46.
- 7 Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού: η Δεκαετία του 1950*, Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 48.
- 8 Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 153.
- 9 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 49.
- 10 «Εκθεσις επί του τρόπου οργάνωσης και δράσεως της Εθνικής Οργανώσεως Χ», Γ. Γρίβα, 24 Μαΐου 1950, Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης (1941-1944)*, τ. 7, Έκδοση Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1998 (στο εξής «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ), σ. 218-219.
- 11 Dudley Barker, *Grivas: Portrait of a Terrorist*, Harcourt, Brace and Company, Νέα Υόρκη 1959, σ. 34.
- 12 Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 161.
- 13 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 75.
- 14 Ό.π., σ. 52.
- 15 Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 160.
- 16 Σπύρος Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»: το Χαμένο Αρχείο*, Νέα Θέσις, Αθήνα 2004, σ. 139-140, 145-148.
- 17 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 75.
- 18 Μακάριος Δρουσιώτης, *ΕΟΚΑ: η Σκοτεινή Όψη*, Αλφάδι, Λευκωσία 2002, σ. 28.
- 19 Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 171-173, 273.
- 20 Γεώργιος Γρίβας, *Απομνημονεύματα Αγώνος ΕΟΚΑ 1955-59*, Αθήνα 1961, σ. 2.
- 21 Για τους λόγους ανάδειξης του Γρίβα στην αρχηγία της ΕΟΚΑ, βλ. Ανδρέας Κάρυος, «Η Προετοιμασία του Αγώνα στον Ελλαδικό Χώρο», *Η Προετοιμασία του Αγώνα: Προετοιμασία και Έναρξη του Αγώνα: 1953 έως την Εξορία του Μακαρίου 9 Μαρτίου 1956*, Ίδρυμα Απελευθερωτικού Αγώνα ΕΟΚΑ 1955-1959, Λευκωσία 2014, σ. 121-125.
- 22 Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 168-169. Σε μία άλλη πηγή αναφέρεται ότι αναγραφή συνθημάτων από μέλη της «Χ», αλλά χωρίς

Παρέλαση τμήματος του Προτύπου Τάγματος Καισαριανής του ΕΛΑΣ στην κεντρική λεωφόρο της Καισαριανής αποδίδουν τιμές στον στρατιωτικό διοικητή του ΕΛΑΣ, στρατηγό Στ. Σαράφη.

- την υπογραφή της οργάνωσης, πραγματοποιήθηκε στις 5 Απριλίου 1942. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 207.
- 23 Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σσ. 174-176.
- 24 C. M. Woodhouse, *Ο Αγώνας για την Ελλάδα 1941-1949*, μτφρ. Μάριος Μπλέτας, Τουρική 2012, σσ. 183-184.
- 25 «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ, σ. 222. Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 234.
- 26 «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ, σσ. 231-235. Alastos, *Cyprus Guerrilla*, σ. 20.
- 27 Για την αποστολή Τσιγάνιτε βλ. «Συνοπτική έκθεση των εργασιών του Στρατιωτικού Επιτελείου ΜΥΔΑ», Μ. Αντωνόπουλου, 19 Ιανουαρίου 1943, ΓΕΣ/ΔΙΣ, ΑΕΑ, τ. 7, σ. 33.
- 28 «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ, σ. 220, 226, 229. Επίσης βλ. Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 183-184. Alastos, *Cyprus Guerrilla*, σ. 20.
- 29 Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 179. Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 226. Alastos, *Cyprus Guerrilla*, σ. 20.
- 30 Μια ιδιαίτερη συνεργασία μεταξύ της «Χ» και της ΡΑΝ στον τομέα της διοίκησης μάχιμων κλιμακίων αναπτύχθηκε τον Απρίλιο του 1944. Βλ. «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ, σ. 230-231. Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 287.
- 31 «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ, σ. 228, 230.
- 32 Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 290-292. W. Byford-Jones, *Grivas and the Story of EOKA*, Robert Hale, London 1959, σ. 36.
- 33 Δρουσιώτης, *ΕΟΚΑ*, σ. 28.
- 34 «Οι εθνοπροδοτές χίτες», *Ριζοσπάστης* (έκδ. Αθήνας), 12 Οκτωβρίου 1944.
- 35 «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ, σ. 224.
- 36 Woodhouse, *Ο Αγώνας για την Ελλάδα*, σ. 188.
- 37 «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ, σ. 237. Byford-Jones, *Grivas*, σ. 36.
- 38 Σύμφωνα με τον Σπύρο Παπαγεωργίου, η δομή της Χ αποτελούσε μικρογραφία στρατού με Επιτελείο και Γραφεία. Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 231.
- 39 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 52.
- 40 Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σσ. 187, 189-194, 201.
- 41 Ό.π., σ. 340-342. Byford-Jones, *Grivas*, σ. 37.
- 42 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 52. Κάρυος, «Η Προετοιμασία του Αγώνα», σσ. 123-124.
- 43 «Εκθεσις Χ», ΑΕΑ, σ. 241.

Ο Ανδρέας Κάρυος διδάσκει επί θεμάτων Στρατιωτικής Ιστορίας και Ασφάλειας στο University of Central Lancashire (Cyprus) και είναι επιστημονικός συνεργάτης του Μουσείου Αγώνος στη Λευκωσία.

Η «Χ» ΚΑΤΑ ΤΑ ΔΕΚΕΜΒΡΙΑΝΑ

ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

«Ο Θεός σχωρέσει την ψυχή του Μεταξά. Και να την σχωρέση δύο φορές. Διότι εμούτζωσε τους πολιτικούς και εξέσχισε το Σύνταγμα προ της ανάγκης να σωθή η χώρα. Διότι επρόλαβε και εκτύπησε τον κομμουνισμόν, ώστε να πραγματοποιήση τον Αλβανικόν έπος. Υπήρχε και τότε Κυβέρνησις και Βουλή. Ο κίνδυνος της ακυβερνησίας και ο εκ του κομμουνισμού τοιούτος, έστρεφε τα βλέμματα του τότε πολιτικού κόσμου προς διάφορους πολιτικές λύσεις. Όλοι ανεγνώρισαν ότι απαιτούνται στιβαρά χέρια για να σωθεί ο τόπος. Πολλοί, αν όχι όλοι, ήθελαν μια δικτατορία, ουδείς όμως ετόλμα να αναλάβη τας ευθύνας της. Και τότε επρόβαλε ο Μεταξάς και είπε: Θα αναλάβω ΕΓΩ. Και ανέλαβε. Και έσωσε τον τόπο.»

Εφημερίδα των Χιτών (11 Αυγούστου 1947)

Τα οργανωτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά της «Χ»

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1944 η εφημερίδα *Ελευθερία* περιείχε την είδηση ότι οι υπουργοί της «4ης Αυγούστου» Κ. Κοτζιάς και Αρ. Δημητράτος επέστρεψαν στην Ελλάδα, μέσω του Πειραιά, όπου τους υποδέχτηκαν εκπρόσωποι της κατοχικής οργάνωσης «Χ».¹ Ποιος ήταν, όμως, ο ιδρυτής αλλά και ο στόχος της οργάνωσης αυτής, που είχε ως ιδεολογική πυξίδα τη μεταξική «κληρονομιά»; Οι μαρτυρίες για την ίδρυσή της είναι περιορισμένες και

αντικρουόμενες. Η οργάνωση αυτή υπήρξε το 1941 προϊόν διάσπασης της «Άγνωστης Μεραρχίας Χ» (ή «II Μεραρχία») υπό την ηγεσία του υποστράτηγου Γ. Λάβδα ή Λάβδη, τα μέλη της οποίας είχαν πλούσια στρατιωτική δράση στη Μ. Ασία και το αλβανικό μέτωπο, όπως ο Αντ/ρχης Γεώργιος Γρίβας και ο στρατηγός (και κατοπινός) πολιτικός Πausανίας Κατσώτας.² Η απόφαση του μέχρι πρότινος «επιτελάρχη» της «II Μεραρχίας» Γεωργίου Γρίβα να προχωρήσει στην ίδρυση της «Εθνικής Οργάνωσης Χ» ή απλά «Χ», συνδέεται

22 Ιουλίου 1943. Η μεγαλύτερη αντιστασιακή διαδήλωση στην Αθήνα. ΚΑΤΩ: Στιγμιότυπα από τις εορταστικές εκδηλώσεις για την Απελευθέρωση της Αθήνας.

Διαδηλωτές της Απελευθέρωσης διασχίζουν τη συμβολή των οδών Πανεπιστημίου και Πεσματζόγλου. **ΑΡΙΣΤΕΡΑ:** Ο αυτοεξόριστος στην Αθήνα μητροπολίτης Κυρήνειας Μακάριος (1870-1950) υπήρξε ο συνδετικός κρίκος της «Χ» με τον Χρύσανθο Τραπεζούντας, Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, ως τον Απρίλιο του 1941. **ΚΑΤΩ:** Ο Παναγιώτης Σπηλιωτόπουλος, ως Στρατιωτικός Διοικητής Αθηνών, και ο Πausανίας Κατσώτας (τέρμα δεξιά) τον Οκτώβριο 1944 στην Αθήνα κατά την Απελευθέρωση.

σύμφωνα με τον βιογράφο του Λ. Λεωνίδου, με την πρόθεσή του να επιτρέψει τη συμμετοχή απλών πολιτών και χαμηλόβαθμων αξιωματικών και την άμεση ανάληψη αντιστασιακής δράσης κατά των (Γερμανών και Ιταλών) κατακτητών. Ο συντονισμός της αντιστασιακής δράσης υπήρξε –σύμφωνα με την ίδια πηγή– ο συνδειτικός κρίκος της «Χ» με τον Χρυσάνθο Τραπεζούντας, Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος, ως τον Απρίλιο του 1941, με μεσολαβητή τον αυτοεξόριστο στην Αθήνα μητροπολίτη Κυρήνειας Μακάριο. Ο Αρχιεπίσκοπος δεν υπήρξε μόνο «πολιτικός καθοδηγητής και σύμβουλος» του Γρίβα αλλά διέθεσε και χρηματικό ποσό για την αγορά όπλων και πυρομαχικών της οργάνωσης.³

Είναι, ωστόσο, γεγονός ότι η «Χ» δεν ανέπτυξε αξιόλογη αντιστασιακή δράση κατά των Γερμανών κατακτητών, ίσως και λόγω της διαφυγής του ικανότατου «επιτελάρχη» της ταγματάρχη Ι. Μπουσμπουρέλη στη Μέση Ανατολή.⁴ Το κενό αυτό δεν μπόρεσε να καλύψει ο ίδιος ο Γρίβας, μολοντί προσέδωσε στην οργάνωσή του στρατιωτική δομή με την ύπαρξη ομάδας διοικήσεως, επιτελείου, αλλά και «ένοπλα τμήματα» (μαχητικά τμήματα ανά συνοικία), με διοικητές-αξιωματικούς των τομέων αυτών.⁵

Ωστόσο, η διάθεση νομιμοποίησης και ενίσχυσης της δράσης της «Χ» με οπλισμό, μέσω της σύνδεσης της αντικομμουνιστικής αυτής οργάνωσης με την ελληνική εξόριστη κυβέρνηση, προσέκρουσε κυρίως στη δυσπιστία του αντιπροέδρου και υπουργού Εθνικής Άμυνας Παν. Κανελλόπουλου απέναντί της. Ο ίδιος ο πολιτικός σύμβουλος της οργάνωσης και απεσταλμένος του Γρίβα στη Μέση Ανατολή Ζαφείρης Βάλβης θεώρησε αυτή την απροθυμία απόρροια δυσφημιστικής δράσης εαμικών κύκλων. Ανάλογη ήταν η στάση του Στρατηγείου Μέσης Ανατολής απέναντι στην «Οργάνωση Χ» λόγω των

φημολογούμενων επαφών της με την κατοχική κυβέρνηση, αλλά και της κυπριακής καταγωγής του Γρίβα, που αντιμετωπιζόταν με καχυποψία και εκθρόνιση, από βρετανικής πλευράς.⁶

Στην έλλειψη υποστήριξης εκ μέρους της εξόριστης κυβέρνησης και των Συμμάχων απέδιδαν πηγές της «Χ» την αναιμική δράση της οργάνωσης με την «*αναγραφή συνθημάτων, την εκφώνηση λόγων και τους εορτασμούς εθνικών επετείων*», με αφειτηριακό σημείο την κατάθεση στεφάνου στο Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, στις 25 Μαρτίου 1943. Σύμφωνα με τους ίδιους ισχυρισμούς, μέλη της «Χ» συγκέντρωναν επίσης πληροφορίες για τις δυνάμεις και τις κινήσεις του γερμανικού στρατού για να τις διαβιβάσουν στη συνέχεια στο Στρατηγείο Μέσης Ανατολής.⁷

Επισημώς η «Χ» αναγνώριζε το προβάδισμα της οργάνωσης «PAN» των στρατηγών Κ. Βεντήρη και Σπ. Σπηλιωτόπουλου στον χώρο των αντικομμουνιστικών οργάνωσεων, καθώς στερούσαν ερεισμάτων στο Κάιρο. Μάλιστα, καθώς οι επικεφαλής της PAN επρόκειτο να παίξουν πρωταγωνιστικό ρόλο στις μεταπολεμικές εξελίξεις, ο Γρίβας επιδίωξε, ως επικεφαλής της «Χ», την υπογραφή πρωτόκολλου συνεργασίας, τον Απρίλιο του 1944. Η στενή αυτή σχέση επιβεβαιώθηκε όταν ο στρατηγός Βεντήρης εκπροσώπησε και την οργάνωση «Χ» στο Συνέδριο του Λιβάνου (Μάιος 1944).⁸

Εντούτοις, όσο πλησίαζε η Απελευθέρωση, η οργάνωση του Γρίβα έκανε αισθητή την παρουσία της με συνθήματα στους τοίχους της πρωτεύουσας, όπως το «Χ» και το Στέμμα, διεκδικώντας στην πράξη την αρχηγία του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου, ενόψει των μεταπολεμικών σχεδιασμών της κάθε πλευράς. Μετά δε την ιταλική συνθηκολόγηση, τον Σεπτέμβριο του 1943, οι προκηρύξεις της «Χ» με στόχο το ΕΑΜ πιστοποιούσαν τους ανοιχτούς λογαριασμούς μεταξύ των δύο οργάνωσεων, καθώς η κομμουνιστική πλευρά

θεωρούσε δεδομένη την «ανοχή» (αν όχι τη συνεργασία) των γερμανικών αρχών Κατοχής, των Σωμάτων Ασφαλείας αλλά και των Ευζωνικών Ταγμάτων. Αντίθετα με τον ισχυρισμό της οργάνωσης «X», ότι διεξήγαγε τριμέτωπο αγώνα «κατά των Γερμανών, των Κομμουνιστών και της κυβέρνησεως Ράλλη», το ΕΑΜ υπήρξε επίσης πεπεισμένο για τη συμμετοχή μελών της «X» σε μπλόκα των Ταγμάτων Ασφαλείας, ενώ θεωρούσε τους Χίτες πληροφοριοδότες των υπηρεσιών Ασφαλείας της κατοχικής κυβέρνησης.⁹

Η ανασυγκρότηση του αντιεαμικού «στρατοπέδου» κατά την Απελευθέρωση

Όταν κατά την παραμονή της Απελευθέρωσης τέθηκαν οι βάσεις για τη συγκρότηση μεταβατικού στρατού, ο Γρίβας τέθηκε επικεφαλής του 1ου Συντάγματος Πεζικού υπό τις διαταγές του στρατιωτικού διοικητή Αττικής Σπηλιωτόπουλου.¹⁰ Ο επικεφαλής της «X» υπέβαλε ταυτόχρονα (11.9.1944) την παραίτησή του από την αρχηγία της οργάνωσης, αφού όπως σημειώνει στην επιστολή παραίτησης δεν του επιτράπη να συμπεριλάβει στον τομέα διοικήσεως του την περιοχή του Θησείου.¹¹

Η πρώτη επίδειξη δύναμης της «X» τον Νοέμβριο του 1944 τραυμάτισε την αξιοπιστία της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, που είχε θέσει εξαρχής ως βασικό στόχο την τιμωρία των δωσίλογων. Με τη φημολογούμενη εμπλοκή μελών της στην απόδραση 720 κρατούμενων στις φυλακές Συγγρού για συνεργασία με τον κατακτητή δημιουργήθηκε ταυτόχρονα στο ΕΑΜ η πεποίθηση ότι οι δωσίλογοι, παρά τις όποιες διακηρύξεις, όχι μόνο δεν επρόκειτο να τιμωρηθούν, αλλά επρόκειτο να αναδειχθούν σε σημαντικό έρεισμα της κυβέρνησης Παπανδρέου. Μάλιστα, το εαμικό στρατόπεδο θεωρούσε ότι επιβεβαιώθηκε στις προβλέψεις για τη συμπίεση της κυβέρνησης με τους πρώην

συνεργάτες του κατακτητή, όταν άνδρες δωσίλογων οργανώσεων, που είχαν πυροβολήσει και σκοτώσει διαδηλωτές του ΕΑΜ στις 15 Οκτωβρίου 1944, προκάλεσαν εκ νέου θύματα μεταξύ των διαδηλωτών του ΕΑΜ, μετά τη λήξη της κηδείας των θυμάτων του συλλαλητηρίου της 3ης Δεκεμβρίου στην πλατεία Συντάγματος.¹² Το ΕΑΜ εκλάμβανε ως κενό γράμμα ειδικά την πρωτοβουλία της κυβέρνησης Παπανδρέου για τον αποπλισμό της «X», λίγες μέρες μετά τους εορτασμούς της Απελευθέρωσης της Αθήνας, καθώς θεωρούσε ότι στην πράξη επιβεβαιώθηκε η ασυλία των Χιτών.

Όσον αφορά τον συσχετισμό δυνάμεων κατά την έναρξη των Δεκεμβριανών, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Μ. Χαραλαμπίδη οι κυβερνητικές δυνάμεις αριθμούσαν περίπου 9.000 (μέλη της Αστυν. Πόλεων, της Χωροφυλακής, των Ταγμάτων Εθνοφυλακής, της Ορεινής Ταξιαρχίας και Ευέλπιδες), συνεπικουρούμενες από περίπου 1.000 άνδρες των Ταγμάτων Ασφαλείας. Την ίδια περίοδο, οι Βρετανοί στρατιώτες που βρίσκονταν στην Αθήνα και τον Πειραιά δεν ξεπερνούσαν τις 4.500. Η αντίπαλη πλευρά του ΕΛΑΣ είχε αρχικά στη διάθεσή της περίπου 9.000 άνδρες (και αδιευκρίνιστο αριθμό μελών του εφεδρικού ΕΛΑΣ).¹³

Η πρώτη ένοπλη σύγκρουση ΕΛΑΣ και Χιτών στο Θησείο

Οι υπολογισμοί αυτοί επιβεβαιώνουν την αριθμητική υπεροχή των δυνάμεων του ΕΛΑΣ κατά την έναρξη των Δεκεμβριανών, καθώς πολύ σύντομα κατέφθασαν ενισχύσεις και από την Πελοπόννησο. Τέθηκε μάλιστα πρόσκαιρα σε εφαρμογή το σχέδιο του ΕΛΑΣ για την κατάληψη της Αθήνας, βασικός επιχειρησιακός στόχος του οποίου υπήρξε μεταξύ άλλων η εκκαθάριση του Θησείου από δυνάμεις της «X», με την οποία οι εαμικές δυνάμεις είχαν ανοικτούς λογαριασμούς από το 1943.

Η πρώτη επίδειξη δύναμης της «Χ» τον Νοέμβριο του 1944 τραυμάτισε την αξιοπιστία της κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου, που είχε θέσει εξαρχής ως βασικό στόχο την τιμωρία των δωσίλογων. Στη φωτογραφία ο Γ. Παπανδρέου με την κυβέρνησή του στην κατάθεση στεφάνου στον Αγνώστο Στρατιώτη στις 18 Οκτωβρίου 1944.

Μάλιστα, η δυναμική επανεμφάνιση της «Χ» μετά την Απελευθέρωση θεωρήθηκε πρόκληση από την πλευρά του ΕΑΜ, καθώς εκείνη την περίοδο είχε αποκτήσει τα οργανωτικά χαρακτηριστικά και τις δυνατότητες σχεδόν τακτικού στρατού, έχοντας υπό τον έλεγχό του ζωτικά σημεία της ευρύτερης περιοχής του κέντρου της Αθήνας. Η παρατηρούμενη ανασυγκρότηση της οργάνωσης του Γρίβα αποδιδόταν μεταξύ άλλων στην ενίσχυση με Ταγματασφαλίτες, από κοινού με τους οποίους οι άνδρες του Γρίβα εκτέλεσαν εκείνη την περίοδο 20 άνδρες στα Πετράλωνα.¹⁴

Η επιχείρηση εναντίον των δυνάμεων της «Χ» στο Θησείο ξεκίνησε τα ξημερώματα της 4ης Δεκεμβρίου με την κατά μέτωπο επίθεση τεσσάρων λόχων του ΕΛΑΣ (Νέα Σμύρνη, Καλλιθέας, Νέα Σφαγείων), από τα Πετράλωνα ως τις παρυφές του λόφου Φιλοπάππου. Σύμφωνα με την περιγραφή του Ορέστη Μακρή (Γιάννη), καπετάνιου του 1ου συντάγματος του ΕΛΑΣ, εφαρμόστηκε το σχέδιο του ταγματάρχη Γύλλου, με κάποιες, ωστόσο, δικές του προσαρμογές, που ενείχαν το στοιχείο

του αντιπερισπασμού: «[...] “Μικρές δυνάμεις του Ι Τάγματος και του ΙΙ Τάγματος, μαζί με τον 3ο λόχο των Νέων Σφαγείων (Σφακιανάκης), θα παραμείνουν σε εφεδρεία αναπτυγμένοι γύρω από τις φυλακές Συγγρού (μεταξύ Καλλιθέας και Νέων Σφαγείων), τις οποίες θα περισφίγγουν, μια και βρίσκονται μέσα, εκτός από τους ποινικούς κρατούμενους, και πολλοί δωσίλογοι οπλισμένοι σαν αστακοί, μαζί με τη φρουρά των φυλακών. Τέλος το τάγμα Πετραλώνων [...], θα έρθει σε επαφή μαζί μας, ώστε να επιτεθεί όταν η μετωπική προσπάθειά μας θα βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη από τη δυτική πλευρά (Γέφυρα Πουλόπουλου) για να τους πλαγιοβάλουμε, με τελικό στόχο την κατάληψη του αστυνομικού Τμήματος Θησείου, που θα σημάνει και τον εγκλωβισμό των χιτών. Έτσι, χτυπώντας τους κι από τα μετόπισθεν, θα τους υποχρεώσουμε να παραδοθούν ή να εξοντωθούν [...]” Όταν ήρθε η σειρά μου να μιλήσω, συμφώνησα απόλυτα με το σχέδιο και πρόσθεσα δύο σημεία που είχαν, κατά την αντίληψή μου, βασική σημασία για την επιτυχία της

1

2

3

4

1. Διαδήλωση του ΕΔΕΣ στην Αθήνα τις μέρες της Απελευθέρωσης με πλακάτ υπέρ Πλαστήρα και Ζέρβα. 2. Μέλη του ΚΚΕ στη συμβολή των οδών Πανεπιστημίου και Κοραή. Κρατούν σημαίες και πανό και φωνάζουν συνθήματα χρησιμοποιώντας το χωνί (Αρχείο ΕΡΤ – Πέτρος Πουλίδης). 3. Ο διοικητής της Αστυνομίας Πόλεων της Αθήνας Άγγελος Έβερτ με διμοιρία αστυνομικών στην Πλατεία Συντάγματος στις 3 Δεκεμβρίου 1944 (φωτογραφία του Ντιμίτρι Κέσελ). 4. Η κηδεία των θυμάτων της συγκέντρωσης του ΕΑΜ στις 3 Δεκεμβρίου 1944. Η πομπή περνάει μπροστά από το κτίριο της Βουλής.

επιχείρησης: α) Επειδή η δύναμη των χιτών κατά το 1/3 αποτελείται από μόνιμους κατώτερους αξιωματικούς και ευέλπιδες και η διοίκησή τους επίσης κι αυτή αποτελείται από μόνιμους αξιωματικούς, ο δε οπλισμός τους είναι πολυβόλα, οπλοπολυβόλα και όλμοι ομαδικοί και ατομικοί, θα επιδιώκαν να δώσουν τη μάχη σε ανοιχτό πεδίο. Έχουν διδαχτεί στις σχολές να κάνουν πόλεμο στα βουνά και σηκώνουν τα χέρια ψηλά, όταν η σύγκρουση πραγματοποιείται με ελιγμούς σε κατοικημένο χώρο. Εκεί μας φοβούνται, γιατί υπερέχουμε με την πείρα μας της κατοχής. Με αυτά τα δεδομένα προτείνω να αναπτύξουμε το λόχο Κουκακίου-Πλάκας (του Κώστα Βαμβακά), επάνω στον λόφο του Φιλοπάππου, σε πολύ αραιή διάταξη, ώστε να αποφύγουμε όσο το δυνατό τις βαρείες απώλειες απ' τους όλμους του εχθρού. Αυτός ο λόχος να εξαπολύσει στις 4 και 30' το πρωί μια ψευτοεπίθεση ενάντια στο Αστεροσκοπείο, που κατέχουν οι χίτες, με πυκνά και συνεχή πυρά. Έτσι μέχρι τις 6 το πρωί, είναι σίγουρο πως ο εχθρός θα μεταφέρει τον βαρύ οπλισμό του και τις κύριες δυνάμεις του προς το Αστεροσκοπείο, για να αντεπιτεθεί στον Φιλοπάππου που τον βολεύει σύμφωνα με τα πιο πάνω δεδομένα. Στις 6 το πρωί να εξαπολυθεί αιφνιδιαστικά η κυρία μετωπική μας επίθεση και στη συνέχεια να δώσει το αποφασιστικό χτύπημα από τα πλάγια το τάγμα του Προβελέγγιου, όπως το σχεδίασε ο Γύλος.¹⁵

Την εικόνα γενικευμένης επίθεσης του ΕΛΑΣ δίνει η μαρτυρία του Βασίλη Κουρουπού, υπεύθυνου της αποθήκης οπλισμού της «Χ», που βρισκόταν στο υπόγειο του φαρμακείου ιδιοκτησίας του πεθερού του Γρίβα, Παναγιώτη Ντέκα, και της μεγαλύτερης κόρης του Αγαλαΐας, επί της οδού Νηλεώς 1: «Έγινε το μεγάλο συλλαλητήριο του ΕΑΜ στις 3 Δεκεμβρίου 1944 στην πλατεία Συντάγματος. Εμείς επάνω από τα υψώματα και τα φυλάκιά μας του

ακούγαμε να ωρύνονται “Λαοκρατία και όχι Βασιλιά”. Έπεσαν πυροβολισμοί. Το αποτέλεσμα με τη λήξη του συλλαλητηρίου δόθηκε εντολή να επιτεθούν εναντίον των φυλακίων μας, από όλα τα σημεία της περιοχής. Δηλαδή από τα Κάτω Πετράλωνα διά της οδού Ηρακλειδών και Νηλεώς, από του Ψυρρή δια των Αγίων Ασωμάτων και από την περιοχή του Αρείου Πάγου και της Πνύκας. [...]».¹⁶

Οι δυνάμεις της «Χ» στο Θησείο ήταν εξαιρετικά περιορισμένες (80-150 άνδρες),¹⁷ καθώς λίγο πριν από τα Δεκεμβριανά είχε –σύμφωνα με ορισμένες μαρτυρίες– τεθεί σε εφαρμογή απόφαση της κυβέρνησης Παπανδρέου, που περιορίζε την ενίσχυση της παρουσίας της «Χ» στο Θησείο με άνδρες που δεν ήταν κάτοικοι της ευρύτερης αυτής περιοχής αλλά προέρχονταν από φυλάκια άλλων περιοχών (π.χ. Γκύζη, Κολωνακίου, Εξαρχείων, Πατήσια και Παγκράτι).¹⁸ Επικεφαλής των Χιτών ήταν ο ίδιος ο Γρίβας, που προσπάθησε να εμψυχώσει τα μέλη της οργάνωσής του που υπερασπιζόνταν τα φυλάκια στον ναό του Θησέως, το Αστεροσκοπείο και των οδών Αποστόλου Παύλου, Πουλοπούλου κ.α. Οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν έως ότου τελείωσαν τα πυρομαχικά των Χιτών, αναγκάζοντας τους άνδρες του Γρίβα να καταστρέψουν τα όπλα τους και να ανατινάξουν τα φυλάκιά τους. Ενώ συνεχιζόταν το σφυροκόπημα του ΕΛΑΣ, οι μαχητές της «Χ» συγκεντρώθηκαν μαζί με τα γυναικόπαιδα στο Θ' αστυνομικό τμήμα της περιοχής, πλησίον της πλατείας του Θησείου. Ταυτόχρονα, βρισκόταν σε εξέλιξη μεσολαβητική προσπάθεια της βρετανικής πλευράς για την κατάπαυση του πυρός και την μεταφορά των ανδρών της «Χ» στο κέντρο της πόλης (Σύνταγμα και Παλαιά Ανάκτορα), που βρισκόταν υπό βρετανικό έλεγχο. Η πολιορκία των μελών της «Χ» από τον ΕΛΑΣ ολοκληρώθηκε το απόγευμα της 4ης Δεκεμβρίου, όταν βρετανικά θεωρακισμένα

Σέρμαν και φορτηγά παρέλαβαν μεταξὺ άλλων και τον ίδιο τον Γρίβα, τη σύζυγό του Βασιλική και τις αδερφές της.

Ενώ η ανταλλαγή πυροβολισμών συνεχιζόταν και σε άλλα σημεία της πρωτεύουσας, ακόμα και δίπλα στα Παλαιά Ανάκτορα, οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές κατέγραφαν νεκρούς και τραυματίες της μάχης του Θησείου. Η οργάνωση του Γρίβα έχασε περίπου τους μισούς μαχητές της (39 άνδρες), ενώ ανάλογους ύψους υπήρξαν περίπου και οι απώλειες του ΕΛΑΣ, με τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ, Ορέστη Μακρή να ισχυρίζεται ότι είχαν «20 νεκρούς και 70 τραυματίες».¹⁹ Η μάχη του Θησείου αποτέλεσε για τον Γρίβα και την οργάνωσή του την μεγάλη ευκαιρία να αποκτήσουν την πολιτική σημασία που επιθυμούσαν, μεγαλύτερης του αθροίσματος παραγόντων όπως η άρτια στρατιωτική οργάνωση και ο έλεγχος κρίσιμων περιοχών του κέντρου της πρωτεύουσας. Παρά την ήττα που υπέστη η «Χ», η σθεναρή υπεράσπιση του Θησείου, σε μια ομολογουμένως ιδιαίτερα κρίσιμη στιγμή για την κυβέρνηση Παπανδρέου και τους Βρετανούς, της προσέδωσε εθνικό κύρος και την ανέδειξε σε βασική συνιστώσα του ένοπλου αντικομμουνιστικού χώρου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 «Οι τεταρτοαυγουστιανοί υπουργοί έφθασαν χθες», *Ελευθερία*, 13 Σεπτ. 1944, σ. 4.
- 2 Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού. Η δεκαετία του 1950*, Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 48. Σπύρος Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*. Το χαμένο αρχείο, Νέα θέσις, Αθήνα 2004, σ. 28-29, 39.
- 3 Λεωνίδας Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας Διγενής. Βιογραφία*, Λάρνακα 1995, σ. 188-190.
- 4 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 49-50.
- 5 Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 94-95.

- 6 Ό.π., σ. 139-141.
- 7 Αντίθετα δεν ευδοχώθηκαν σχέδια για τη συγκρότηση αντάρτικων σωμάτων στην περιοχή Ελικώνα-Κιθαιρώνα (το καλοκαίρι του 1943), καθώς δεν είχαν την υποστήριξη της εξόριστης κυβέρνησης. Βλ. Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 190-208, 218-219.
- 8 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 51. Επίσης Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 287-288, 290.
- 9 Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 238. Επίσης Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994, σ. 378.
- 10 Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, σ. 322.
- 11 «Αίτηση παραίτησής από την αρχηγία της οργάνωσης Χ», 11 Σεπτεμβρίου 1944, Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΓΕΣ/ΔΙΣ), *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου (1944-1949)*, τ. 1, Έκδοση Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1998, σ. 90-91.
- 12 Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανό 1944. Η μάχη της Αθήνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 46, 80-81.
- 13 Ό.π., σ. 82-84.
- 14 Ορέστης Μακρής (Γιάννης), *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας. Άνεμος ελευθερίας στις ανατολικές και νότιες συνοικίες της Αθήνας, 1941-1945*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1985, σ. 185.
- 15 Ό.π., σσ. 195-199.
- 16 Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας*, σ. 267-268.
- 17 Πρβλ. ό.π., σ. 258. Επίσης Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 453.
- 18 Βλ. την πληροφορία που παραθέτει ο Παπαγεωργίου, ό.π.
- 19 Μακρής, *Ο ΕΛΑΣ της Αθήνας*, σ. 201. Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 50. Αντίθετα, πηγές του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου αναφέρονται σε «750 νεκρούς και τραυματίες». Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 456.

Ο Νίκος Παπαναστασίου είναι λέκτορας στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Η «Χ» ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΗΣ ΒΑΡΚΙΖΑΣ ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ

ΤΟΥ ΒΑΪΟΥ ΚΑΛΟΓΡΗΑ

Η υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας στις 12 Φεβρουαρίου 1945 έβαλε τέλος στις εχθροπραξίες ανάμεσα στο κομμουνιστικό και το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο, με σκοπό την επάνοδο στην ειρήνη και την εξασφάλιση ομαλών πολιτικών συνθηκών. Η «Χ» ανήκε στην παράταξη των νικητών, έχοντας να επιδείξει μάλιστα περγαμηνές ένοπλης δράσης κατά την επίθεση του ΕΛΑΣ στο Θησείο τον Δεκέμβριο του 1944. Αν και η «Χ» δεν είχε να παρουσιάσει ενεργητική αντιστασιακή δραστηριότητα κατά των γερμανικών αρχών Κατοχής, η σθεναρή της στάση στα Δεκεμβριανά, σε συνδυασμό με τον απηγή διωγμό των μελών της από τον ΕΛΑΣ και την ΟΠΛΑ, της προσέδωσαν το κύρος εθνικής οργάνωσης και την ανύψωσαν στα μάτια του αστικού κόσμου.

Η ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΗ του Θησείου, όπως και η κίνησή της να ταχθεί εξαρχής υπέρ της επανόδου του εξόριστου Γεωργίου Β', αποδείχτηκαν σημαντικά εκέγγυα για τη μετακατοχική πορεία της ως αξιόπιστης φιλοβασιλικής οργάνωσης. Μέσα σε κλίμα οξύτατης πολιτικής αντιπαράθεσης, η «Χ» αποτέλεσε το «αντίπαλον δέος» των εαμικών (ή εαμογενών) δυνάμεων, ξεχωρίζοντας από τις υπόλοιπες αστικές οργανώσεις χάρη στην

παραστρατιωτική δομή και τη μαχητικότητα των μελών της, την πλούσια εμπειρία της στην παράνομη δράση και τις αναμφισβήτητες –όπως αποδείχτηκε στην πράξη– στρατιωτικές ικανότητες του αρχηγού της. Ουσιαστικά επρόκειτο για τη μαζικότερη πανελλαδικής εμβέλειας οργάνωση της μοναρχικής Δεξιάς, που αναπτύχθηκε επί Κατοχής αλλά «διέπρεψε» μετά την Απελευθέρωση.¹ Δεν ήταν τυχαίο ότι η λέξη *Χίτης* προσδιόριζε μεταπολεμικά όλα τα

Αμέσως μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας. Διακρίνονται στην πρώτη σειρά, από αριστερά, οι Ελευθέριος Σκομπορίνας, Στέφανος Σαράφης, Γιώργης Σιάντος, Ηλίας Τσιριμώκος, Ιωάννης Σοφιανόπουλος. Στη δεύτερη σειρά διακρίνονται οι Ιωάννης Μαρκόπουλος και ο στρατηγός Πausανίας Κατσώτας. ΚΑΤΩ: Μέλη της «Χ». Τα κίνητρα των βιαιοτήτων της «Χ», εκτός από προσωπικά, όπως η εκδίκηση για την απώλεια αγαπημένων προσώπων που είχαν εκτελεστεί από τον ΕΛΑΣ, ήταν και πολιτικά, όπως η εγκαθίδρυση της βασιλευόμενης δημοκρατίας.

ένοπλα αντικομμουνιστικά στοιχεία ανεξαρτήτως οργανωτικής προέλευσης ή κομματικών πεποιθήσεων

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, η «Χ», όπως και άλλες αντικομμουνιστικές οργανώσεις των Αθηνών που είχαν ιδρυθεί επί Κατοχής, προώθησαν μέλη τους στον στρατό, στη Χωροφυλακή και την Αστυνομία και συγκρότησαν ένοπλες παραστρατιωτικές ομάδες, οι οποίες σε συνεργασία με την Εθνοφυλακή και, αργότερα, από τον Σεπτέμβριο του 1945, με την ανοχή της Χωροφυλακής εξαπέλυσαν κύμα πρωτοφανούς τρομοκρατίας στην επαρχία εναντίον μελών του ΕΑΜ αλλά και της Αριστεράς γενικότερα. Η «Χ» θεωρήθηκε κύριος φορέας της μη κρατικά ελεγχόμενης «λευκής τρομοκρατίας», που διήρκεσε από τη Συμφωνία της Βάρκιζας έως την έναρξη του «τρίτου γύρου», το φθινόπωρο του 1946. Παράλληλα οι ομάδες αυτές έλεγχαν διάφορους θύλακες του κράτους και ήταν σε θέση να ματαιώσουν πρωτοβουλίες φιλελεύθερων πολιτικών, που στόχευαν στην αποκλιμάκωση της πολιτικής έντασης μεταξύ του αστικού κόσμου και της Αριστεράς. Μάλιστα, η δράση των ένοπλων αντικομμουνιστών χαρακτηρίστηκε μονομερής εμφύλιος πόλεμος της μοναρχικής δεξιάς εναντίον των ανυπεράσπιστων αντιπάλων της, που ανάγκασε, υποτίθεται, το ΚΚΕ να υιοθετήσει αδιάλλακτη στάση έναντι των πολιτικών του αντιπάλων και να οργανώσει αντάρτικες δυνάμεις. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση οι αστικές κυβερνήσεις δεν αποδέχτηκαν το καθεστώς της λευκής τρομοκρατίας. Δεν διέθεταν όμως και τα αναγκαία μέσα για να την καταστείλουν και, άρα, την ανέχθηκαν.² Η εξουσία του κράτους των Αθηνών, όπως και στην περίοδο της Κατοχής άλλωστε, ήταν πολύ περιορισμένη –αν όχι ανύπαρκτη– έξω από τις πόλεις.³

Επιπλέον, εκτός από τις ένοπλες αντικομμουνιστικές ομάδες που είχαν εμφανιστεί στα βουνά, ειδικά στη Δυτική

Μακεδονία, είτε από φόβο για αντίποινα της Δεξιάς είτε γιατί απέρριπταν τη Συμφωνία της Βάρκιζας ή διότι είχαν λάβει σχετικές οδηγίες από το ΚΚΕ, πρώην καπετάνιοι του ΕΛΑΣ αλλά και πυρήνες του ολαβομακεδονικού Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΝΟΦΗ) συντηρούσαν το κλίμα ανασφάλειας και φόβου στους τοπικούς εθνικόφρονους πληθυσμούς σχετικά με τις μελλοντικές επιδιώξεις του ΚΚΕ. Αν στην Πελοπόννησο και τη νότια Θεσσαλία κυριαρχούσε η βία του «παρακράτους της Δεξιάς», στη βόρεια Θεσσαλία και τη Μακεδονία η Αριστερά είχε επιβάλει το δική της «βασιλείο του τρόμου».⁴ Συνεπώς, για το αντικομμουνιστικό κομμάτι του πληθυσμού η δράση της, παρά τις ακρότητες των μελών της, πρόσφερε σε μια περίοδο οικονομικής αβεβαιότητας, πολιτικής αστάθειας και αδελφικού μίσους κάποια σχετική ασφάλεια, ή τουλάχιστον έτσι εκτιμήθηκε. Μακροπρόθεσμα όμως, υπονόμει την προοπτική αποκατάστασης της δημόσιας τάξης από τις αρχές Ασφαλείας και δημιουργούσε αλγινή εντύπωση στα μετριοπαθή στοιχεία του πληθυσμού που επιθυμούσαν μια ειρηνική διευθέτηση του ελληνικού ζητήματος.

Ποια ήταν κίνητρα των βιαιοτήτων της, όπως η καταστροφή των γραφείων του *Ριζοσπάστη* στις 8 Μαΐου 1945 στην Αθήνα;⁵ Εκτός από προσωπικά κίνητρα, για παράδειγμα η εκδίκηση για την απώλεια αγαπημένων προσώπων που είχαν εκτελεστεί από τον ΕΛΑΣ, υπήρχαν και πολιτικά, όπως η εγκαθίδρυση της βασιλευόμενης δημοκρατίας. Σε πολλές περιπτώσεις συνυπήρχαν και τα δύο. Πάντως, οι ομότιτες των κομμουνιστών κατά το διάστημα της απελευθέρωσης (Σεπτέμβριος-Νοέμβριος 1944) και στα Δεκεμβριανά είχαν δημιουργήσει εκείνες τις συνθήκες που ευνοούσαν ένα γενικευμένο κλίμα αντεκδίκησης. Η «κόκκινη τρομοκρατία» –και αυτό δεν πρέπει να λησμονείται–

είχε προηγηθεί χρονικά της «λευκής τρομοκρατίας». ⁶ Αξιοσημείωτο είναι ότι τα αίτια του Εμφυλίου δεν αναζητούνται τόσο σε θρησκευτικές, ταξικές ή εθνολογικού τύπου έριδες. ⁷

Σύμφωνα με έναν Βρετανό αξιωματικό, οξυδερκή παρατηρητή της εμφυλιοπολεμικής κατάστασης στη Δυτική Μακεδονία: «*Στους φόνους εκείνους και στη βία που είχε εξαπλωθεί σε όλη τη χώρα βρισκόταν ο σπόρος του μέλλοντος. Οι οικογενειακοί δεσμοί είναι ισχυροί στην Ελλάδα και δεν ήταν πολλές οι οικογένειες που είχαν μείνει ανέπαφες από την αιματοχυσία. Το παλιό πνεύμα της προσωπικής εκδίκησης, της βεντέτας, που επιζούσε ακόμη σε μερικές περιοχές της χώρας, είχε αναβιώσει πάλι στο σύνολο των Ελλήνων. Αυτό που είχε ξεκινήσει ήταν μια πολιτική βεντέτα, δηλαδή κάτι πολύ χειρότερο, επειδή δεν εκδικούνταν για μεμονωμένες πράξεις αλλά για πεποιθήσεις*». ⁸

Πόσες από τις ένοπλες ομάδες που διακρίθηκαν στη μαζική δίωξη πραγματικών ή υποτιθέμενων κομμουνιστών ανήκαν οργανωτικά (και όχι μόνο ιδεολογικά) στη «Χ»; Το ερώτημα αυτό δεν έχει διαλευκανθεί πλήρως. Το σίγουρο είναι ότι η «Χ» δεν είχε λόγο να μη θεωρήσει τις ομάδες αυτές «δικές της», προκειμένου να αυξήσει την επιρροή της και να ισχυροποιήσει τη (διαπραγματευτική) θέση της έναντι των κρατικών αρχών. Από την άλλη μεριά, οι παραστρατιωτικές ομάδες, που κατέστησαν κράτος εν κράτει σε περιοχές όπως η Κρήτη, η νότια Πελοπόννησος και η νότια Θεσσαλία, ⁹ βρήκαν στη «Χ» την πολιτική και ιδεολογική στέγη που αναζητούσαν και αναβαπτίστηκαν στην κολυμβήθρα του αντικομμουνισμού.

Ένα τέτοιο παράδειγμα Χίτη είναι η περίπτωση του αγρότη και πρώην μέλους των Ταγμάτων Ασφαλείας στη Μεσσηνία κατά την Κατοχή Βαγγέλη Μαγγανά. Στις 20 Ιανουαρίου 1946 κατέλαβε με περίπου 1.000 ένοπλους εθνικόφρονες την

πόλη της Καλαμάτας και, αφού απελευθέρωσε εθνικιστές κρατούμενους, συνέλαβε και εκτέλεσε μέλη και οπαδούς του ΕΑΜ. Στο παρελθόν ο Μαγγανάς φαίνεται πως είχε αντικρίσει δύο φορές το εκτελεστικό απόσπασμα του ΕΛΑΣ αλλά είχε διασωθεί ως εκ θαύματος. Η κατάληψη της Καλαμάτας ήταν μια προκλητική ενέργεια για την κυβέρνηση, που έσπευσε να κλείσει όλα τα επαρχιακά γραφεία της και να κηρύξει τον στρατιωτικό νόμο στην περιοχή. Ο Μαγγανάς, που καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο από έκτακτο στρατοδικείο και επικηρύχθηκε για 15 εκατομμύρια δραχμές, συνελήφθη τον Μάιο του 1946 έξω από την Πύλο. Πριν από την επιδρομή του στην Καλαμάτα, και συγκεκριμένα στις 16 Ιανουαρίου, είχε προηγηθεί η εκτέλεση του δραστήριου αρχηγού της Λακωνίας, του αντικομμουνιστή δικηγόρου Γρηγόρη Κοντοβουνήσιου από τη Σπάρτη, του ανήλικου γιου του (μόλις έξι ετών) και δύο συνοδών τους. Τη δολοφονία τους διαδέχτηκαν επεισόδια ανάμεσα σε φιλομοναρχικά στοιχεία και οπαδούς του ΕΑΜ, που έληξαν με την επέμβαση του Μαγγανά για την «απόδοση δικαιοσύνης». ¹⁰ Η δίκη του Μαγγανά για τα γεγονότα της Καλαμάτας διεξάχθηκε τον Νοέμβριο του 1947 ενώπιον του έκτακτου στρατοδικείου Κορίνθου, όπου και αθώωθηκε. Την υπεράσπισή του είχε αναλάβει μάλιστα ένα στέλεχος της «Χ», ο δικηγόρος Δ. Κοσμόπουλος. ¹¹ Η περίπτωση Μαγγανά, ωστόσο, που αποτύπωσε την κατάλυση ή καλύτερα, την αντικατάσταση της κρατικής εξουσίας από το «παρακράτος», ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Ο Γεώργιος Γρίβας, άλλωστε, τήρησε τις αναγκαίες αποστάσεις. Σε δημόσιες τοποθετήσεις του αρνήθηκε την κατηγορία ότι η «Χ» βρισκόταν πίσω από το «πραξικόπημα» του Μαγγανά. ¹²

Μετά τον «κόκκινο Δεκέμβρη», η «Χ» εξαπλώθηκε από την Αθήνα στις επαρχίες της νοτιού Ελλάδας. Το καλοκαίρι του

Μέλη της οργάνωσης «Χ» από τους Γαργαλιάνους Μεσσηνίας που πολέμησαν στο Θησείο. ΔΕΞΙΑ: Ο Βαγγέλης Μαγγανάς (1916-1966), αγρότης, πρώην μέλος των Ταγμάτων Ασφαλείας στη Μεσσηνία κατά την Κατοχή και μέλος της «Χ», στις 20 Ιανουαρίου 1946 κατέλαβε με περίπου 1.000 ενόπλους την πόλη της Καλαμάτας και, αφού απελευθέρωσε εθνικιστές κρατούμενους, συνέλαβε και εκτέλεσε μέλη και οπαδούς του ΕΑΜ. Η δίκη του για τα γεγονότα της Καλαμάτας διεξήχθη τον Νοέμβριο του 1947 ενώπιον του έκτακτου στρατοδικείου Κορίνθου, όπου και αθώωθηκε. Ο Γεώργιος Γρίβας σε δημόσιες τοποθετήσεις του αρνήθηκε την κατηγορία ότι η «Χ» βρισκόταν πίσω από το «πραξικόπημα» του Μαγγανά.

1945 μετέφερε τη δράση της και στη Μακεδονία. Το γράμμα «Χ» έκανε την εμφάνισή του σε τοίχους πόλεων, «*ως μία νέα και χωρίς προηγούμενο πρόκληση κατά του λαού*», η οποία «*αποδεικνύει καθαρά ότι η κυβέρνηση αποτελείται από εγκληματίες και συνεργάτες των Γερμανών*», έγραφε το ΚΚΕ σε φυλλάδιό του. Στα μέσα Αυγούστου η «Χ» διέθετε πυρήνα οπαδών στη Βέροια και τη Νάουσα, με τα πορτρέτα του βασιλιά να πληθαίνουν ολοένα και περισσότερο. Η οργάνωση αυτοοργανώθηκε τελικά μέσω δύο φυλλαδίων. Στο πρώτο παρουσίασε την ιστορία και τους στόχους της, που ήταν η συνταγματική μοναρχία, η ελευθερία του ατόμου, η ικανοποίηση των εθνικών ελληνικών διεκδικήσεων και η προστασία της νεολαίας από την επίδραση «*ξένων και αντεθνικών προπαγανδών*». Με το δεύτερο φυλλάδιο εγκαινιάστηκε η σφοδρή της επίθεση κατά του

ΚΚΕ. Η επίσκεψη του υπαρχηγού της (και πολιτικού απεσταλμένου της στην εξόριστη κυβέρνηση στη Μέση Ανατολή από το 1942)¹³ δικηγόρου Ζαφείρη Βάλλη στη Βέροια, τον Οκτώβριο, φανέρωσε την ακραία αντικομμουνιστική στάση της. Στην ανοικτή ομιλία του, ο Βάλλης έκανε λόγο για τους «κόκκινους φασίστες της Μόσχας», υπονοώντας όχι μόνο τους κομμουνιστές αλλά και τους οπαδούς των Φιλελευθέρων, εξήγησε τους στόχους του ελληνικού αλυτρωτισμού και ζήτησε εκλογές το συντομότερο δυνατό, προκειμένου να θριαμβεύσουν τα φιλοβασιλικά κόμματα. Μετά την επίσκεψή του ο αριθμός των μελών της στην περιοχή της Βέροιας σημείωσε ραγδαία αύξηση. Σύμφωνα με την εκτίμηση του τοπικού αρχηγού της, η «Χ» αριθμούσε στη Βέροια και τα γειτονικά χωριά 3.000 μέλη. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και μετά την επίσκεψη του

Προεκλογική αφίσα του Γεωργίου Γρίβα, ως αρχηγού του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών. ΔΕΞΙΑ: Προεκλογικές αφίσες στις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Απειλητικό σημείωμα της «Χ» προς τα μέλη του ΚΚΕ, του ΕΛΑΣ, του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ.

Βάλβη στην Κοζάνη. Το γράμμα έκανε συχνότερα την εμφάνισή του στους τοίχους των μακεδονικών πόλεων, ενώ έντολα μέλη της Εθνοφυλακής συμμετείχαν σε διαδηλώσεις της οργάνωσης. Στις 28 Οκτωβρίου μέλη της παρέλασαν στη Βέροια και μόλις την τελευταία στιγμή συγκρατήθηκαν από τη Χωροφυλακή για να μην επιτεθούν στα γραφεία του ΕΑΜ. Επιθέσεις και ξυλοδαρμοί πολιτικών αντιπάλων δεν ήταν σπάνιοι. Ωστόσο, σε αντίθεση με το ΚΚΕ, η «Χ» δεν κατάφερε να εκμεταλλευτεί την άσχημη οικονομική κατάσταση στη Νάουσα για να προσελκύσει οπαδούς. Η επίκληση και μόνο των εθνικών θεμάτων δεν ήταν αρκετή.

Η υπερτοπικότητα της «Χ» ήταν ένα στοιχείο που τη διαφοροποιούσε από άλλες παραστρατιωτικές οργανώσεις.¹⁴ Αρκετά μέλη της προέρχονταν από τις δυνάμεις ασφάλειας, όπως τη Χωροφυλακή. Συγκεκριμένα, 500 χωροφύλακες της Θεσσαλονίκης αναφέρονται ως μέλη

της. Ο Γρίβας συνεργαζόταν ακόμη –ανεπίσημα– με τον Κωνσταντίνο Βεντήρη, αρχηγό της αντιστασιακής οργάνωσης ΡΑΝ («Ρωμυλία – Αυλών – Νήσοι») επί Κατοχής και μέλος του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ). Επιπλέον διατηρούσε επαφή με σημαίνοντα στελέχη του Λαϊκού Κόμματος όπως ο Πέτρος Μαυρομιχάλης. Σύμφωνα με στοιχεία που επικαλείται ο ίδιος, η οργάνωσή του αριθμούσε περί τις 200.000 μέλη, αριθμός που κρίνεται (και είναι) υπερβολικός για τα δεδομένα της. Έχει υποστηριχθεί επίσης ότι ο Γρίβας, όπως και άλλοι αρχηγοί δεξιών κομμάτων ή οργανώσεων, διέθετε τη χρηματική βοήθεια οικονομικών παραγόντων που δεν επιθυμούσαν τη μετατροπή της Ελλάδας σε «Λαϊκή Δημοκρατία».¹⁵ Πάντως, τα οικονομικά της «Χ» δεν φαίνεται πως ήταν ιδιαίτερα ανθηρά.

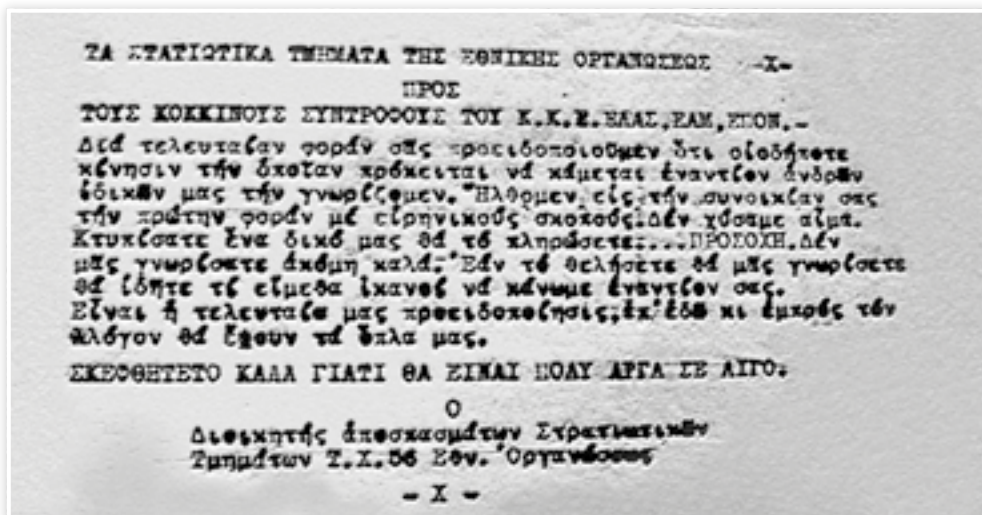
Πότε και γιατί αποφασίστηκε η μετατροπή της σε πολιτικό-κομματικό φορέα; Φαίνεται ότι ο Γρίβας και οι συνεργάτες του

είχαν υπερεκτιμήσει τις δυνατότητες επιρροής της στο ευρύτερο φάσμα της Δεξιάς. Ίσως είχαν παρασυρθεί από την επιτυχία της ως αντικομμουνιστικής οργάνωσης και λόγω της φήμης που έχαιρε ο αρχηγός της. Φαίνεται ακόμη ότι είχαν αγνοήσει ή δεν είχαν εκτιμήσει σωστά την αναγκαιότητα των πελατειακών δικτύων. Έτσι ο Γρίβας ζήτησε την αποστράτευσή του (με τον βαθμό του αντισυνταγματάρχη), αίτημα που ικανοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1945. Η κίνησή του αυτή εξέπληξε πολλούς συναδέλφους του οι οποίοι ανέμεναν ότι θα ακολουθούσε την οδό της στρατιωτικής καριέρας.¹⁶ Η τελική απόφαση για τη σύσταση κόμματος υπό την ονομασία «Εθνικό Κόμμα Χιτών» ελήφθη τον Ιανουάριο του 1946.¹⁷

Το «Εθνικό Κόμμα Χιτών» διατηρούσε γραφεία στην επαρχία και εξέδωσε το δημοσιογραφικό όργανο *Εφημερίς των Χιτών* (1946-1950). Το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε στις 27 Μαΐου 1946.¹⁸ Όπως προκύπτει από σχετικά δημοσιεύματα του ίδιου του Γρίβα όσο και άλλων στελεχών στην κομματική εφημερίδα, η «Χ» ασκούσε κατά καιρούς δριμεία κριτική στις οικονομικές πολιτικές των ελίτ, κάνοντας λόγο για «χρυσοφορεμένα καθάρματα της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας», «καμουφλαρισμένους μεγαλοδωσίλους»,

«αιμορροφήχτριες της εργατιάς» και «γαντοφορεμένους εκδορείς του λαού» (*Εφημερίς των Χιτών*, 1 Μαρτίου 1948).¹⁹ Εκτός από τον κομμουνισμό, τον υπ' αριθμό ένα εσωτερικό εχθρό του έθνους, ο «παλαιοκομματισμός» και η «κεφαλαιοκρατία» ήταν δύο άλλοι μεγάλοι αντίπαλοι. Μόνιμο σημείο αναφοράς των δημοσιευμάτων της *Εφημερίδας των Χιτών* ήταν η υπεράσπιση του Θρησείου κατά την περίοδο Σεπτεμβρίου-Δεκεμβρίου 1944, γεγονός που νομιμοποιούσε στη συνείδηση των μελών και οπαδών της «Χ» τη μετακατοχική ύπαρξη και δράση της.²⁰

Από άλλα δημοσιεύματα, όπως του Π. Κιντζίου «Ο αεικίνητος σιωνιστικός δάκτυλος» (*Εφημερίς των Χιτών*, 9 Φεβρουαρίου 1948), δεν απουσίαζαν οι αντισημιτικές κορόνες που παρέπεμπαν τη γνωστή εθνικοσοσιαλιστική προπαγάνδα περί «εβραιοιμπολσεβικισμού».²¹ Γενικά, το Εθνικό Κόμμα Χιτών υπερασπίστηκε παραδοσιακές συντηρητικές αξίες, δηλαδή τον αντικομμουνισμό, τον εθνικισμό, την ορθόδοξη θρησκεία, τις ιδέες της οικογένειας και της κοινωνικής ιεραρχίας. Ως ιδανικό πρότυπο πολιτεύματος προβλήθηκε η δικτατορία της 4ης Αυγούστου. Ο ίδιος ο Γρίβας εξήρε σε άρθρο του στην *Εφημερίδα των Χιτών* (11 Αυγούστου 1947) το μεταξικό καθεστώς διότι είχε σώσει την

Ελλάδα από τον κομμουνισμό.²² Σε πρωτοσέλιδο άρθρο του στην ίδια εφημερίδα (5 Δεκεμβρίου 1949) ανέπτυξε την ιδεολογία του *Χιτισμού*.²³ Ως οπαδούς, ωστόσο, προσέλεγε –κυρίως στην επαρχία– ανθρώπους με συμπεριφορά εξαιρετικά επιλήψιμη.²⁴

Οι πολιτικές διεργασίες στη φιλομοναρχική Δεξιά για την ανάδειξη ενός ενιαίου εκλογικού μετώπου, που κατέληξαν στη συγκρότηση της Ηνωμένης Παράταξης Εθνικοφρόνων (με τη συμμετοχή του Λαϊκού Κόμματος, των Εθνικών Φιλελευθέρων του Στυλιανού Γονατά και του Εθνικού Κόμματος υπό τον πρώην αρχηγό του ΕΔΕΣ Ναπολέοντα Ζέρβα), δεν άφησαν αδιάφορες τον Γρίβα. Παρ' όλα αυτά, ακολούθησε αυτόνομη πορεία, αν και αρχικά φαίνεται ότι είχε συμφωνήσει με τους ιθύνοντες του Λαϊκού Κόμματος για κοινή κάθοδο στις εκλογές.²⁵ Το κόμμα των Χιτών συμμετείχε στις εκλογές της 31ης Μαρτίου 1946, που διεξήχθησαν με το σύστημα της απλής αναλογικής και ανέδειξαν σε θριαμβευτή τη βασιλόφρονα παράταξη με 65% των ψήφων και 67% των εδρών (231 από 354). Παρά τις όποιες περιπτώσεις νοθείας και παρατυπιών, το εκλογικό εκκρεμές είχε γείρει αναμφίβολα –για διάφορους λόγους– υπέρ της Δεξιάς. Εντούτοις, το κόμμα των Χιτών δεν μπόρεσε να αποσπάσει περισσότερες από 1.848 ψήφους (0,17%). Ο Γρίβας πάντως δεν πτοήθηκε· το επόμενο διάστημα πραγματοποίησε εκ νέου ομιλίες στην επαρχία, επισκέφθηκε τραυματίες του Εμφυλίου σε νοσοκομεία και περιόδευσε σε περιοχές, που είχαν υποστεί επιθέσεις εκ μέρους των κομμουνιστών ανταρτών.²⁶ Παράλληλα, μέλη της «Χ» (και άλλων οργανώσεων) συμμετείχαν στην ίδρυση παραστρατιωτικών σωμάτων στη Φλώρινα, με σκοπό τη δίωξη κομμουνιστών και Σλαβομακεδόνων.²⁷

Το κόμμα των Χιτών πρωτοστάτησε επίσης στον αγώνα υπέρ της επιστροφής

του Γεωργίου Β', όπως φαίνεται και σε άρθρο του Γρίβα με τον τίτλο «Εμπρός για τον Βασιλιά» (*Εφημερίς των Χιτών*, 19 Αυγούστου 1946).²⁸ Με το δημοψήφισμα της 1ης Σεπτεμβρίου, όπου το 68,2% τάχθηκε υπέρ της βασιλευόμενης δημοκρατίας, επιβεβαιώθηκε δίχως άλλο η υπεροχή της Δεξιάς. Το κόμμα των Χιτών είχε συμβάλει –στο ποσοστό φυσικά που του αναλογούσε– στη διαμόρφωση του αποτελέσματος. Σε προκήρυξη του της 1ης Φεβρουαρίου 1948 ο Γρίβας, αφού παρουσίασε πρώτα τη «Χ» ως «κόμμα του εργαζόμενου λαού», ανακοίνωσε τη μετονομασία του Εθνικού Κόμματος Χιτών σε Εθνικό Αγροτικό Κόμμα Χιτών ως «ένδειξιν των δεσμών οι οποίοι συνδέουν το Κόμμα με τον εργαζόμενον λαόν», επιδιώκοντας να αποκτήσει ερείσματα ανάμεσα στον αγροτικό κόσμο. Η μετονομασία είχε ήδη αποφασιστεί τον Ιούνιο του 1947 σε σύσκεψη των ηγετικών στελεχών της από την Αθήνα και τον Πειραιά. Μάλιστα, σε περιοδεία του στη βόρεια Ελλάδα τον Δεκέμβριο του 1946 ο Βάλβης είχε υποσχεθεί στους «ακρίτας αγρότας και εργάτας» ότι θα εισηγούνταν τη μετονομασία του κόμματος.²⁹ Το ίδιο έτος, δηλαδή το 1948, και εν μέσω εμφυλιοπολεμικής θυέλλης, ο Γρίβας επεδίωξε –ανεπιτυχώς– να μεταφέρει την αντικομμουνιστική του δραστηριότητα στην Κύπρο, όπου συνάντησε την αντίδραση των Βρετανών.³⁰ Παρά την ανάμειξή του στην ελληνική πολιτική, δεν είχε λησμονήσει την κατάσταση στην ιδιαίτερη πατρίδα του.

Η «Χ» αντιπαρατέθηκε, πολιτικά αλλά και ένοπλα, και στους «τρεις γύρους» του Εμφυλίου με το ΚΚΕ. Ήταν ένα από τα ένοπλα, μη καλοδεχούμενα ίσως στηρίγματα του αστικού κράτους κατά τη δύσκολη φάση μετά την Απελευθέρωση, όταν η Αθήνα αδυνατούσε να επιβάλει τον νόμο και την τάξη. Ουσιαστικά ήταν η μόνη οργανωμένη μη κρατική ένοπλη απάντηση στο ΚΚΕ σε ολόκληρη τη δεκαετία του '40. Το όνομά της έγινε σύμβολο του αντι-

Συγκέντρωση οπαδών του Εθνικού Αγροτικού Κόμματος Χιτών στην πλατεία Συντάγματος στις 19 Αυγούστου 1946. ΔΕΞΙΑ: Η *Εφημερίς των Χιτών* με πρωτοσέλιδο ρεπορτάζ για την επίσκεψη του Γεωργίου Γρίβα στην Βόρεια Ελλάδα.

κομμουνιστικού αγώνα. Το Κυπριακό δεν απασχόλησε άμεσα τη «X», ενώ και η σταδιοδρομία της ως πολιτικού κόμματος ήταν εξαιρετικά βραχεία. Σε προκήρυξη του Ιανουαρίου του 1950 το κόμμα των Χιτών εξαπέλυσε την τελευταία μάλλον του επίθεση κατά του «παλαιοκομματισμού» και της «οικονομικής ολιγαρχίας», προτιθέμενου να «δώση την μεγάλην μάχην της φτωχολογίας εναντίον των εκμεταλλευτών της» και κηρύσσοντας «μιαν ειρηνικὴν κοινωνικὴν και πολιτικὴν επανάστασιν».³¹

Από τη μάχη αυτή η «X» δεν εξήλθε νικήτρια. Η εκλογική αποτυχία της στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1950, όπου έλαβε 14.200 ψήφους (0,84%), σφράγισε την άδοξη πορεία της ως πολιτικού κόμματος. Και σε αυτές τις εκλογές ο Γρίβας, που απέτυχε να αξιοποιήσει το κεφάλαιο της κατοικικής «X» και να καθιερωθεί ως ένας από τους πολιτικούς ηγέτες της Δεξιάς, προτίμησε την αυτόνομη κάθοδο στον εκλογικό στίβο.³² Το κόμμα του διαλύθηκε, τα στελέχη και τα μέλη του απορροφήθηκαν από τα αστικά κόμματα, ενώ ο ίδιος ηγήθηκε –επιτυχώς αυτή τη φορά– του ένοπλου απελευθερωτικού αγώνα στην Κύπρο το 1955. Η αναγνώρισή

της με το βασιλικό διάταγμα της 10ης Μαρτίου του 1950 ως «Εθνικής Οργανώσεως Εσωτερικής Αντιστάσεως» ήταν ασφαλώς μία ηθική ικανοποίηση για τον σημαντικότερο πρωταγωνιστή της.³³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Πολυμέρης Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση. Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 106.
- 2 Heinz Richter, «Η συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του εμφυλίου πολέμου», στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένας Έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 296-297. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946. Προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, σ. 308-309.
- 3 Γιάννης Ο. Ιατρίδης, «Εμφύλιος πόλεμος, 1945-1949. Εθνικοί και διεθνείς παράγοντες», στο Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, σ. 344.
- 4 David H. Close, Θάνος Βερέμης, «Ο στρατιωτικός αγώνας, 1945-9», στο David H. Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος, 1943-1950. Μελέτες για την πώληση*, γ' έκδ., Φιλίστωρ, Αθήνα 2000, σ. 130-133.

- 5 Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, σ. 122.
- 6 Σχετικά με το ζήτημα της «κόκκινης τρομοκρατίας», βλ. Στάθης Ν. Καλύβας, «Κόκκινη τρομοκρατία: η βία της Αριστεράς στην Κατοχή», στο Mark Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο. Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του κράτους και του έθνους στην Ελλάδα, 1943-1960*, μίφρ. Γιάννης Καστανάρας, β' έκδ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 161-202.
- 7 David H. Close, «Εισαγωγή», στο Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος*, σ. 36-37.
- 8 Geoffrey Chandler, *Διχασμένη χώρα. Μια αγγλο-ελληνική τραγωδία*, επιμ. Ιωάννη Σ. Κολιόπουλου, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 93.
- 9 David H. Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», στο Close (επιμ.), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος*, σ. 206.
- 10 Γρηγοριάδης, *Ιστορία της Σύγχρονου Ελλάδας*, σσ. 109-110. Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Φωτιά και τσεκούρι. Ελλάς, 1946-49 και τα προηγμένα*, Εστία, Αθήνα 2010, σ. 181, 204. Επίσης βλ. Γιάννης Δ. Καρακατσιάνης, *Ο πόλεμος στη Μάνη. Κατοχή, Αντίσταση και Εμφύλιος (1940-1950) - Μέσα από αφηγήσεις ζωής και ανέκδοτα αρχεία*, τ. Α', Αδούλωτη Μάνη, Αρεόπολη 2014, σ. 329-332.
- 11 Σπύρος Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*. Το χαμένο αρχείο, Νέα θέσις, Αθήνα 2004, σσ. 517-518.
- 12 Λεωνίδας Λεωνίδου, *Γεώργιος Γρίβας Διγενής. Βιογραφία*, Λάρνακα 1995, σ. 316. Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 515.
- 13 Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού. Η δεκαετία του 1950*, Πατάκης, Αθήνα 2005, σ. 48. Chandler, *Διχασμένη χώρα*, σ. 158-162.
- 14 Ηλίας Νικολακόπουλος, «Το μετέωρο βήμα προς την ομαλότητα: Φεβρουάριος 1945 – Μάρτιος 1946», στο Ηλίας Νικολακόπουλος & Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949*, Τα Νέα, Αθήνα 2010, σ. 25.
- 15 Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», σ. 202.
- 16 Λεωνίδου, *Γρίβας*, σ. 316.
- 17 Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 584.
- 18 Ό.π., σ. 588.
- 19 Δέσποινα Παπαδημητρίου, «Το ακροδεξιό κίνημα στην Ελλάδα, 1936-1949 - Καταβολές, συνέχειες και ασυνέχειες», στο Χάγκεν Φλάισερ (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, β' έκδ., Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σ. 143-144.
- 20 Ό.π., σ. 145-146.
- 21 Ό.π., σ. 148. Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της Δεξιάς», σ. 199.
- 22 Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 36.
- 23 Ό.π., σ. 600-601. Για την ένταξη του Χιτισμού στην ευρύτερη ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, βλ. Αναστασία Ι. Μητροπούλου, *Ο ελληνικός αντικομμουνισμός στον «σύγχρονο 20ό αιώνα». Όψεις του δημόσιου λόγου στην πολιτική, στην εκπαίδευση και στη λογοτεχνία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 172-176.
- 24 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 53.
- 25 Λεωνίδου, *Γρίβας*, σ. 317.
- 26 Ό.π., σ. 320.
- 27 Βόγλης, *Η αδύνατη επανάσταση*, σ. 119.
- 28 Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 529.
- 29 Ό.π., σ. 505.
- 30 Χατζηβασιλείου, *Στρατηγικές του Κυπριακού*, σ. 53.
- 31 Παπαγεωργίου, *Ο Γρίβας και η «Χ»*, σ. 507.
- 32 Λεωνίδου, *Γρίβας*, σ. 329-330.
- 33 Ό.π., σ. 333.

Ο Δρ. Βάιος Καλογρηάς είναι επιστημονικός συνεργάτης στο Τμήμα Σύγχρονης Ιστορίας του Πανεπιστημίου Μάντις. Στα ελληνικά έχει κυκλοφορήσει το βιβλίο του *Το αντίπαλο δέος. Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012.

ΤΖΟΥΖΕΠΠΕ ΜΑΤΣΙΝΙ

ΤΟΥ ΛΕΥΤΕΡΗ ΚΑΝΤΖΙΝΟΥ

*«Ένας άνδρας που μόνο εκείνος ξαγρυπνούσε
όταν όλοι οι άλλοι γύρω του κοιμόντουσαν»*

Τζουζέππε Γκαριμπάλντι, Απρίλιος 1864

ΣΤΙΣ αρχές του 19ου αιώνα η Ιταλική Χερσόνησος ήταν χωρισμένη σε περισσότερα από δέκα διαφορετικά κρατίδια. Με το πέρασμα των ετών, ένας άνθρωπος κατάφερε με αδιάκοπο αγώνα και απαρέγκλιτη πίστη στις αρχές του να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την

ένωση όλων των Ιταλών σε ένα κράτος. Αυτός ήταν ο Μασίνι. Το παράδοξο είναι ότι καμία απ' όλες τις εξεγέρσεις που οργάνωσε δεν πέτυχε. Οι περισσότεροι από τους «δικούς» του ανθρώπους βρήκαν τραγικό θάνατο, ενώ ακόμη και μετά την Ιταλική Ενοποίηση (Il Risorgimento, «Η

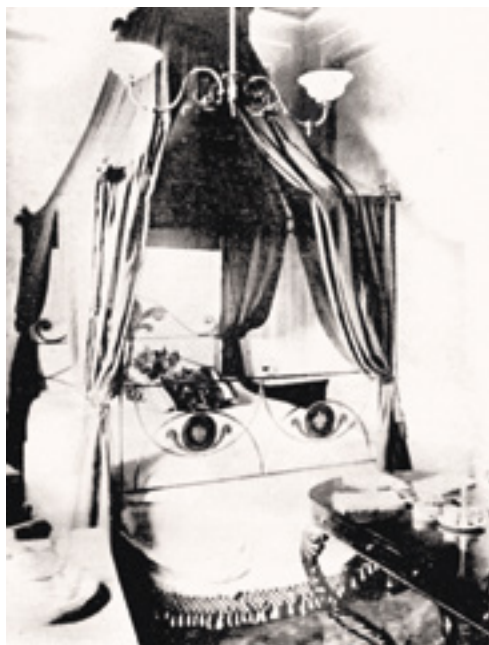
Πορτρέτο του Τζουζέππε Μασίνι (1805-1872) σε νεαρή ηλικία (1830). ΔΕΞΙΑ: Ο Μασίνι σε ώριμη ηλικία.

Giuseppe Mazzini

Giuseppe Mazzini

ΕΠΑΝΩ. Φωτογραφίες του Ματσίνι και η ιδίχειρη υπογραφή του (δεξιά, περί το 1860). ΚΑΤΩ. Το νεκροκρέβατο στο υπνοδωμάτιό του Ματσίνι, πριν από την καταστροφή του κατά τους αμερικανούς βομβαρδισμούς στην Πίζα το 1943. ΔΕΞΙΑ: Λιθογραφία που κυκλοφόρησε στη μνήμη του μετά τον θάνατό του.

Αναβίωση») με πλαστά έγγραφα επέστρεψε από την εξορία και κατάφερε να δει τη γενέτειρά του λίγες ημέρες πριν πεθάνει. Η παραδοξότητα, όμως, ήταν συναφής με το «Ριζορτζιμέντο». Όπως οι Ιταλοί δεν κέρδισαν σχεδόν καμία στρατιωτική μάχη, αλλά κατάφεραν να απελευθερωθούν, έτσι και ο Ματσίνι, ενώ δεν πέτυχε σε κανένα από τα επαναστατικά του κινήματα, τιμάται ως ένας από τους μεγαλύτερους ήρωες του ιταλικού έθνους. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι πρώτος αυτός αφύπνισε τους κατακερματισμένους Ιταλούς να συγκροτήσουν ένα ενιαίο κράτος. Το σπουδαιότερο όμως είναι ότι σε όλη του τη ζωή ήταν υπέρμαχος μιας ειρηνικής επανάστασης, η οποία σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να δικάσει τον επαναστατημένο λαό, όπως συνήθως συμβαίνει παγκοσμίως και διαχρονικά. Τούτο είναι και το χαρακτηριστικό στοιχείο που ξεχωρίζει ένα αγνό πατριώτη από έναν ιδιοτελή τυχοδιώκτη. Εν συνεχεία, λοιπόν, παρουσιάζεται η ζωή, το έργο και η πολιτική σκέψη του Ματσίνι παράλληλα με την πορεία ενοποίησης της Ιταλίας.

Το ιστορικό πλαίσιο

Ο Τζουζέππε Ματσίνι (Giuseppe Mazzini) γεννήθηκε στη Γένοβα την 22α Ιουνίου 1805, η οποία βρισκόταν ήδη υπό γαλλική κατοχή (Δημοκρατία της Λιγυρίας, 1797-1814). Όταν ο Βοναπάρτης εξέπεσε του θρόνου του, ο Ματσίνι ήταν 9 ετών και η Γένοβα προσαρτήθηκε στο Βασίλειο της Σαρδηνίας, στο οποίο περιλαμβάνονταν το ομώνυμο νησί, η Σαβοΐα, η Αόστα, το Πεδεμόντιο και η Νίκαια. Μία από τις σπουδαιότερες συνέπειες της γαλλικής παρουσίας στα ιταλικά κρατίδια ήταν η ανάπτυξη ενός κοινού αισθήματος εθνικής συνείδησης, που τονίστηκε με την κατοπινή συγκρότηση μεγαλύτερων κρατικών οντοτήτων. Συνάμα, οι Ιταλοί γνώρισαν ημέρες μεγαλύτερης ελευθερίας και αποτελεσματικότερης διακυβέρνησης,

συγκριτικά πάντα με την παρελθούσα κατάσταση ή τη μελλοντική, όπου θα δέσποζε η επιρροή της Αυστρίας.

Μέσα σε αυτές τις ανατρεπτικές συνθήκες για ολόκληρη την Ευρώπη, γεννήθηκε και μεγάλωσε ο Ματσίνι, ο οποίος βίωσε τις αντιθέσεις ακόμη και εντός της οικογένειάς του. Ο πατέρας του Τζάκομο ήταν καθηγητής Ανατομίας και πολιτικά ανήκε στους άθεους Ιακωβίνους (οπαδοί του Ροβεσπιέρου). Αντιθέτως, η μητέρα του Μαρία, η οποία φημιζόταν για την ομορφιά της, ήταν υπερβολικά θρησκόληπτη και είχε ενταχθεί στο ιδιόρρυθμο κίνημα των Ιανσενιστών. Ο μικρός Τζουζέπε, μεγαλώνοντας μέσα σε αυτές τις αντιθέσεις, επέδειξε ασυνήθιστη για την ηλικία του έφεση στη λογοτεχνία και την πολιτική. Έτσι, ο πατέρας του τον ενέγραψε στο Νομικό Τμήμα του Πανεπιστημίου της Γένοβα σε ηλικία μόλις 14 ετών (1819).

Ισόβιο πένθος

Καθώς ο έφηβος Ματσίνι ολοκλήρωνε το πρώτο έτος των σπουδών του, η Νότια Ευρώπη σαρωνόταν από επαναστατικά κινήματα. Πίσω από αυτές τις εξεγέρσεις βρίσκονταν οι Καρμπονάροι, μια μυστικιστική οργάνωση με δομή παρόμοια με αυτή των Ελευθεροτεκτόνων, που στους κόλπους της εντάχθηκαν άνδρες και γυναίκες απ' όλες τις κοινωνικές τάξεις (*carbonaro* = απόκρυφος).

Το 1820 ξέσπασε εξέγερση στη Νάπολη με κύριο αίτημα την παραχώρηση Συντάγματος από τον βασιλέα Φερδινάνδο Α'. Σύντομα, όμως, αυστριακά στρατεύματα κλήθηκαν από τις τοπικές Αρχές και αποκατέστησαν την τάξη. Το επόμενο έτος επανάσταση σημειώθηκε και στο Βασίλειο της Σαρδηνίας, όπου ο Βίκτωρ Εμμανουήλ Α' αναγκάστηκε σε παραίτηση (12 Μαρτίου 1821). Ωστόσο, και πάλι αυστριακά στρατεύματα μεσολάβησαν για την καταστολή των εξεγερμένων.

Οι Ιταλοί Καρμπονάροι κυνηγήθηκαν ανηλεώς από τις Αρχές. Έτσι, από το λιμάνι της Γένοβας ο 15χρονος Ματσίνι μαζί με την καλόψυχη μητέρα του παρακολουθούσε τους κυνηγημένους να ξεπουλούν ό,τι τιμαφή τους είχαν απομείνει (ρολόγια, γυαλιά κ.λπ.) για να καταφέρουν να διαφύγουν στο εξωτερικό. Τα γεγονότα αυτά συντάραξαν την εφηβική ψυχή του, που ποτέ δεν συνήλθε από τη θλίψη. Τέλος, εξαιτίας των αναταραχών, το Πανεπιστήμιο ανέστειλε τη λειτουργία του για δύο χρόνια, οπότε το ευαίσθητο αγόρι κλείστηκε περισσότερο στον εαυτό του. Άρχισε να διαβάζει μανιωδώς το απαισιόδοξο μυθιστόρημα του Ούγου Φώσκολου υπό τον τίτλο *Οι τελευταίες επιστολές του Τζάκοπο Όρτις*, επιβαρύνοντας την ήδη πληγωμένη ψυχοσύνθεσή του. Μάλιστα, έφτασε στο σημείο της αυτοκτονίας, αλλά ανέκαμψε συναισθηματικά όταν επανήλθε στις πανεπιστημιακές του υποχρεώσεις. Όμως, έκτοτε φορούσε μόνο μαύρα ρούχα σε ένδειξη πένθους για τη σκλαβωμένη πατρίδα του.

Η «αδελφή ψυχή»

Το 1823 ο Ματσίνι γνώρισε τον συνομήλικό του φοιτητή της Ιατρικής Τζάκομο Ρουφίνι. Οι δύο 18χρονοι συνειδητοποιήσαν ότι διακατέχονταν από παρόμοια συναισθήματα αγάπης για την ελευθερία της πατρίδας τους. Σύντομα, ο Ματσίνι ήλθε σε επαφή και με την υπόλοιπη οικογένεια Ρουφίνι, δηλαδή τα άλλα δύο αδέρφια του Τζάκομο, τον Τζοβάννι και τον Αγκοστίνο, καθώς και τη μητέρα τους Ελεωνόρα. Οι δεσμοί αγάπης ανάμεσά τους ήταν τόσο ισχυροί που ο Ματσίνι αποκαλούσε τη μητέρα Ρουφίνι «Αγία Μητέρα», ενώ όλοι μαζί συγκρότησαν μία μυστική ομάδα, διακινώντας απαγορευμένα από το καθεστώς βιβλία. Μέσα από αυτή τη συνεργασία, ο Ματσίνι ήλθε πιο κοντά με τον Τζάκομο, τον οποίο αποκαλούσε «αδελφή ψυχή» και τον «μετονόμασε» σε

«Τζάκοπο» εξαιτίας της κοινής τους λατρείας για τις *Τελευταίες επιστολές του Τζάκοπο Όρτις*.

Το 1826 και σε ηλικία 21 ετών, ο Ματσίνι αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή και ξεκίνησε να εργάζεται αφιλοκερδώς ως συνήγορος των φτωχών. Τρία χρόνια αργότερα, μαζί με τον Τζάκοπο μυήθηκαν στους Καρμπονάρους της Γένοβας, αλλά το 1830 ο Ματσίνι συνελήφθη. Τον Φεβρουάριο του 1831 αφέθηκε ελεύθερος λόγω έλλειψης στοιχείων, αλλά αναγκάστηκε να φύγει για το Παρίσι, επειδή οι τοπικές Αρχές τον παρακολουθούσαν στενά.

Το βάρος στην ψυχή του

Στο Παρίσι, ο Ματσίνι μυήθηκε σε μια μυστική οργάνωση που είχε ιδρύσει ο Ιακωβίνος επαναστάτης Μπουαναρόττι (εμπνευστής του «πατέρα» του αναρχισμού Μπακούνιν) μαζί με τον Καρμπονάρο κόντε Σαν Χοριόζ (ειδικός στον ανταρτοπόλεμο). Τον Ιούνιο του 1831 ο Ματσίνι συνέγραψε μια ανοικτή επιστολή προς τον βασιλέα της Σαρδηνίας Κάρολο Αλβέρτο, σύμφωνα με την οποία τον παρακινούσε να γίνει ο Ναπολέον της Ιταλίας. Μεταξύ άλλων, ο Ματσίνι ανέφερε: *«Μπείτε επικεφαλής του έθνους [...] ελευθερώστε την Ιταλία. Πράξτε το και εμείς θα μαζευτούμε γύρω σας, θα δώσουμε τις ζωές μας για Εσάς [...] Εάν Εσείς δεν το πράξετε, θα το πράξουν άλλοι, δίχως Εσάς και ενάντια σε Εσάς»*. Ο Γενουάτης επαναστάτης θεωρούσε ότι ο νεοστεφθείς Κάρολος θα συμεριζόταν a priori τις απόψεις του, γιατί κατά το παρελθόν είχε δείξει συμπάθεια προς τα φιλελεύθερα κινήματα. Όμως έκανε λάθος, και ο Κάρολος διέταξε τη σύλληψη του Ματσίνι σε περίπτωση που ο τελευταίος εισερχόταν στο Πεδεμόντιο.

Τον επόμενο μήνα ο Ματσίνι μαζί με τον Χοριόζ ίδρυσαν στη Μασσαλία την επαναστατική οργάνωση «Νεαρά Ιταλία», στην οποία εντάχθηκαν άμεσα οι αδελφοί

Η πρώτη συνάντηση των δύο μεγάλων Ιταλών επαναστατών, του Ματσίνι (δεξιά) με τον Γκαριμπαλντι (αριστερά) το 1833. ΔΕΞΙΑ: Χάρτης των ιταλικών κρατιδίων το 1829.

Ρουφίνι. Αυτή είχε ως σύμβολο το κλαδί ενός κυπαρισσιού και τα μέλη της υπέγραφαν μια δήλωση πλήρους κατανόησης και αποδοχής των ιδεολογικών επιταγών της. Ο κύριος σκοπός της ήταν η απελευθέρωση των Ιταλών από τους Αυστριακούς και η δημιουργία ενός εθνικού δημοκρατικού κράτους.

Το 1832 και σε ηλικία 27 ετών ο Ματσίνι γνώρισε την 28χρονη, επίσης πολιτική φυγάδα, Τζιουντίτα Σιντόλι (χήρα του Καρμπονάρου Τζοβάννι Σιντόλι). Μαζί της απέκτησε έναν γιο, τον Ιωσήφ Αριστεϊδη, που απεβίωσε σε βρεφική ηλικία. Ο Ματσίνι δεν αγάπησε άλλη γυναίκα στη ζωή του, αλλά ποτέ δεν την παντρεύτηκε. Εν τω μεταξύ ο κλοιός γύρω του άρχισε να σφίγγει και τα γραφεία του περιοδικού του σφραγίστηκαν, ενώ εκδόθηκε απόφαση απέλασής του από τη χώρα.

Τον Μάιο του 1833 και κατόπιν προδοσίας οι Αρχές ανακάλυψαν τα σχέδια του Ματσίνι για εξέγερση στη Γένοβα. Τότε συνελήφθη ο αδελφικός του φίλος Τζάκοπο Ρουφίνι, ο οποίος επί έναν μήνα βασανίστηκε για να φανερώσει τα ονόματα

και τα σχέδια των συνωμοτών. Τελικώς τη 19η Ιουνίου 1833 οι δεσμοφύλακες του τον πληροφόρησαν ψευδώς ότι ο Ματσίνι συνελήφθη και αποκάλυψε την όλη οργάνωση. Στο άκουσμα αυτής της είδησης ο Τζάκοπο, αποκαρδιωμένος από την «προδοσία» του φίλου του, έκοψε την καρωτίδα του με ένα κομμάτι σίδηρο. Η αυτοκτονία του Τζάκοπο καταβάρθρωσε την ήδη κλονισμένη ψυχική υγεία του Ματσίνι, ο οποίος ποτέ δεν ξεπέρασε την ιδέα ότι ο καλύτερός του φίλος πέθανε, νομίζοντας ότι είχε προδοθεί από αυτόν τον ίδιο. Μάλιστα δεν ήταν λίγες οι φορές που προσπάθησε να αυτοκτονήσει, αλλά την τελευταία στιγμή τον έσωζαν τότε η μητέρα Ρουφίνι και τότε η αγαπημένη του Σιντόλι.

Το φιάσκο

Αυτή η παραπαιούσα κατάσταση διήρκεσε σχεδόν έναν μήνα, οπότε ο Ματσίνι αποφάσισε να πάει να κρύβεται στη Μασσαλία και να μεταβεί στη Γενεύη. Εκεί ανασυγκρότησε τις δυνάμεις και τη σκέψη του. Στόχος του ήταν όχι μόνο το ξέσπασμα

Πίνακας του Ματσίνι νεκρού στο κρεβάτι του.

μιας αντιμοναρχικής εξέγερσης στο Πε-
δεμόντιο, αλλά η επανάσταση αυτή να
καταστεί το εφιαλτήριο για μια σαρωτική
αλλαγή στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή
από την Ισπανία μέχρι τη Ρωσία.

Έως τον Οκτώβριο του 1833 κατάφερε
να συγκεντρώσει ένα ικανό στράτευμα 800
ανδρών, που χαρακτηρίστηκε ως πρώτη
«λεγεώνα των ξένων». Στη Γενεύη τον ακο-
λούθησε ο έμπιστος του φίλος Χοριόζ, και
πλαισιώθηκε από νέους και ικανούς πο-
λιτικούς και στρατιωτικούς άνδρες (όπως
ο κατοπινός πρώτος αρχιστράτηγος του
Βασιλείου της Ιταλίας Μάντι). Ωστόσο τότε
επήλθε η πρώτη εσω-κινηματική ρήξη.
Ο Ματσίνι κατηγορήθηκε από μερίδα των
συντρόφων του για συγκεντρωτισμό, και
για να κατευνάσει τις αντιδράσεις ανέθεσε
τη διαχείριση του ταμείου, καθώς και την
αρχηγία της «Λεγεώνας», στον στρατηγό
Ραμορίνο. Παλαιότερα ο τελευταίος είχε
συμμετάσχει στην επανάσταση του Πε-
δεμοντίου και στην εξέγερση της Βαρσο-

βίας, αλλά ήταν αμφιβόλων στρατιωτικών
ικανοτήτων και ηθικής ακεραιότητας. Γι'
αυτούς τους λόγους ο παλαιάμαχος επα-
ναστάτης Μπουοναρότι απέσυρε τις δυ-
νάμεις του από το κίνημα του Ματσίνι,
επισημαίνοντας στον τελευταίο ότι ο
Ραμορίνο ήταν αναξιόπιστος.

Τον Νοέμβριο ο Ματσίνι συναντήθηκε
με το νέο μέλος της «Νεαρής Ιταλίας» Τζου-
ζέππε Γκαριμπάλντι. Οι δύο τους κατέ-
στρωσαν το σχέδιο της εξέγερσης, που
είχε προγραμματιστεί για τον ερχόμενο
Φεβρουάριο. Αποφάσισαν ο Γκαριμπάλντι
να προκαλέσει επανάσταση στη Γένοβα
και η «Λεγεώνα» να εισβάλει στο Πεδεμό-
ντιο μέσω της Ελβετίας. Εν τω μεταξύ,
πράκτορες του Καρόλου είχαν διεισδύσει
στον στενό κύκλο του Ματσίνι.

Στα τέλη Ιανουαρίου του 1834 ο Μα-
τσίνι πίεζε τον στρατηγό Ραμορίνο να επι-
σπεύσει την εισβολή στο Βασίλειο της
Σαρδηνίας. Εκείνος όμως καθυστέρησε,
γιατί είχε σπαταλήσει τα χρήματα του

ταμείου στον τζόγο και από τους 800 άνδρες της «Λεγεώνας» είχαν απομείνει όχι περισσότεροι από 300. Τελικώς την 1η Φεβρουαρίου ο ίδιος ο Ματσίνι ηγήθηκε της επίθεσης, ο οποίος τρεις ημέρες αργότερα κατέρρευσε με υψηλό πυρετό εξαντλημένος από την αϋπνία και την κόπωση. Ο δε Ραμορίνο εξαφανίστηκε, αφήνοντας ακέφαλη τη «Λεγεώνα», ενώ όσοι επαναστάτες δεν κατάφεραν να περάσουν τα σύνορα και να επιστρέψουν σε ελβετικό έδαφος, συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν. Ο Ματσίνι κατάφερε να διαφύγει στη Βέρνη, έχοντας στο πλευρό του τα δύο αδέρφια Ρουφίνι.

Ένα θρησκευτικό κόμμα

Μετά την προδοσία στη Μασσαλία το 1833 και το φιάσκο του 1834 με τη «Λεγεώνα» ο Ματσίνι άρχισε να στρέφεται εκ νέου προς τα έσω της ψυχής του και να αναρωτιέται για το εάν οι άνθρωποι που πέθαναν όλα αυτά τα χρόνια ήταν θύματα της φιλοδοξίας του ή εάν ο ίδιος ήταν ένας ονειροπόλος. Και στις δύο περιπτώσεις ο βασικός υπαίτιος ήταν ο ίδιος. Έτσι, περιέπεσε σε ακόμη μεγαλύτερη κατάθλιψη.

Κατόπιν μιας φιλοσοφικής ενδοσκοπήσης και επηρεασμένος από την επικοινωνία του με τη θρησκευόμενη μητέρα Ρουφίνι, ο Ματσίνι κατέληξε στο συμπέρασμα ότι όλα τα επαναστατικά κινήματα απέτυχαν γιατί δεν είχαν πνευματική διάσταση. Σύμφωνα πάντα με τον Ματσίνι, μόνον ο χριστιανισμός επικράτησε, επειδή, αν και ευαγγελίστηκε μια κοινωνική και πολιτική ανατροπή του παγκόσμιου status (όπως όλες οι επαναστάσεις), επεκτάθηκε και στον υπερβατικό κόσμο αποκτώντας πνευματικές αξιώσεις. Παρομοίως, λοιπόν, με τον χριστιανισμό, η επανάσταση του Ματσίνι έπρεπε να πάψει να είναι ένα κόμμα επαναστατών και να μετατραπεί σε «θρησκεία».

Ποιος όμως θα ήταν ο νέος «θεός» της νέας «θρησκείας»; Την απάντηση σε αυτή

την ερώτηση είχε δώσει πριν από σχεδόν τέσσερις δεκαετίες ο Ροβεσπιέρος, ο οποίος όμως χρησιμοποίησε την τυραννία και την τρομοκρατία για να επιβάλει τις απόψεις του. Ο «θεός» του Ροβεσπιέρου και του Ματσίνι ήταν οι υπέρτατες αξίες της Δικαιοσύνης και της Αλήθειας, που συνάμα ταυτίζονται με τις κορυφαίες ιδιότητες του Υπέρατου Όντος κάθε θρησκείας. Συνεπώς ο Ματσίνι κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η εθνική ενοποίηση θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με την πίστη στον Θεό της Δικαιοσύνης και της Αλήθειας και με την αυταπάρνηση και την αυτοθυσία των επαναστατών.

Διώξεις και εξορία

Τον Απρίλιο του 1834 και υπό τη νέα κοσμοθεωρία του ο Ματσίνι ίδρυσε την οργάνωση «Νεαρά Ευρώπη». Στον βασικό πυρήνα της εντάχθηκαν 18 ακόμη πολιτικοί φυγάδες διαφόρων εθνικοτήτων, κηρύσσοντας πλέον την ιδέα της εθνικής ελευθερίας, που αντικατέστησε την παλαιά θεωρία περί πολιτικής ελευθερίας. Έναν μήνα αργότερα οι ελβετικές Αρχές απέλασαν τον Ματσίνι στη Γαλλία, όπου επίσης συνελήφθηκε. Στη φυλακή του Παρισιού παρέμεινε για λίγους μήνες, και όταν απελευθερώθηκε, ασχολήθηκε κυρίως με τη συγγραφή των πολιτικών του θεωριών.

Η κύρια διαπίστωσή του ήταν ότι ο όρος «Δημοκρατία» έπρεπε να αντικατασταθεί από αυτόν της «Κοινωνικής Κυβέρνησης». Η διαφορά ανάμεσα στις δύο έννοιες ήταν ότι η «Δημοκρατία» εκφράζει τον πολιτικό αγώνα, ενώ η «Κοινωνική Κυβέρνηση» την αρμονική συνύπαρξη των πολιτών. Επομένως επειδή η «Κοινωνική Κυβέρνηση» εξασφαλίζει τη μακροήμερευση της Δημοκρατίας, ο βασικός στόχος των επαναστατών πρέπει να είναι η κοινωνική συνοχή και όχι η ανατροπή.

Τον Ιανουάριο του 1837 ο Ματσίνι αποφάσισε να εγκατασταθεί στο ασφαλές

γι' αυτόν Λονδίνο. Εκεί τον ακολούθησαν οι αδελφοί Ρουφίνι και δύο ακόμη Ιταλοί σύντροφοί του. Όλοι μαζί έμειναν σε ένα φτωχικό σπίτι, ζώντας μέσα σε απόλυτη σχεδόν ένδεια. Ο Ματσίνι παρέμεινε πιστός στις αρχές του και έως το τέλος του έτους αναδιοργάνωσε τη «Νεαρά Ιταλία». Εκεί εξέδωσε την εφημερίδα *Αποστολική Δράση για τον Λαό* στο πλαίσιο του «θρησκευτικού κόμματός» του και ίδρυσε ένα απογευματινό δωρεάν σχολείο για τα παιδιά των Ιταλών μεταναστών και προσφύγων. Ωστόσο λίγο αργότερα οι αδελφοί Ρουφίνι εγκατέλειψαν τον Ματσίνι.

Ο φιλελεύθερος Πάπας και τα πρώτα Συντάγματα

Κατά την πενταετία 1840-1845 μικρής έντασης εξεγέρσεις σημειώθηκαν σε όλη την Ιταλική Χερσόνησο, που στο σύνολό τους είχαν υποκινηθεί από τον Ματσίνι. Το 1846 νέος ηγέτης των Παπικών Κρατών εκλέχθηκε ο Πίος Θ', ο μακροβιότερος Ποντίφικας στην Αγία Έδρα. Επρόκειτο για έναν ηγέτη με φιλελεύθερες ιδέες (συγκριτικά με τους προκατόχους του), που η εκλογή του αναπτέρωσε το ηθικό των αντιμοναρχικών Ιταλών. Μάλιστα ο Πίος δεν δίστασε να διορίσει νούντιο (παπικό αντιπρόσωπο) στο Ρίο ντε Ζανέιρο τον επαναστάτη Γκαριμπάλντι.

Το 1848, και ενώ είχε ξεοπάσει η Γ' Γαλλική Επανάσταση, ο Ματσίνι κάλεσε τον ιταλικό λαό να τον αποδεχθεί ως ηγέτη του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα για την ενοποίηση της Ιταλίας. Οι πρώτες εξεγέρσεις σημειώθηκαν στη Νάπολη, όπου ο Φερδινάνδος Β' αναγκάστηκε να παραχωρήσει Σύνταγμα. Παρόμοια ήταν και η κατάσταση στο Δουκάτο της Τοσκάνης, στο Μιλάνο και στη Βενετία. Την ίδια χρονική περίοδο το Βασίλειο της Σαρδηνίας κήρυξε τον πόλεμο στην Αυστρία. Τότε ζητήθηκε και η συμβολή του Πάπα, αλλά ο Πίος ως θρησκευτικός ηγέτης αρνήθηκε να πολεμήσει εναντίον ενός

μέρους του ποιμνίου του, με αποτέλεσμα να καταστεί αντιπαθής σε μεγάλη μερίδα των Ιταλών. Έτσι ξέσπασαν επεισόδια και στη Ρώμη.

Η «απάντηση» των Αυστριακών δεν άργησε να έρθει. Τα στρατεύματα της Βιέννης με επικεφαλής τον 82χρονο στρατηγό Ραντέσκου περίμεναν την κατάλληλη στιγμή για να επέμβουν. Γνώριζαν ότι οι Ιταλοί επαναστάτες δεν διέθεταν ούτε καλό εξοπλισμό ούτε μπορούσαν να ανταπεξέλθουν σε έναν πολύμηνο πόλεμο. Έτσι στα τέλη του Ιουλίου οι Αυστριακοί συνέτριψαν τις δυνάμεις της Σαρδηνίας έξω από τη Βερόνα και ξεκίνησαν την πολιτορκία της Βενετίας. Ο δε Ματσίνι κατέφυγε στο Λουγκάνο της Ελβετίας και ίδρυσε την επαναστατική λέσχη «Εθνικός Κύκλος» (Σεπτέμβριος 1848). Ωστόσο στη Ρώμη το κλίμα γινόταν ολοένα και πιο επικίνδυνο για τον Πάπα, ο οποίος αναγκάστηκε να φύγει για τη Νάπολη (25 Νοεμβρίου).

Κατά το δίμηνο διάστημα του Δεκεμβρίου 1848 – Ιανουαρίου 1849, ο βασιλέας της Σαρδηνίας Κάρολος Αλβέρτος προσπάθησε να κερδίσει την υποστήριξη των Γάλλων, αλλά το Παρίσι είχε περιπέσει σε εσωστρέφεια. Στο κέντρο του παπισμού οι επαναστάτες ανακήρυξαν τη Ρωμαϊκή Δημοκρατία και έθεσαν επικεφαλής αυτού του νεότευκτου επαναστατικού κρατιδίου την τριανδρία Ματσίνι, Αρμελίνι (μετριοπαθής πολιτικός) και Σάφι (ριζοσπάστης ρεπουμπλικάνος και οπαδός του αγγλικού μοντέλου διακυβέρνησης), ενώ στον Γκαριμπάλντι ανέθεσαν τη στρατιωτική οργάνωση.

Στον βορρά τα στρατεύματα της Σαρδηνίας δίκως την ενίσχυση των Γάλλων και υπό την πίεση της κοινής γνώμης αποφάσισαν να έλθουν σε σύγκρουση για δεύτερη φορά με τις αυστριακές δυνάμεις. Στις 23 Μαρτίου 1849 δόθηκε η μεγάλη μάχη στη Νοβάρα (40 χλμ. έξω από το Μιλάνο), όπου οι Ιταλοί νικήθηκαν κατά

κράτος. Συνέπεια τούτου ήταν η παραίτηση του βασιλέα Καρόλου Αλβέρτου υπέρ του γιου του Βίκτωρα Εμμανουήλ.

Στη Ρώμη η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη. Το Παρίσι απέστειλε εκστρατευτικό σώμα, γιατί οι ρωμαιοκαθολικοί στο θρήσκευμα υποστηρικτές του προέδρου της Β' Γαλλικής Δημοκρατίας Καρόλου Λουδοβίκου Ναπολέοντα (του κατοπινού αυτοκράτορα Ναπολέοντα Γ') θα δυσαρεστούνταν εάν ο Πάπας έχανε τον Θρόνο του. Την 30ή Απριλίου έξω από την Πύλη Σαν Πανκράτσιο οι δυνάμεις του Γκαριμπάλντι κατόρθωσαν με ηρωισμό να αποκρούσουν τη γαλλική εισβολή. Τελικά την 3η Ιουλίου 1849 η Ρώμη έπεσε στα χέρια των πολιορκητών της, απ' όπου ο

Ματσίνι κατάφερε να διαφύγει και να επιστρέψει στο Λονδίνο.

Κατ' αυτόν τον τρόπο έληξε ο Α' Πόλεμος της Ιταλικής Ανεξαρτησίας. Φαινομενικά οι επαναστάτες δεν είχαν πετύχει τίποτα. Όμως η σπουδαιότερη συνέπεια, που ούτε οι ίδιοι οι Ιταλοί γνώριζαν τότε, ήταν η ισχυροποίηση ενός φιλελεύθερου νόμιμου κόμματος εντός του Βασιλείου της Σαρδηνίας. Σε διάστημα μόλις τριών ετών ο ηγέτης αυτής της μερίδας, ο κόμης Καβούρ, κατέστη πανίσχυρος και αργότερα ανέλαβε την πρωθυπουργία. Αυτός μαζί με τους δύο επαναστατικούς πόλους, τον Γκαριμπάλντι και τον Ματσίνι, θα διαμόρφωναν τις συνθήκες για την πολυπόθητη Ενοποίηση.

Ο Κάρολο Πιζακάνε (1818-1857) σφαγιάστηκε στο Σάντσα από συμπατριώτες του εξαιτίας παραπληροφόρησης. Πολιτικά ανήκε στην άκρα αριστερά και ήταν ο εισηγητής του αναρχισμού στην Ιταλία. ΚΑΤΩ. Η τριανδρία (από αριστερά) Αρμελίνι, Ματσίνι και Σάφι, που ανέλαβε τη διοίκηση της βραχύβιας Δημοκρατίας της Ρώμης. ΔΕΞΙΑ: Ο Φραγκίσκος Β', τελευταίος Βασιλέας των Δύο Σικελιών (Βασ. 1859-1861).

Ιταλοί εναντίον Ιταλών από παρεξήγηση

Ο Ματσίνι, παρά την απαισιόδοξη ψυχοσύνθεσή του, ήταν αισιόδοξος για το μέλλον της Ιταλίας. Ευρισκόμενος στο Λονδίνο, ίδρυσε την πολιτική εταιρεία «Φίλοι της Ιταλίας», ανέπτυξε δεσμούς με Γάλλους σοσιαλιστές και συγκρότησε το «Ευρωπαϊκό Κομιτάτο» με σκοπό την ενίσχυση των Ιταλών επαναστατών. Την επόμενη πενταετία σημειώθηκαν εξεγέρσεις περιορισμένης δυναμικής ή κάποιες άλλες δεν πρόλαβαν καν να ξεσπάσουν, γιατί εξαρθρώθηκαν από τις Αρχές.

Το 1857 ο Ματσίνι προετοίμασε μια ταυτόχρονη εξέγερση σε τρεις μεγάλες ιταλικές πόλεις, προτείνοντας στον Γκαριμπάλντι να ηγηθεί σε μία από αυτές. Εκείνος αρνήθηκε να συμμετάσχει και ο Ματσίνι απευθύνθηκε στον πρώην αριστοκράτη Πιζακάνε, ο οποίος δέχτηκε πρόθυμα την πρόταση. Πράγματι στα τέλη του Ιουνίου αυτός μαζί με άλλους 22 συντρόφους του κατέλαβαν εν πλω το ατμόπλοιο «Κάλιαρι» που είχε προορισμό την Τύνιδα και ανάγκασαν τον πλοίαρχο να τους αποβιβάσει στη νήσο Πόντσα (ΒΔ του κόλπου της Νάπολης). Εκεί οι επαναστάτες απόβλισαν την τοπική φρουρά μιας φυλακής, άρπαξαν τον οπλισμό της και απελευθέρωσαν πολιτικούς κρατούμενους, αλλά και πλήθος κοινών εγκληματιών, που τους ανάγκασαν να τους ακολουθήσουν (συνολικά περί τα 300 άτομα). Με το «Κάλιαρι» συνέχισαν την πορεία τους προς το Σαπρί της Καμπανίας όπου και αποβιβάστηκαν, αφού πρώτα απελευθέρωσαν με ασφάλεια το πλήρωμα του πλοίου και το προμήθευσαν με επιστολές που δεν το ενέπλεκαν στην εξέγερση.

Σύμφωνα με το σχέδιο, μια ομάδα 500 ενόπλων αγροτών θα έπρεπε να περιμένει τους επαναστάτες κατά την άφιξή τους, απ' όπου όλοι μαζί θα κατευθύνονταν προς την ενδοχώρα με τελικό προορισμό τη Νάπολη. Όμως κανείς ντόπιος επαναστά-

της δεν εμφανίστηκε. Αντ' αυτών, μια δύναμη 3.000 στρατιωτών του Βασιλέα των Δύο Σικελιών παρατάχθηκε απέναντι στον Πιζακάνε. Η μάχη δόθηκε στην Πάντουλα, όπου οι επαναστάτες αναγκάστηκαν σε υποχώρηση, έχοντας ήδη απολέσει 70 άνδρες. Όσοι κατάφεραν να γλιτώσουν και μετά από ολονύχτια πορεία έφτασαν στο χωριό Σάντσα. Εκεί οι Αρχές (ο δήμαρχος και οι κληρικοί) είχαν ενημερώσει τους κατοίκους ότι επίκειται η άφιξη μιας δολοφονικής συμμορίας ληστών (οι δραπετές από τη φυλακή της Πόντσα), οπότε οι κάτοικοι έπρεπε να λάβουν τα μέτρα τους. Έτσι οι χωρικοί «υποδέχτηκαν» με δρεπάνια και αξίνες τους καταδιωκόμενους. Ο Πιζακάνε κατάλαβε ότι πρόκειται για παραπλάνηση των ντόπιων και γι' αυτό δεν διέταξε πυρ· δεν ήταν ηθικό εκ μέρους του να χυθεί ιταλικό αίμα από Ιταλούς. Το αποτέλεσμα ήταν καταστροφικό. Ο Πιζακάνε και 110 ακόμη αγωνιστές σκοτώθηκαν κατά τη συμπλοκή, ενώ 35 αιχμαλωτίστηκαν και εκτελέστηκαν επί τόπου, ενώ τα πτώματά τους κομματιάστηκαν και πυρπολήθηκαν σε δημόσια θέα.

Η σφαγή στο χωριό Σάντσα σημάδεψε αρνητικά όλη την επαναστατική δραστηριότητα των Ιταλών. Ο Ματσίνι κατηγορήθηκε ως ονειροπόλος, που έστελνε ολοένα και περισσότερους συμπατριώτες του στον θάνατο. Το όραμά του για μια δημοκρατική εθνική επανάσταση χαρακτηρίστηκε ουτοπικό και ο Καβούρ αποκάλυψε τον Ματσίνι «αρχηγό δολοφόνων».

Μια αναπάντεχη συμμαχία

Σχεδόν έναν μήνα μετά τη σφαγή στο Σάντσα ο αυτοκράτορας της Γαλλίας Ναπολέον Γ' συνάντησε τον Καβούρ και συζήτησαν για το πώς θα οργάνωναν μια κοινή πολιτική εναντίον της Αυστρίας. Το συμπέρασμα αυτής της διαπραγματεύσης ήταν συνοπτικά ότι οι δύο χώρες έπρεπε να αντιμετωπίσουν με στρατηγική την αυστριακή αυτοκρατορία, ώστε να

Αναμνηστικό χρονογράφημα της εποχής που απεικονίζει τον Βασιλέα της Σαρδηνίας Βίκτωρα Εμμανουήλ τυφλό να οδηγείται από τον Καβούρ και τον Ματσίνι στον Γκαριμπαλντί για να του δώσει ο τελευταίος το βασιλικό σκήπτρο/μπαστούνι του τυφλού.

μην προκαλέσουν τη δυσαρέσκεια των υπολοίπων Δυνάμεων της Ευρώπης. Σημειωτέον ότι η συμμαχία αυτή προέβλεπε τη συμμετοχή (αν όχι τον πρωταγωνιστικό ρόλο) των γαλλικών στρατιωτικών δυνάμεων σε ενδεχόμενη σύρραξη με την Αυστρία, λαμβάνοντας το Παρίσι ως αντάλλαγμα από τους Ιταλούς την προσάρτηση της Νίκαιας και της Σαβοΐας.

Πράγματι, εννέα μήνες αργότερα (23 Απριλίου 1859), η Αυστρία απαίτησε την αποστρατικοποίηση του Βασιλείου της Σαρδηνίας, απειλώντας το με πόλεμο. Φυσικά ο Βίκτωρ Εμμανουήλ αρνήθηκε και έτσι ξεκίνησε ο Β΄ Πόλεμος της Ιταλικής Ανεξαρτησίας.

Γαλλικά στρατεύματα εισέβαλαν στην αυστριακή Λομβαρδία με επικεφαλής τον Ναπολέοντα και κέρδισαν τους Αυστριακούς στις δύο στρατιωτικές αναμετρήσεις που ακολούθησαν. Ωστόσο το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του πολέμου ήταν η νωθρότητα. Κανείς δεν είχε «όρεξη» να χάσει τη ζωή του για ξένες πατρίδες. Επιπλέον ο Ναπολέων συνειδητοποίησε

πρώτος απ' όλους ότι δεν διέθετε κανένα χάρισμα από αυτά του θείου του, του Μεγάλου Ναπολέοντα, καθώς επίσης απεχθανόταν (σε βαθμό λιποθυμίας) τη θέα του αίματος. Έτσι αμέσως μετά τη δεύτερη μάχη τερμάτισε τις εκθροπραξίες (11η Ιουνίου).

Η σύντομη αυτή σύρραξη έβριθε από παράδοξα και τραγικά διπλωματικά λάθη. Η απόφαση του Ναπολέοντα να ξεκινήσει έναν πόλεμο και να τον λήξει τόσο πρόωρα μπορεί να χαρακτηριστεί σαν «κακόγουστο αστείο». Ουσιαστικά αυτός διπλασίασε την έκταση μιας γειτονικής του χώρας (το Βασίλειο της Σαρδηνίας με την προσάρτηση της Λομβαρδίας) και στη συνέχεια τη μετέτρεψε από σύμμαχο σε εχθρό του, διότι οι Ιταλοί οργίστηκαν με τη μη απελευθέρωση της Βενετίας, όπως είχε συμφωνηθεί. Μετά τη λήξη του πολέμου τα κρατίδια του ιταλικού βορρά Μοδένα, Πάρμα, Τοσκάνη και Ρομάνια (παπικό κρατίδιο με πρωτεύουσα την Μπολόνια) ανακήρυξαν την ένωσή τους με το Βασίλειο της Σαρδηνίας.

Εξωτερική άποψη του Μαυσωλείου του Ματσίνι στο νεκροταφείο Σταλιένο της Γένοβα. Πάνω από την επιγραφή του ονόματός του διακρίνεται ομοίωμα κλάδου κυπάρισσου, το σήμα της «Νεαράς Ιταλίας».

Θεωρίες και πράξεις

Μετά τη σφαγή στο Σάντσα ο Ματσίνι επέστρεψε στο Λονδίνο και εξέδωσε το περιοδικό *Σκέψη και Δράση*, στο οποίο δημοσίευε επί δεκάετη τα πολιτικές του θεωρίες. Ήταν ο πρώτος που έκανε λόγο για μια ομοσπονδία εθνικών κρατών της Ευρώπης. Τασσόταν εναντίον της αθεΐας, σε αντίθεση με τους Αναρχικούς και τα υπολείμματα των Ιακωβίνων. Ήταν υπέρμαχος της δημιουργίας εθνικών δημοκρατικών κρατών και ενάντιος σε κάθε μορφή βασιλείας. Τέλος, ήταν αντίθετος με την ιδέα του διεθνισμού και της κοινωνικής σύγκρουσης, διότι η πατρίδα αποτελεί τον πυρήνα της προόδου, ενώ η βία γεννά μόνο βία. Όλα τα παραπάνω και ιδίως τα ζητήματα του διεθνισμού και της κοινωνικής ανατροπής ήταν η αιχμή του δόρατος για τη ρήξη του Ματσίνι με τους ιδεολογικούς ηγέτες του σοσιαλισμού και έως τότε υποστηρικτές του, τον Μπακούνιν και τον Μαρξ. Όσον αφορά τον Γκαριμπαλντι, ο Ματσίνι τον θεωρούσε ιδιοτελή τυχοδιώκτη.

Τον Μάιο του ίδιου έτους ο Γκαριμπαλντι απέπλευσε από τη Γένοβα επικεφαλής ενός στρατιωτικού σώματος 1.000 ανδρών (Ερυθροχιτώνες) υπό τις κρυφές ευλογίες του Καβούρ (εξ ου και η ονομασία της αποστολής «Εκστρατεία των Χιλιών»). Προορισμός του ήταν η Μαρσάλα της Σικελίας. Σε σύντομο χρονικό διάστημα απελευθέρωσε το νησί και πέρασε στην Καλαβρία. Ακολούθησε ανοδική πορεία με τελικό στόχο τη Νάπολη, έχοντας τη «διακριτική» προστασία του αγγλικού ναυτικού. Τον Σεπτέμβριο του 1860 ολόκληρη η νότια Ιταλία είχε απελευθερωθεί. Δύο μήνες αργότερα οι παπικές περιφέρειες του Μάρκε (με πρωτεύουσα την Ανκόνα) και της Ούμπρια (με πρωτεύουσα την Περούτζα) κήρυξαν την ένωσή τους με το Βασίλειο της Σαρδηνίας. Ουσιαστικά υπό τον έλεγχο του Πάπα παρέμεινε μόνο το Λάτιο, που προστατεύονταν από τα γαλλικά στρατεύματα. Έτσι τον Μάρτιο του 1861 το Βασίλειο της Σαρδηνίας μετονομάστηκε σε Βασίλειο της Ιταλίας με πρωτεύουσα

το Τορίνο και πρώτος ηγεμόνας του ανακηρύχθηκε ο Βίκτωρ Εμμανουήλ Β΄.

Εκείνη τη χρονική περίοδο ο Γκαριμπάλντι ένιωθε πανίσχυρος και έτοιμος να πραγματοποιήσει το μεγάλο του όνειρο, να απελευθερώσει την Αιώνια Πόλη. Επομένως, τίποτα δεν τον σταματούσε για τη Ρώμη. Όμως κάτι τέτοιο αυτομάτως θα σήμαινε και την κήρυξη του πολέμου προς τη Γαλλία, που ο Βίκτωρ Εμμανουήλ σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούσε τότε. Το νεότευκτο βασίλειό του δεν έπρεπε να εμπλακεί σε έναν επιθετικό πόλεμο εναντίον μιας Μεγάλης Δύναμης. Επομένως η εντολή του ήταν ο Γκαριμπάλντι να σταματηθεί πάση θυσία πριν φτάσει στη Ρώμη. Πράγματι, τον Αύγουστο του 1861 τα ιταλικά στρατεύματα ανέκοψαν στο Ασπρόμοντε (ορεινός όγκος της Καλαβρίας) την ανοδική πορεία των επαναστατών, όπου ο Γκαριμπάλντι τραυματίστηκε και συνελήφθη. Και σε αυτή την περίπτωση ο επικεφαλής των επαναστατών είχε δώσει εντολή στους άνδρες του σε καμία περίπτωση αυτοί να μην ανοίξουν πυρ εναντίον των αδελφών Ιταλών στρατιωτών.

Το 1864, δηλαδή τρία χρόνια μετά την ίδρυση της Ιταλίας, ο Γκαριμπάλντι επισκέφθηκε τον Ματσίνι στο Λονδίνο. Εκεί ο οικοδεσπότης οργάνωσε ένα τιμητικό δείπνο για τον επισκέπτη του, καλώντας πλήθος Ιταλών εξοριστών. Το κλίμα στη συνάντηση των δύο ανδρών ήταν πολύ θερμό, παρά το γεγονός ότι ο Ματσίνι διαφωνούσε ριζικά με τις πολιτικές αντιλήψεις του Γκαριμπάλντι. Παρ' όλα αυτά, κατά τη στιγμή των προπόσεων, ο Γκαριμπάλντι απηύθυνε έναν «δοξαστικό» λόγο προς τον Ματσίνι, λέγοντας μεταξύ άλλων: *«Υπήρξα τυχερός στη ζωή μου να συναντήσω νέος έναν πολύ σπουδαίο άνδρα. Έναν άνδρα, που μόνο εκείνος ξαγρυπνούσε όταν όλοι οι άλλοι γύρω του κοιμόντουσαν [...] Από τότε παρέμεινε φίλος μου, πάντα γεμάτος από αγάπη για την πατρίδα και αφοσίωση στην ελευθερία. Αυτός είναι ο*

Τζουζέπε Ματσίνι. Στην υγεία του φίλου και δασκάλου μου!» Σίγουρα, ο Γκαριμπάλντι ήταν ένας καλός ρήτορας που μπορούσε να σαγηνεύσει με τον λόγο του από μονάρχες μέχρι απλοϊκούς πολίτες. Επίσης γνώριζε πολύ καλά πως όταν έρθει το πλήρωμα του χρόνου και απελευθερωθεί ολόκληρη η Ιταλία, τα λάθη των πατριωτών θα ξεχαστούν, ενώ τα κατορθώματά τους θα υμνηθούν. Επομένως ο πρώτος που θα δεχόταν τιμές (είτε ήταν εν ζωή είτε όχι) θα ήταν ο Ματσίνι. Συνειπώς ο Γκαριμπάλντι δεν θα επιθυμούσε ποτέ να χαρακτηριστεί αντίπαλος ενός εθνικού ήρωα. Ωστόσο δεν θα πρέπει να αποκλειστεί και η περίπτωση της ειλικρινούς έκφρασης θαυμασμού προς έναν αγνό πατριώτη. Από την άλλη πλευρά, ο Ματσίνι αντιμετώπιζε επιεικέστερα τον Γκαριμπάλντι, ειδικά μετά τον τραυματισμό και τη σύλληψή του το 1861.

Προς την ολοκλήρωση της Ένωσης

Τον Ιούνιο του 1866 η ανερχόμενη δύναμη της Ευρώπης, η Πρωσία, κήρυξε τον πόλεμο στην Αυστρία. Λίγες ημέρες αργότερα η Ιταλία κήρυξε και αυτή τον πόλεμο στη «μισσητή» Αυστρία. Η σύρραξη διήρκεσε επτά εβδομάδες και το αποτέλεσμα ήταν η ήττα της Αυστρίας. Οι Ιταλοί δεν κέρδισαν καμία νίκη στο πεδίο της μάχης, αλλά διόλου αυτό δεν τους ένοιαζε, αφού η Βιέννη παραχώρησε τη Βενετία στην Ιταλία. Την ίδια χρονιά ο Ματσίνι εκλέχθηκε βουλευτής στη Σικελία. Όμως ο Βίκτωρ Εμμανουήλ ακύρωσε την εκλογή του. Παρ' όλα αυτά η ιταλική Βουλή αναγνώρισε την εκλογή του, αλλά πλέον ο ίδιος ο Ματσίνι παραιτήθηκε του αξιώματός του, λέγοντας ότι ποτέ δεν θα συμμετείχε σε ένα μοναρχικό πολίτευμα (7 Φεβρουαρίου 1867).

Τον Ιούλιο του 1870 η Γαλλία κήρυξε τον πόλεμο στην πανίσχυρη Πρωσία. Μετά από τις πρώτες ήττες των Γάλλων, αυτοί άρχισαν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από τα Παπικά Κράτη. Η μεγάλη

ευκαιρία για την απελευθέρωση της Ρώμης είχε έλθει και οι ιταλικές δυνάμεις εισέβαλαν στην Αιώνια Πόλη (20 Σεπτεμβρίου). Την ίδια χρονική περίοδο ο Ματσί-νι αποδέχθηκε την πρόσκληση να ηγηθεί μιας αντιμοναρχικής εξέγερσης στη Σικελία. Πριν ακόμη όμως αποβιβαστεί στο Παλέρμο, συνελήφθηκε και φυλακίστηκε (13 Αυγούστου). Τελικώς την ημέρα της απελευθέρωσης της Ρώμης και στο πλαίσιο των εορτασμών ο Βίκτωρ Εμμανουήλ έδωσε αμνηστία σε όλους τους πολιτικούς κρατούμενους.

Το μεγάλο όνειρο των Ιταλών για ενοποίηση και ελευθερία είχε επιτευχθεί. Πλέον το «βάρος» έπρεπε να δοθεί στη συγκρότηση ενός σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους, που θα ανταγωνιζόταν τις Μεγάλες Δυνάμεις. Οι πολιτικές διώξεις και οι εξτρεμιστικές αντιδράσεις άρχισαν να φθίνουν, αλλά ούτε ο Βίκτωρ Εμμανουήλ ούτε ο Ματσίνι άλλαξαν πεποιθήσεις. Τον Φεβρουάριο του 1871 ο Ματσίνι μετέβη από το Λονδίνο στο Λουγκάνο, φιλοξενούμενος της οικογένειας Ροσέλι. Έναν χρόνο αργότερα, με πλαστά έγγραφα ως Δρ. Τζων Μπράουν, κατάφερε να εισέλθει σε ιταλικό έδαφος και εγκαταστάθηκε σε οικία της κόρης Ροσέλι στην Πίζα.

«Οι νεκροί δεδικαίωνται»

Ο Ματσίνι δεν κατάφερε να απολαύσει για πολύ την πατρίδα του ελεύθερη και ενωμένη. Λίγες ημέρες μετά την έλευσή του στην Πίζα πέθανε σε ηλικία 67 ετών. Η αιτία θανάτου ήταν φλεγμονή στον υπεζωκότα (πλευριτίδα) και το ημερολόγιο έγραφε 10 Μαρτίου 1872. Η κηδεία του έγινε τέσσερις ημέρες αργότερα, όπου παρευρέθηκαν περισσότεροι από 100.000 Ιταλοί. Ολόκληρη η Ιταλία αναγνώρισε στο πρόσωπό του έναν αγνό πατριώτη, ενώ ο Τύπος που όσο ζούσε τον αποκαλούσε «*ενοχλητικό συνωμότη*», πλέον τον δόξαζε.

Ο Ματσίνι χαρακτηρίστηκε «*θεικά ανιδιοτελής άνθρωπος*» και το έργο του προσπάθησαν να καπηλευτούν μελλοντικά τόσο οι φασιστικές όσο και οι κομμουνιστικές οργανώσεις της περιόδου του Μεσοπολέμου. Όμως ο ίδιος είχε διαχωρίσει τη θέση του από τις ακραίες ιδεολογίες ήδη από πολύ νωρίς, σαν να γνώριζε τη μελλοντική απόπειρα σκύλευσης της μνήμης του.

Η πορεία της ανεξαρτησίας του ιταλικού έθνους θα μπορούσε να καταστεί ένα σπουδαίο μάθημα Ιστορίας. Οι Ιταλοί δεν κέρδισαν σχεδόν καμία στρατιωτική μάχη, αλλά ξένες Δυνάμεις απελευθέρωσαν ένα μεγάλο τμήμα της πατρίδας τους. Επιπλέον κατά τη διάρκεια των διαφόρων «ξένων» πολέμων ο ιταλικός λαός είχε διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες, ώστε οι πολιτικοί του άρχοντες να συνασπιστούν με το μέρος του νικητή, αποκομίζοντας εθνικά οφέλη. Το σπουδαιότερο όμως όλων ήταν ότι, ενώ δόθηκαν πλείστες όσες αφορμές για να ξεσπάσει εμφύλια σύρραξη, οι επικεφαλής των επαναστατών ενήργησαν προς την αποτροπή αυτής της εξέλιξης με κόστος ακόμη και την ίδια τη βιολογική τους ύπαρξη. Πάνω απ' όλα κανένας Ιταλός δεν έπρεπε να χύσει το αίμα άλλου Ιταλού. Και το γεγονός είναι ότι η διαμόρφωση αυτής της νοοτροπίας ήταν επίτευγμα κυρίως του Ματσίνι.

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- H. Hearder, *Italy in the Age of the Risorgimento, 1790-1870*, Longman, Λονδίνο 1986.
- R. Sarti, *Mazzini: A Life for the Religion of Politics*, Greenwood, Ουέστπορτ 1997.
- B. Stringfellow, *Mazzini: Portrait of an Exile*, Octagon Books, Νέα Υόρκη 1975.
- Ε. Χομπομπάουμ, *Η Εποχή των Επανάστασεων 1789-1848*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.

Ο Ελευθέριος Ηλ. Καντζίνος είναι συγγραφέας, ιστορικός ερευνητής.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΡΕΥΝΑΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ

Η ΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο
(1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων

ΡΑΝΤΑΛ ΝΤ. ΛΟΥ

ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ

Μια παγκόσμια ιστορία

ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΤΟΥ ΣΟΥΔΑΝ

ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΧΑΛΑΤΣΗ

Το Σουδάν από το 1956, όταν απέκτησε την ανεξαρτησία του από τη Βρετανία, μέχρι το 2011, οπότε διασπάστηκε σε δύο κράτη, αποτελούσε σε έκταση το μεγαλύτερο κράτος της Αφρικής στα βορειοανατολικά της ηπείρου. Εκείνη η περίοδος σημαδεύτηκε από δύο μακροχρόνιους πολέμους ανάμεσα στον αραβόφωνο μουσουλμανικό βορρά, όπου κατοικούσε η πλειοψηφία του πληθυσμού, και στους αφρικανικούς πληθυσμούς του νότου, που σε μεγάλο βαθμό ασπάζονταν τοπικές ανιμιστικές θρησκείες ή τον χριστιανισμό. Την ίδια περίοδο το 2003 μία νέα εστία σύγκρουσης εμφανίστηκε στο Νταρφούρ στα βορειοδυτικά, όπου ο μη αραβόφωνος μουσουλμανικός πληθυσμός

Παιδιά στρατιώτες κατά τη διάρκεια του πρώτου σουδανικού πολέμου (1956-1972).

Άρμα μάχης του σουδανικού στρατού κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων στην επαρχία του Νότιου Κορντοφάν (Δημοκρατία του Σουδάν) το 2014.

θεωρούσε την κεντρική κυβέρνηση υπεύθυνη για φυλετικές και πολιτικοοικονομικές διακρίσεις σε βάρος του. Ακόμα όμως και το νεοσύστατο κράτος του Νότιου Σουδάν από το 2013 μέχρι τις αρχές του 2020 βυθίστηκε στο χάος των συγκρούσεων ανάμεσα στις διάφορες εθνότητες που το απαρτίζουν. Όλοι αυτοί οι πόλεμοι έχουν καταστήσει συνολικά το Σουδάν ένα από τα πιο μακροχρόνια πολεμικά μέτωπα όχι μόνο της αφρικανικής ηπείρου αλλά και παγκοσμίως.

ΤΟ βόρειο Σουδάν αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Νουβίας και είχε δεχτεί σημαντική επίδραση από τη φαραωνική Αίγυπτο. Από τον 9ο αιώνα μέχρι τις αρχές του 14ου οι Άραβες και το σουνιτικό Ισλάμ άφησαν ένα καθοριστικό αποτύπωμα στη γλωσσική και στη θρησκευτική ταυτότητα του πληθυσμού της περιοχής. Προγενέστερα στη

Νουβία κατοικούσε μία από τις αρχαιότερες κοινότητες χριστιανών κοπτιών, η οποία σταδιακά εξισλαμίστηκε. Το αραβικό όνομα του Σουδάν σημαίνει η «Χώρα των Μαύρων» και ο προσδιορισμός του βόρειου Σουδάν ως αραβόφωνου είναι πιο ακριβής, καθώς η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού έχει αφρικανικές ή μεικτές καταβολές. Αντίθετα οι πληθυσμοί

του νότου διατήρησαν τις αφρικανικές παραδόσεις τους, ενώ κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού μέσω των ιεραποστόλων τμήμα του πληθυσμού ασπάστηκε τον χριστιανισμό, κυρίως του καθολικού δόγματος.

Στις αρχές του 19ου αιώνα το μεγαλύτερο τμήμα του Σουδάν περιήλθε υπό την κυριαρχία της Αιγύπτου που αποτελούσε αυτόνομο τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (και κατ' επέκταση το Σουδάν θεωρήθηκε οθωμανική κτήση). Το νότιο Σουδάν έγινε πηγή δούλων για τους αραβόφωνους βόρειους, κάτι που επιδείνωσε ακόμα περισσότερο τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων. Το 1882 η Αίγυπτος έγινε βρετανικό προτεκτοράτο, ενώ το Σουδάν συγκλονιζόταν από την εξέγερση του Μωχάμεντ Αχμέτ, του επονομαζόμενου Μαχντί (Μεσσία), που ήθελε να επιβάλει την πρωταρχική εκδοχή του Ισλάμ σε ολόκληρη τη χώρα. Οι οπαδοί του, οι μαχντιστές, ηττήθηκαν τελικά το 1898 από τους Βρετανούς και το Σουδάν τις επόμενες δεκαετίες περιήλθε υπό τη βρετανο-αιγυπτιακή συγκυριαρχία. Το 1955 Αφρικανοί στρατιώτες στασίασαν στην πόλη Τορίτ του νότιου Σουδάν. Αν και η εξέγερση κατεστάλη, θεωρείται προπομπός του πολέμου που ακολούθησε μετά την ανεξαρτησία του Σουδάν τον Ιανουάριο του 1956, ανάμεσα στους αραβόφωνους μουσουλμάνους και τους μη μουσουλμάνους αφρικανούς.

Ο Α΄ Πόλεμος του Σουδάν, 1955-1972

Το Σουδάν σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του ως ενιαίου κράτους κυβερνήθηκε από αυταρχικά καθεστώτα και μόλις δεκατρία χρόνια θεωρείται ότι είχε δημοκρατική διακυβέρνηση. Το 1958 ανήλθε με πραξικόπημα στην εξουσία ο στρατηγός Ιμπραήμ Αμπούντι, ο οποίος έθεσε σε εφαρμογή την πολιτική του για τη διάδοση του Ισλάμ και της αραβικής

γλώσσας στον νότο. Επιπλέον τοποθέτησε σε καίριες θέσεις αραβόφωνους αποκλείοντας από τη δημόσια διοίκηση τους νότιους. Αυτές οι πρακτικές προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του αφρικανικού πληθυσμού στον νότο, που αρχικά εκφράστηκε με τις λιποταξίες από τον σουδανικό στρατό υπαξιωματικών και στρατιωτών που κατάγονταν από το νότιο Σουδάν. Η ενότητα όμως των φυλών που κατοικούσαν στον νότο δεν ήταν αυτονόητη, καθώς εκεί κατοικούσαν 50 εθνοτικές ομάδες που μιλούσαν 117 διαφορετικές διαλέκτους.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1960 συγκροτήθηκε στον νότο ένα ένοπλο κίνημα, ο Στρατός για την Απελευθέρωση της Γης, που αργότερα μετονομάστηκε σε Ανία-Νία, όρος που σημαίνει το «δηλητήριο της οχιάς» σε αρκετές τοπικές διαλέκτους. Αρχηγός του κινήματος ήταν ο Τζόσεφ Λάγκου, πρώην αξιωματικός του σουδανικού στρατού. Οι περισσότεροι μαχητές του προέρχονταν από τη φυλή των Ντίγκα, που αποτελούσε περίπου το 37% του πληθυσμού του νότιου Σουδάν. Αρχικά οι ελλείψεις σε οπλισμό και ικανούς αξιωματικούς περιορίσαν σημαντικά τις επιχειρησιακές δυνατότητες του ένοπλου κινήματος. Τον Ιανουάριο του 1964 η επίθεση περίπου 120 μαχητών του Ανία-Νία σε στρατόπεδο του σουδανικού στρατού στην πόλη Ουάου κατέληξε σε αποτυχία. Η αντίδραση του κυβερνητικού στρατού ήταν σφοδρή και ανάγκασε χιλιάδες κατοίκους του νότου να καταφύγουν στη γειτονική Αιθιοπία και στην Ουγκάντα. Η αναταραχή όμως στο νότιο Σουδάν και η εξάπλωση λιμού στη χώρα επηρέασαν και τον βορρά με αποτέλεσμα την ανατροπή του Αμπούντι τον Νοέμβριο του 1964. Οι διαδοχικές πολιτικές κυβερνήσεις που ακολούθησαν δεν κατάφεραν να επιτύχουν την ειρήνευση στον νότο και ένα νέο στρατιωτικό πραξικόπημα τον Μάιο του 1969 έφερε στην εξουσία τον συνταγματάρχη Τζααφάρ αλ-Νιμέρι.

Στρατιώτες του SPLA κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στη Δημοκρατία του Νότιου Σουδάν 2013-2020.

Ας σημειωθεί ότι μέχρι σχεδόν τα τέλη της δεκαετίας του 1960 το Σουδάν είχε διατηρήσει φιλοδυτικό προσανατολισμό στις διεθνείς σχέσεις του. Ύστερα όμως από τον Αραβο-Ισραηλινό Πόλεμο του 1967 η στήριξη του Σουδάν στο αραβικό στρατόπεδο το απομάκρυνε από τη Δύση. Το καθεστώς του Νιμέρι, που συνδύαζε τον αραβικό εθνικισμό με τον σοσιαλισμό, προσέγγισε τη Σοβιετική Ένωση και οι σουδανικές ένοπλες δυνάμεις ενισχύθηκαν με τεθωρακισμένα, αεροσκάφη και ελικόπτερα σοβιετικής κατασκευής, ενώ στη χώρα κατέφθασε σημαντικός αριθμός σοβιετικών στρατιωτικών συμβούλων.

Τον Ιούλιο του 1971 όμως η αποτυχημένη απόπειρα ανατροπής του Νιμέρι από φιλοσοβιετικούς αξιωματικούς επέφερε τη ρήξη με την ΕΣΣΔ και τη διακοπή της στρατιωτικής συνεργασίας. Οι

συγκρούσεις με τους εξεγερμένους του νότου συνεχιζόνταν και ο κυβερνητικός στρατός επωφελούμενος από τον σοβιετικό πολεμικό εξοπλισμό επέφερε σημαντικές απώλειες στους αντιπάλους του. Το Ανία-Νία παρ' όλα αυτά κατάφερε να επιβιώσει, ανασυντάχθηκε και εξαπέλυσε νέες επιθέσεις. Έχοντας βελτιώσει τον εξοπλισμό των μαχητών του επιχειρούσε και στις τρεις επαρχίες του νοτίου Σουδάν, την Εκουατόρια, τον Άνω Νείλο και το Μπαχρ ελ-Γκαζάλ.

Ο Νιμέρι, που εξελέγη πρόεδρος του Σουδάν τον Οκτώβριο του 1971, για να αντισταθμίσει τα προβλήματα που προκάλεσε στον κυβερνητικό στρατό η ρήξη με τους Σοβιετικούς, στράφηκε στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, που παραχώρησε στο Σουδάν πολεμικό εξοπλισμό, κυρίως μαχητικά αεροσκάφη. Οι συγκρούσεις στο

Μαχητές του SPLA στη νότια επαρχία Μπαρ ελ-Γκαζάλ κατά τη διάρκεια του δεύτερου πολέμου του Σουδάν (1983-2005). ΔΕΞΙΑ: Ο συνταγματάρχης Τζων Γκαράνγκ υπήρξε επικεφαλής του Λαϊκού Απελευθερωτικού Κινήματος/Στρατού του Σουδάν από το 1983 μέχρι τον θάνατό του το 2005. ΚΑΤΩ: Οι πρόεδροι του Σουδάν, συνταγματάρχης Τζααφάρ Νιμέρι (1971-1985) και, δεξιά, ο στρατηγός Ομάρ Χασάν αλ-Μπασίρ (1989-2019).

νότιο Σουδάν συνεχίστηκαν, αλλά ήδη από τις αρχές του 1972 υπήρξε προσέγγιση και διεξαγωγή διαπραγματεύσεων ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. Τελικά τον Μάρτιο του ίδιου έτους επιτεύχθηκε η κατάπαυση του πυρός και ακολούθησε η υπογραφή του συμφώνου της Αντίς Αμπέμπα. Το σύμφωνο παραχώρουσε αυτονομία στο νότιο Σουδάν, αμνηστία σε πρώην μαχητές των Ανία-Νία, ενώ τους έδινε τη δυνατότητα να καταταγούν στον στρατό ή στην αστυνομία. Αποκορύφωμα αυτής της προσέγγισης ήταν η ανάθεση στον Τζόσεφ Λάγκου της διοίκησης του σουδανικού στρατού στον νότο.

Αυτός ο πρώτος πόλεμος είχε ένα σημαντικό τίμημα με τουλάχιστον 500.000 νεκρούς, οι περισσότεροι άμαχοι κάτοικοι του νότου που πέθαναν κυρίως από τις ασθένειες ή τον υποσιτισμό. Η ειρήνευση όμως στη χώρα θα αποδεικνυόταν βραχύβια και ύστερα από μερικά χρόνια θα άρχιζε ένας νέος και ακόμα πιο αιματηρός πόλεμος.

Ο Β' Πόλεμος του Σουδάν, 1983-2005

Ύστερα από τη λήξη του πρώτου πολέμου, ο Νιμέρι αποκατέστησε τις σχέσεις του Σουδάν με τη Δύση, αρχικά τη Βρετανία και ακολούθως τις ΗΠΑ. Μέσα στις συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου οι ΗΠΑ έκριναν ότι το Σουδάν θα ήταν ένας χρήσιμος σύμμαχος ενάντια στο φιλοσοβιετικό καθεστώς της γειτονικής Αιθιοπίας. Επιπλέον το 1977 ο Νιμέρι θέλοντας να αποκαταστήσει την εθνική ενότητα έδωσε τη δυνατότητα στους ισλαμιστές του Εθνικού Ισλαμικού Μετώπου υπό την ηγεσία του Χασάν αλ-Τουραμπί να συμμετάσχουν στην κυβέρνησή του. Καθώς όμως αυξανόταν η επιρροή των ισλαμιστών ο Νιμέρι άρχισε να δέχεται έντονες πιέσεις που τον καλούσαν να αναθεωρήσει την πολιτική του σχετικά με τους πληθυσμούς του νότιου Σουδάν.

Από τις αρχές τις δεκαετίας του 1980 μια σειρά παρεμβάσεων της κεντρικής κυβέρνησης ουσιαστικά κατάργησε την αυτονομία του. Στον νότο, όπου ακόμα και μετά τη λήξη των εκθροιστικών εξακολούθησε να υπάρχει καχυποψία προς τον βορρά, η εξέλιξη αυτή προκάλεσε έντονες αντιδράσεις. Τον Ιανουάριο του 1983, όταν δόθηκε εντολή σε στρατεύματα του νότιου Σουδάν να μετακινηθούν στο βορρά και να αντικατασταθούν από αραβόφωνα στρατεύματα, οι στρατιώτες, ανησυχώντας για την ασφάλεια των οικογενειών τους, στασίασαν. Αποκορύφωμα της έντασης που οδήγησε στο νέο πόλεμο ήταν, τον Σεπτέμβριο του 1983, η επιβολή του ισλαμικού νόμου, της σαρία, που περιλάμβανε το μαστίγωμα για την κατανάλωση αλκοόλ και τον ακρωτηριασμό για μικροαδικήματα.

Κύριος εκφραστής της εξέγερσης στο νότο έγινε το Λαϊκό Απελευθερωτικό Κίνημα του Σουδάν (Sudan People's Liberation Movement-SPLM) και το στρατιωτικό σκέλος του, ο Απελευθερωτικός Λαϊκός Στρατός του Σουδάν (Sudan People's Liberation Army-SPLA) υπό την ηγεσία του συνταγματάρχη Τζων Γκαράνγκ από τη φυλή των Ντίνκα, που είχε σπουδάσει στις ΗΠΑ. Στην πλειονότητά τους οι μαχητές του SPLA προέρχονταν ξανά από τη φυλή των Ντίνκα, αρκετοί από τους οποίους είχαν δράσει παλαιότερα με τους Ανία-Νία. Μέχρι τον Απρίλιο του 1984 ο SPLA είχε καταφέρει να εξασφαλίσει μερικές σημαντικές πόλεις στις επαρχίες του Άνω Νείλου και του Μπαχρ ελ-Γκαζάλ. Αυτές οι πρώτες επιτυχίες κατέστησαν σαφές στον κυβερνητικό στρατό ότι δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει εύκολα μια ανταρτική δύναμη από εμπειροπόλεμους μαχητές και επαγγελματίες στρατιωτικούς που είχαν την υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού. Τους μήνες που ακολούθησαν ο SPLA συνέχισε να προωθεί τις θέσεις του και μέχρι τις αρχές του 1985

είχε καταφέρει να θέσει υπό τον έλεγχό του μεγάλα τμήματα του νότιου Σουδάν, καταλαμβάνοντας φυλάκια του κυβερνητικού στρατού και αποκόπτοντας τον ανεφοδιασμό του. Η εξέλιξη αυτή και η γενικότερη αδυναμία του Νιμέρι να καταστείλει την εξέγερση οδήγησε στην ανατροπή του με πραξικόπημα τον Απρίλιο του 1985.

Ο διάδοχός του, στρατηγός Αμπντέλ Ραχμάν αλ-Νταχάμπ, υποσχέθηκε μεταρρυθμίσεις και εκλογές και ο SPLA κάλεσε για κατάπαυση του πυρός. Τα αιτήματα όμως του νότου δεν ικανοποιήθηκαν και ο ισλαμικός νόμος παρέμεινε σε ισχύ. Οι εχθροπραξίες επαναλήφθηκαν, και όταν διεξήχθησαν εκλογές το 1986, αυτές στάθηκε αδύνατο να πραγματοποιηθούν στο

νότο. Επιπλέον η νέα κυβέρνηση του Σουδάν υπό τον πρωθυπουργό Σαντίκ αλ-Μαχντί είχε περιορισμένη δυνατότητα ελιγμών, καθώς δεχόταν τη συνεχή πίεση του Εθνικού Ισλαμικού Μετώπου.

Στο πεδίο της μάχης ο SPLA εξακουλούθησε να κερδίζει έδαφος απειλώντας ταυτόχρονα ότι θα κατέρριπτε οποιοδήποτε αεροσκάφος της πολιτικής αεροπορίας πάνω από τις περιοχές που είχε υπό τον έλεγχό του, καθώς υπήρχαν πληροφορίες ότι η κυβέρνηση τα χρησιμοποιούσε για να μεταφέρει στρατεύματα στον νότο. Η απειλή πραγματοποιήθηκε στις 16 Αυγούστου 1986, όταν ένα αεροσκάφος Fokker F-27 των σουδανικών αερογραμμών που κατευθυνόταν από το Μαλακάλ στον νότο, προς την πρωτεύουσα Χαρτούμ,

Μαχητές των Ανία-Νία στο νότιο Σουδάν στις αρχές της δεκαετίας του 1970.

κατερρίφθη με αποτέλεσμα τον θάνατο και των 60 επιβαινόντων σε αυτό.

Σε αντίποινα τα κυβερνητικά στρατεύματα μαζί με ένοπλες παραστρατιωτικές ομάδες αραβόφωνων προχώρησαν σε σφαγές χιλιάδων μελών της φυλής Ντίνκα τον Απρίλιο και τον Αύγουστο του 1987. Παρ' όλα αυτά ο SPLA, που είχε ενισχυθεί με μέλη της φυλής Νουέρ και άλλων μικρότερων εθνότητων και οι μαχητές του ανέρχονταν σε περίπου 25.000, συνέχισε τις επιθέσεις του. Η σύγκρουση του Σουδάν είχε αρχίσει να διεθνοποιείται με την έμμεση εμπλοκή και άλλων κρατών που ανάλογα με τα συμφέροντά τους υποστήριζαν τη μία ή την άλλη πλευρά. Η Λιβύη του συνταγματάρχη Καντάφι υποστήριζε τη σουδανική κυβέρνηση, ενώ η Αιθιοπία παρείχε πολεμικό εξοπλισμό στον SPLA. Ας σημειωθεί ότι ο αιθιοπικός στρατός μαχόταν εναντίον ανταρτών από την Ερυθραία που λάμβαναν υποστήριξη από τη σουδανική κυβέρνηση.

Στις αρχές του 1989 οι επιθέσεις του SPLA είχαν γίνει πιο αποτελεσματικές και μέσα στο καλοκαίρι του ίδιου έτους ο Γκαράνγκ ανακοίνωσε ότι είχε υπό τον έλεγχό του ολόκληρο το νότιο Σουδάν. Για ακόμα μία φορά η αδυναμία της κυβέρνησης να αντιμετωπίσει τους αντάρτες οδήγησε σε πραξικόπημα τον Ιούνιο του 1989, που έφερε στην εξουσία τον στρατηγό Ομάρ Χασάν αλ-Μπασίρ. Με το νέο καθεστώς η επιρροή των ισλαμιστών έγινε ακόμα μεγαλύτερη και οι μέθοδοί τους ακόμα σκληρότερες, καθώς εξαπέλυσαν έναν σφοδρό θρησκευτικό και ιδεολογικό πόλεμο εναντίον του νότου. Επιπλέον κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 το σουδανικό καθεστώς ενισχύθηκε στρατιωτικά ύστερα από την παραλαβή μαχητικών και μεταγωγικών αεροσκαφών από την Κίνα, το Ιράν αλλά και πρώην σοβιετικές δημοκρατίες.

Δεχόμενος πιέσεις από τα κυβερνητικά στρατεύματα αλλά και εξαιτίας εσωτερικών

διαφωνιών με μέλη των μικρότερων εθνότητων, ο SPLA υπέστη την πρώτη σοβαρή κρίση τον Οκτώβριο του 1991 που οδήγησε στη διάσπασή του. Οι ένοπλες ομάδες που αποχώρησαν άρχισαν να μάχονται εναντίον του SPLA, ο οποίος εξακολούθησε να είναι ο κύριος αντίπαλος του κυβερνητικού στρατού. Κατά την περίοδο 1993-1995 ο σουδανικός στρατός απώθησε σε κάποιες περιπτώσεις τον SPLA μέχρι τα σύνορα με την Ουγκάντα. Ο Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός του Σουδάν όμως, κατάφερε να αντέξει στις επιθέσεις. Σύμφωνα με το καθεστώς του Χαρτούμ, οι αντάρτες είχαν υποστήριξη όχι μόνο από την Ουγκάντα και την Ερυθραία (που ήταν ανεξάρτητο κράτος από το 1991) αλλά και την Αιθιοπία και την Αίγυπτο.

Από τις αρχές του 1996 ο SPLA πέρασε στην αντεπίθεση επιτυγχάνοντας την κατάρριψη μεταγωγικών και μαχητικών αεροσκαφών της σουδανικής αεροπορίας. Τον Φεβρουάριο του 1997 έφτασε σε απόσταση περίπου 70 χιλιομέτρων από την Τζούμπα, τη σημαντικότερη πόλη του νότου, ενώ τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους απέκρουσε επίθεση του σουδανικού στρατού κατά μήκος των συνόρων με την Ουγκάντα. Στις αρχές του 1998 ο σουδανικός στρατός εξαπέλυσε μια ισχυρή επίθεση για να διαλύσει τα δίκτυα που διατηρούσε ο SPLA ανάμεσα στον τοπικό πληθυσμό στην επαρχία Μπαχρ ελ-Γκαζάλ. Οι διώξεις των αμάκων και ο αποκλεισμός οποιασδήποτε εξωτερικής βοήθειας προς αυτούς, που συνέπεσε με μια νέα εμφάνιση λιμού στην περιοχή, προκάλεσαν μεγάλο αριθμό θυμάτων, που σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις ανήλθαν σε 100.000.

Μια θετική εξέλιξη για τον SPLA κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 ήταν η αλλαγή πολιτικής των ΗΠΑ στο Σουδάν, ύστερα από την άνοδο του Μπασίρ στην εξουσία, τον οποίο κατηγορούσαν

Ένοπλες παραστρατιωτικές ομάδες, οι λεγόμενοι Janjaweed, χρησιμοποιήθηκαν από το καθεστώς του Χαρτούμ κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων στο Νταρφούρ. ΚΑΤΩ: Παραστρατιωτικές ομάδες αραβόφωνων έδρασαν κατά τη διάρκεια του δεύτερου πολέμου του Σουδάν και την κρίση του Νταρφούρ, όπου κατηγορήθηκαν για σωρεία εγκλημάτων σε βάρος αμάχων.

για συνεργασία με ισλαμιστικές τρομοκρατικές οργανώσεις κυρίως την αλ-Κάιντα και τον Σαουδάραβα αρχηγό της Οσάμα μπιν Λάντεν. Η αντιπαλότητα των ΗΠΑ με το καθεστώς του Σουδάν εντάθηκε ακόμα περισσότερο ύστερα από τις τρομοκρατικές επιθέσεις της αλ-Κάιντα εναντίον των αμερικανικών πρεσβειών στην Κένυα και στην Τανζανία στις 7 Αυγούστου 1998. Σε αντίποινα η αμερικανική κυβέρνηση του Μπιλ Κλίντον έδωσε εντολή στα αμερικανικά πολεμικά πλοία που επιχειρούσαν στην Ερυθρά Θάλασσα να εξαπολύσουν πυραυλική επίθεση εναντίον φαρμακευτικού εργοστασίου στο Χαρτούμ στις 20 Αυγούστου ύστερα από πληροφορίες ότι εκεί κατασκευάζονταν χημικά όπλα για την αλ-Κάιντα. Το εργοστάσιο καταστράφηκε ολοσχερώς, αλλά η επίθεση υπήρξε αμφιλεγόμενη και αργότερα το σουδανικό καθεστώς και ανεξάρτητοι ερευνητές υποστήριξαν την πλήρη έλλειψη αποδεικτικών στοιχείων από την πλευρά των ΗΠΑ για τη συμμετοχή αυτού του εργοστασίου στην κατασκευή χημικών όπλων.

Εν τω μεταξύ, το καθεστώς του Σουδάν άρχισε να δέχεται νέα πλήγματα από τον SPLA με τη μορφή επιθέσεων στις πετρελαϊκές εγκαταστάσεις του Μπεντίου, στο βόρειο τμήμα του νοτίου Σουδάν. Από το 1999 το Σουδάν άρχισε να εξάγει μεγάλες ποσότητες πετρελαίου μέσω ενός αγωγού που εκτεινόταν από τις νοτιοκεντρικές περιοχές της χώρας μέχρι το Πορτ Σουδάν στην Ερυθρά Θάλασσα. Αυτές οι εξαγωγές ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για τη μελλοντική ανάπτυξη του Σουδάν (τουλάχιστον του βόρειου τμήματος), αλλά κυρίως για την παραλαβή σύγχρονου πολεμικού εξοπλισμού.

Την ίδια περίοδο, για να αντιμετωπίσει τις επιθέσεις του SPLA και να αποθαρρύνει τον τοπικό πληθυσμό από την υποστήριξη που του παρείχε, το σουδανικό καθεστώς αποφάσισε να εντείνει τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς που περιλάμβαναν πλήγματα σε πολιτικούς στόχους, όπως σχολεία, νοσοκομεία και ιεραποστολές της Καθολικής Εκκλησίας. Η σουδανική αεροπορία, χρησιμοποιώντας μεταγωγικά Antonov An-12 και An-26, που είχαν τροποποιηθεί για να επιχειρούν ως βομβαρδιστικά, εκτιμάται ότι από το 1997 μέχρι το 2000 πραγματοποίησε 260 τέτοιες επιθέσεις. Στις αρχές του 2001 ο SPLA αντεπιτέθηκε καταλαμβάνοντας αρκετές πόλεις στις επαρχίες του Άνω Νείλου και του Μπαχρ ελ-Γκαζάλ και επέφερε σημαντικές απώλειες στα κυβερνητικά στρατεύματα. Το καλοκαίρι του 2001 το σουδανικό καθεστώς απάντησε εξαπολύοντας σφοδρούς αεροπορικούς βομβαρδισμούς στις περιοχές που έλεγχε ο SPLA, ενώ στο έδαφος ο κυβερνητικός στρατός μαζί με ένοπλες παραστρατιωτικές ομάδες προέβησαν σε δολοφονίες και λεηλασίες εναντίον αμάχων.

Από εκείνη την περίοδο άρχισαν να εντείνονται οι διεθνείς πιέσεις κυρίως με τη διαμεσολάβηση των ΗΠΑ ώστε να σταματήσουν οι επιθέσεις εναντίον αμάχων

και ακολούθως να επιτευχθεί η κατάπαυση του πυρός. Αυτές οι προσπάθειες απέδωσαν στα μέσα Ιανουαρίου του 2002, όταν υπεγράφη συμφωνία για κατάπαυση του πυρός ανάμεσα στο καθεστώς του Χαρτούμ και τους αντάρτες. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους υπήρξε για πρώτη φορά συνάντηση ανάμεσα στον πρόεδρο Μπασίρ και τον αρχηγό του SPLM/SPLA Τζων Γκαράνγκ. Αν και σε αυτό το διάστημα η εκκευρία σε μεγάλο βαθμό τηρήθηκε, οι συγκρούσεις αναζωπυρώθηκαν από τα τέλη Αυγούστου, καθώς το Χαρτούμ επιδίωκε να διασφαλίσει τον έλεγχο των πετρελαιοπηγών στον δυτικό και τον ανατολικό Άνω Νείλο. Τελικά οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις δύο πλευρές επαναλήφθηκαν στην Κένυα και στις 15 Οκτωβρίου 2002 επιτεύχθηκε συμφωνία για τον τερματισμό των εκθροπισμών. Η εξέλιξη αυτή έθεσε τις βάσεις για μια γενικότερη συμφωνία ειρήνης ανάμεσα στον βορρά και τον νότο η οποία υπεγράφη τον Ιανουάριο του 2005. Ένας από τους όρους της προέβλεπε την τοποθέτηση του Γκαράνγκ στη θέση του πρώτου αντιπροέδρου της σουδανικής κυβέρνησης. Η σουδανική κυβέρνηση όμως ήδη αντιμετώπιζε μια νέα σοβαρή κρίση στο Νταρφούρ, στα βορειοδυτικά της χώρας από τις αρχές του 2003.

Η Κρίση του Νταρφούρ

Το σουλτανάτο του Νταρφούρ αποτέλεσε τμήμα του Σουδάν υπό τη βρετανο-αιγυπτιακή συγκυριαρχία το 1916. Για αιώνες οι αραβόφωνοι κάτοικοί του, ανάμεσά τους οι φυλές των Μπαγκάρα και των Αμπάλα, ήταν νομάδες, ενώ οι αφρικανικοί πληθυσμοί, όπως οι Φουρ και οι Μασαλίτ, είχαν υιοθετήσει έναν περισσότερο μόνιμο αγροτικό τρόπο ζωής στο νότιο τμήμα του Νταρφούρ. Άλλες φυλές όπως οι Ζαγκάουα συνδύαζαν τον γεωργικό με τον ημινομαδικό τρόπο ζωής.

Ο πληθυσμός της περιοχής είναι μου-

σουλμανικός και οι ρίζες της σύγκρουσης βρίσκονταν στη διεκδίκηση της γης και του νερού. Οι παρατεταμένες περιοδοί ξηρασίας και λιμού κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 αλλά και η γεωργική πολιτική της κυβέρνησης οδήγησαν τους νομάδες σε μόνιμη εγκατάσταση στον νότο στις περιοχές των αγροτών. Η κατάσταση στην περιοχή επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο ύστερα από την άφιξη χιλιάδων προσφύγων αλλά και ένοπλων ομάδων από το γειτονικό Τσαντ, όπου μαινόταν εμφύλιος πόλεμος. Οι εντάσεις που προκλήθηκαν οδήγησαν σε συγκρούσεις ανάμεσα στους αραβόφωνους και τους Φουρ την περίοδο 1987-1989. Ύστερα από την άνοδο του στρατηγού Μπασίρ στην εξουσία και την ισχυροποίηση των ισλαμιστών η διαμάχη έλαβε περισσότερο φυλετικό

χαρακτήρα, καθώς το καθεστώς παραχώρησε γη στους αραβόφωνους στα εδάφη των Φουρ. Τον Φεβρουάριο του 2003 η ένταση στο Νταρφούρ εξελίχθηκε σε εξέγερση εναντίον της κεντρικής κυβέρνησης, που εκφράστηκε κυρίως από δύο ένοπλα κινήματα: τον Απελευθερωτικό Στρατό του Σουδάν στον οποίο κυριαρχούσαν οι Φουρ και το Κίνημα Δικαιοσύνης και Ισότητας στο οποίο κυριαρχούσαν οι Ζαγκάουα. Παρά το γεγονός ότι αυτά τα κινήματα ήταν ανταγωνιστικά μεταξύ τους, είχαν κοινό εχθρό το καθεστώς του Χαρτούμ και λάμβαναν υποστήριξη από το Τσαντ και την Ερυθραία.

Για να αντιμετωπίσει τους αντάρτες η κεντρική κυβέρνηση εξόπλισε παραστρατιωτικές ομάδες αραβόφωνων κυρίως από τη φυλή των Αμπάλα αλλά και προσφύγων

Μαχητές του Σουδανικού Επαναστατικού Μετώπου στο Νότιο Κορντοφάν. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο πρόεδρος του Σουδάν Ομάρ Μπασίρ με τον Σάλβα Κίιρ, διάδοχο του Τζων Γκαράνγκ στην ηγεσία του SPLM/SPLA, το 2010, μερικούς μήνες πριν από τη διάσπαση του Σουδάν.

από το Τσαντ. Αυτές οι ομάδες που έγιναν γνωστές ως Τζαντζαουίντ (Janjaweed), σύμφωνα με μια εκδοχή «οι έφιπποι δαιμόνες» (επειδή εξαπέλυαν επιθέσεις έφιπποι ή με αυτοσχέδια οχήματα μάχης), έχουν κατηγορηθεί για σωρεία εγκλημάτων εναντίον αμάχων. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, μέχρι το 2010, οπότε επιτεύχθηκε μια αβέβαιη εκκευρία, οι νεκροί στο Νταρφούρ από τη δράση των παραστρατιωτικών ομάδων, του κυβερνητικού στρατού, και κυρίως τον υποσιτισμό και τις ασθένειες είχαν ανέλθει μέχρι και περίπου τις 460.000.

Η διάσπαση και ο Πόλεμος στο Νότιο Σουδάν

Οι θάνατοι από τις μάχες, τις ασθένειες και την πείνα στον δεύτερο και σφοδρότερο πόλεμο του Σουδάν ανάμεσα στον βορρά και τον νότο εκτιμάται ότι ξεπέρασαν τα 2 εκατομμύρια ανθρώπους, αμάχους στην πλειονότητά τους. Οι προοπτικές όμως για μια βιώσιμη ειρήνη και ενότητα στο Σουδάν αποδείχτηκαν από την αρχή αποδυναμωμένες. Η πρώτη επιπλοκή εμφανίστηκε με τον θάνατο του

Τζων Γκαρανγκ σε συντριβή ελικοπτέρου στις 30 Ιουλίου 2005. Ο διάδοχός του στο SPLM και στη θέση του αντιπροέδρου του νότου στην κυβέρνηση συνασπισμού, ο Σάλβα Κιρ (επίσης από την φυλή των Ντίνκα), δεν συμμεριζόταν το όραμα για ενότητα του προκατόχου του και ήταν υπέρμαχος της διάσπασης. Ας σημειωθεί ότι ένας από τους όρους της συνθήκης ειρήνης έδινε τη δυνατότητα στον πληθυσμό του νότιου Σουδάν να επιλέξει με δημοψήφισμα που είχε οριστεί το 2011 την απόσχιση και την ανεξαρτησία.

Επιπλέον οι διαφωνίες για την εκμετάλλευση των κοιτασμάτων πετρελαίου αποδείχτηκαν ανυπέρβλητες. Αν και περίπου το 80% των πετρελαϊκών κοιτασμάτων βρισκόταν στον νότο, το μεγαλύτερο τμήμα των υποδομών, συμπεριλαμβανομένων των διυλιστηρίων, των αγωγών και του μεγαλύτερου λιμανιού, βρισκόνταν στον βορρά. Ο βορράς διεκδικούσε περισσότερα εδάφη με κοιτάσματα πετρελαίου και ιδιαίτερα στην περιοχή του Αμπιέι, όπου εντοπιζόταν τα πιο πλούσια κοιτάσματα. Οι δύο πλευρές παρέμειναν ανυποχώρητες και το 2008 ξέσπασαν νέες

συγκρούσεις. Το 2011 ο πληθυσμός του νότιου Σουδάν ψήφισε για απόσχιση και ανεξαρτησία, που οδήγησε στις 9 Ιουλίου του ίδιου έτους στην ανακήρυξη της Δημοκρατίας του Νότιου Σουδάν. Με αυτή την απόφαση ο βορράς έχασε περίπου τα 3/4 της πετρελαϊκής παραγωγής του και το ήμισυ των εσόδων του. Επιπλέον το Νότιο Σουδάν έκλεισε τις πετρελαιοπηγές του από τον Ιανουάριο του 2012 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 2013, μια απόφαση που είχε καταστροφικές επιπτώσεις στην οικονομία και των δύο κρατών.

Η βία απέκτησε ξανά τον πρώτο λόγο όχι μόνο στις διαφιλονικούμενες περιοχές, όπως το Αμπιέι, αλλά και στις επαρχίες του Νότιου Κορντοφάν και του Γαλάζιου Νείλου (στο Βόρειο Σουδάν), όπου μέρος του πληθυσμού είχε υποστηρίξει τον νότο στους προηγούμενους πολέμους. Η ειρήνη δεν επικράτησε ούτε στο εσωτερικό του Νότιου Σουδάν, καθώς τον Ιούλιο του 2013 ο πρόεδρος Σάλβα Κίρ απέπεμψε από την κυβέρνηση τον αντιπρόεδρο Ρίεκ Μαχάρ, από την φυλή των Νουέρ. Ακολούθησαν αιματηρές συγκρούσεις ανάμεσα στους Ντίγκα και τους Νουέρ, με τις δύο πλευρές να έχουν κατηγορηθεί από εκπροσώπους του ΟΗΕ για εγκλήματα σε βάρος αμάχων και για στρατολόγηση ανήλικων παιδιών. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, σε συγκρούσεις από τον Δεκέμβριο του 2013 μέχρι τον Φεβρουάριο του 2020, όταν ανακοινώθηκε η παύση των εχθροπραξιών, περίπου 400.000 πολίτες του Νότιου Σουδάν σκοτώθηκαν, 2,4 εκατομμύρια εκτοπίστηκαν εσωτερικά, ενώ άλλα 2 εκατομμύρια κατέφυγαν σε γειτονικά κράτη.

Οι πρόσφατες εξελίξεις

Κατά την έναρξη της τρίτης δεκαετίας του 21ου αιώνα και τα δύο κράτη του Σουδάν προσπαθούν να βρουν τον δρόμο προς την ειρήνη και τη σταθερότητα. Τον Απρίλιο

του 2019 στη Δημοκρατία του Σουδάν των 42 εκατομμυρίων κατοίκων ένα σημαντικό γεγονός υπήρξε η ανατροπή από την εξουσία του προέδρου Μπασίρ. Η εξέλιξη αυτή εκτιμάται ότι θα διευκολύνει τις ειρηνευτικές διαπραγματεύσεις ανάμεσα στη νέα μεταβατική κυβέρνηση και τον συνασπισμό των ανταρτών που δρουν στο Νταρφούρ, στον Γαλάζιο Νείλο και στο Νότιο Κορντοφάν. Στη Δημοκρατία του Νότιου Σουδάν των 12 εκατομμυρίων κατοίκων στις 22 Φεβρουαρίου 2020 ανακοινώθηκε ο σχηματισμός κυβέρνησης εθνικής ενότητας, που θεωρείται ότι τερμάτισε τον πόλεμο που μαινόταν από το 2013. Το Σουδάν, που κάποτε ήταν το μεγαλύτερο κράτος της Αφρικής με έκταση πάνω από 2,5 εκατ. τ.χλμ., αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς οι φυλετικές-εθνοτικές, θρησκευτικές και πολιτικοοικονομικές διαμάχες μπορούν να αποτελέσουν ένα εκρηκτικό μείγμα με δραματικές συνέπειες για την ύπαρξη ενός κράτους...

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anthony Clayton, *Frontiersmen: Warfare in Africa since 1950*, UCL Press, 1999.
- Civil Wars of the World: major conflicts since World War II*, επιμ. Karl DeRouen, Jr. & Uk Heo, 2007.
- Yefim Gordon & Dmitriy Komissarov, *Soviet and Russian Military Aircraft in Africa*, Hikoki Publications, 2013.
- John Hagan, *Darfur and the Crime of Genocide*, Cambridge University Press, 2008.
- Douglas H. Jonson, *The Root Causes of Sudan's Civil Wars*, Indiana University Press, 2003.
- Elizabeth Schmidt, *Foreign Intervention in Africa after Cold War*, Ohio University Press, 2018.
- Tom Cooper, *Sudan Civil War since 1955*, 2003. <https://en.wikipedia.org>

Ο Ξενοφών Θ. Χαλάτσης είναι ιστορικός ερευνητής.

ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ «ΜΑΓΔΑΣΚΑΡΗ» ΤΩΝ ΝΑΖΙ ΚΑΙ Η «ΤΕΛΙΚΗ ΛΥΣΗ»

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΟΥ ΙΑΚΩΒΟΥ ΧΟΝΔΡΟΜΑΤΙΔΗ

Οι συνομιλίες Χίτλερ - Χουσεϊνί

Σύμφωνα με τις δηλώσεις του Ισραηλινού πρωθυπουργού Νετανιάχου, η επίμαχη απόφαση για την εξολόθρευση των Εβραίων ελήφθη τον Νοέμβριο του 1941 κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του μουφτί της Ιερουσαλήμ Μωχάμετ Αμίν αλ-Χουσεϊνί, στο Βερολίνο. Ο μουσουλμάνος ηγέτης στις 28 Νοεμβρίου συνάντησε τον Χίτλερ στην Καγκελαρία του Ράιχ και συνομίλησε μαζί του παρουσία του

Ρίμπεντροπ. Ο διπλωμάτης και διερμηνέας του Υπουργείου Εξωτερικών Πάουλ Σμιτ κατέγραψε στις σημειώσεις του τις λεπτομέρειες και τους διαλόγους των δύο ηγετών:

Αφού ο Μεγάλος Μουφτής ευχαρίστησε πρώτα τον Χίτλερ για τη θερμή υποδοχή και τη μεγάλη τιμή που του έκανε να τον υποδεχτεί, άδραξε την ευκαιρία και μίλησε ως εκπρόσωπος του αραβικού κόσμου.

Ο Χουσεϊνί μία ημέρα πριν από τη γερμανική συνθηκολόγηση (7 Μαΐου 1945) διέφυγε με μικρή συνοδεία στη Βέρνη της Ελβετίας. Οι ελβετικές αρχές τον παρέδωσαν στους Γάλλους και έπειτα ο Μεγάλος Μουφτής μεταφέρθηκε στο Παρίσι. Παρόλο που υπήρχαν αρκετές χώρες, και κυρίως οι Εβραίοι, που επιθυμούσαν την καταδίκη του στο Δικαστήριο της Νυρεμβέργης, οι Βρετανοί, για να μην προκαλέσουν την αντίδραση των αραβικών λαών, φρόντισαν να τον απαλλάξουν από τις κατηγορίες για τη συνεργασία του με τη ναζιστική Γερμανία.

Εξέφρασε τη συμπάθεια, τον θαυμασμό του και τις ευχαριστίες του για το ενδιαφέρον και την προσωπική υποστήριξη του Χίτλερ προς την αραβική και κυρίως την παλαιστινιακή υπόθεση. Οι αραβικές χώρες, όπως δήλωσε, έχουν την απόλυτη πεποίθηση πως η Γερμανία θα είναι ο τελικός νικητής αυτού του πολέμου. Οι Άραβες είναι βέβαιοι ότι μετά το τέλος του πολέμου το Γερμανικό Ράιχ θα στηρίξει την αραβική υπόθεση. Ο αραβικός κόσμος αποτελεί τον φυσικό σύμμαχο και φίλο της Γερμανίας, επειδή αντιμετωπίζει ακριβώς τους ίδιους εκθρούς, δηλαδή τους Άγγλους, τους Εβραίους και τους κομμουνιστές. Οι αραβικοί λαοί είναι έτοιμοι να συνεργαστούν με απόλυτη πίστη και αφοσίωση με τη Γερμανία και να συνεισφέρουν στην τελική νίκη του Ράιχ. Και αυτό θα γίνει όχι μόνο διοργανώνοντας σαμποτάζ, πράξεις δολοφθοράς και ανταρτοπόλεμο στην Παλαιστίνη, αλλά συγκροτώντας μια πάνοπλη Αραβική Λεγεώνα

από εθελοντές που θα μπορούσαν να συμμετάσχουν σε επιχειρήσεις της Βέρμαχτ. Οι Άραβες, όπως είπε, έχουν τις δυνατότητες να γίνουν χρήσιμοι σύμμαχοι των Γερμανών περισσότερο απ' ό,τι οι ίδιοι φαντάζονται, και αυτό για γεωπολιτικούς λόγους και εξαιτίας του βαθέος μίσους που νιώθουν για τους Άγγλους και τους Εβραίους.

Όλα τα μουσουλμανικά έθνη έχουν δεσμούς μεταξύ τους και ενωμένα θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον κοινό σκοπό. Ο Μουφτίης εκτιμά ότι η Αραβική Λεγεώνα, η δημιουργία και η στελέχωσή της, είναι σχετικά εύκολη υπόθεση. Αρκεί μια απλή έκκληση του ίδιου προς τις αραβικές χώρες και τους αιχμαλώτους αραβικής καταγωγής (Αλγερινούς, Τυνησίους και Μαροκινούς) που κρατούνται στα στρατόπεδα αιχμαλώτων στη Γερμανία, και θα βρισκόταν ένας ικανός αριθμός πρόθυμων εθελοντών για να στελεχώσουν την Αραβική Λεγεώνα.

Ο μουφτίης της Ιερουσαλήμ Χατζ Αμίν αλ-Χουσεϊνί κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1943, επισκέπτεται το Βερολίνο και συναντάται με τον Χίτλερ.

Στη συνάντηση του Χουσεΐνι με τον Χίτλερ ήταν παρών και ο Γ. φον Ρίμπεντροπ, υπουργός Εξωτερικών της ναζιστικής Γερμανίας.

Όσον αφορά τη νίκη της Γερμανίας, ο Μουφτής επανέλαβε ότι ο αραβικός κόσμος είναι βέβαιος γι' αυτό, όχι μόνο επειδή το Γερμανικό Ράιχ διαθέτει έναν ισχυρό και μεγάλο στρατό, γενναίους και έμπειρους στρατιώτες ή ευφυή και ικανή στρατιωτική ηγεσία, αλλά και επειδή ο παντοδύναμος Θεός ποτέ δεν θα δικαίωνε μια άδικη υπόθεση, όπως είναι αυτή των εχθρών μας. Σε αυτό τον αγώνα οι Άραβες επιδιώκουν την ανεξαρτησία και την ένωση της Παλαιστίνης με τη Συρία και το Ιράκ. Έχουν απόλυτη εμπιστοσύνη στον Χίτλερ και προσμένουν από το στιβαρό του χέρι, το βάλαμο για τις πληγές και τα βάσανα που προξένησαν οι εχθροί της Γερμανίας που είναι και δικοί τους. Ο Μουφτής μνημόνευσε ακόμη μια επιστολή που έλαβε από τη γερμανική κυβέρνηση σύμφωνα με την οποία η Γερμανία δεν προτίθεται να καταλάβει καμία

αραβική χώρα ή έδαφος. Επίσης αναγνωρίζει τους αραβικούς αγώνες για την ανεξαρτησία των χωρών τους και τάσσεται σταθερά και αποφασιστικά κατά της δημιουργίας του κράτους των Εβραίων στην Παλαιστίνη.

Ο Μουφτής επίσης θεωρεί ότι τη δεδομένη στιγμή μια δημόσια δέσμευση και διακήρυξη του Χίτλερ προς αυτή την κατεύθυνση θα είχε τεράστια προπαγανδιστική σημασία και απήκηση στους αραβικούς λαούς. Είναι βέβαιος πως μια δημόσια υπόσχεση του Χίτλερ θα κινητοποιούσε τους λαούς κατά των Άγγλων και θα διευκόλυνε σε μέγιστο βαθμό το έργο του Μουφτιή που έχει αναλάβει την υπόθεση της οργάνωσης του αντιαποικιακού αγώνα.

Από την πλευρά του ο Άραβας ηγέτης θα συνιστούσε στις αραβικές χώρες να κάνουν υπομονή και να περιμένουν να δράσουν μόνο ύστερα από εντολή του Βερολίνου.

Για τα γεγονότα στο Ιράκ, ο Μουφτής σχολίασε πως οι Άραβες εκεί δεν υποκινήθηκαν από τη Γερμανία να επιτεθούν κατά των Άγγλων αλλά αντίθετα αποτόλμησαν την επίθεση κατά των οχυρωμένων αγγλικών στρατευμάτων προκειμένου να εκδηλώσουν την αγανάκτησή τους προς την ύβρι της αγγλικής κατοχής. Ο Μουφτής πιστεύει πως οι Τούρκοι δεν θα είχαν αντίρρηση στη δημιουργία μιας αραβικής κυβέρνησης στα σύνορά τους. Κάτι τέτοιο θα ήταν καλύτερο γι' αυτούς, επειδή η αντιμετώπιση μιας αδύναμης αραβικής κυβέρνησης στη γειτονιά τους είναι περισσότερο προβλέψιμη παρά η παρουσία ευρωπαϊκών στρατευμάτων στις διαφιλονικούμενες περιοχές. Άλλωστε τι έχουν να φοβηθούν 17.000.000 Τούρκοι από 1.700.000 Άραβες που διαμένουν στη Συρία, την Υπεριορδανία, το Ιράκ και την Παλαιστίνη. Ακόμα και η Γαλλία είναι αβέβαιο ότι θα ενσωματωνόταν στην ένωση των αραβικών φυλών, επειδή η ίδια η

Γαλλία το 1936 είχε εγγυηθεί την ανεξαρτησία της Συρίας, ενώ από το 1933 είχε συμφωνήσει στην Ένωση του Ιράκ και της Συρίας υπό τον βασιλιά Φεϋζάλ.

Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, ο Μουφτής επανέλαβε την παράκληση να τοποθετηθεί δημόσια ο Χίτλερ με μια δήσμευση για τους αραβικούς λαούς προκειμένου οι τελευταίοι να μην χάσουν την ελπίδα της ελευθερίας τους. Η ελευθερία, όπως είπε ο Μουφτής, είναι πολύ σημαντική υπόθεση και κινητήρια δύναμη για τη ζωή και το μέλλον των λαών. Οι Άραβες είναι υπομονετικοί, θα μπορούσαν να περιμένουν μισό ή και έναν ολόκληρο χρόνο ακόμα για να απελευθερωθούν από τα γερμανικά στρατεύματα. Σε αντίθετη όμως περίπτωση, αν δεν γίνει δηλαδή μια τέτοια δήλωση και δεν τοποθετηθεί δημόσια ο Χίτλερ, είναι βέβαιο ότι αυτό τελικά θα αποβεί προς όφελος των Άγγλων.

Από την πλευρά του ο Χίτλερ ανταπάντησε και επανέλαβε τη σταθερή στάση της Γερμανίας σε όλα αυτά τα ζητήματα. Το Γερμανικό Ράιχ, όπως είπε, διεξάγει από την πρώτη στιγμή έναν πόλεμο εναντίον των Εβραίων δίχως συμβιβασμούς. Σε αυτό τον αγώνα, όπως είναι εύλογο, η Γερμανία είναι κάθετα αντίθετη στο ζήτημα της επιστροφής των Εβραίων στην Παλαιστίνη, ένα ζήτημα το οποίο αποτελεί κεντρικό στόχο της καταστροφικής επιρροής και ελέγχου από τους Ιουδαίους της παγκόσμιας πολιτικής σκηνής. Η Γερμανία έχει γνώση ότι ο ισχυρισμός πως ο ιουδαϊσμός στην Παλαιστίνη θα δημιουργήσει ένα νέο οικονομικό μοντέλο διαχείρισης, αποτελεί ξεκάθαρα ένα προπαγανδιστικό ψέμα.

Εκεί ζουν και εργάζονται αιώνες τώρα μόνο οι Άραβες και όχι φυσικά οι Εβραίοι. Η Γερμανία είναι αποφασισμένη να προβεί στη διευθέτηση του ιουδαϊκού προβλήματος και να συμβάλει στη λύση του, κάνοντας έκκληση στους ευρωπαϊκούς λαούς αλλά και στα έθνη που ζουν εκτός

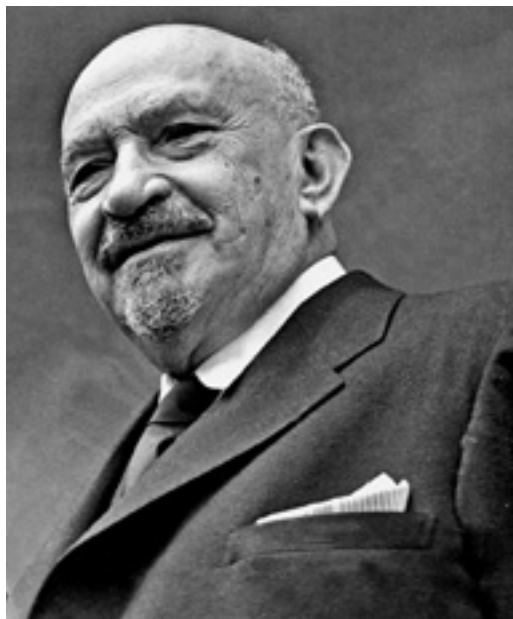
Ευρώπης. Σήμερα το Ράιχ διεξάγει σε έναν αγώνα ζωής και θανάτου αντιμετωπίζοντας δύο ισχυρούς πόλους του ιουδαϊσμού, τη Σοβιετική Ένωση και τη Μεγάλη Βρετανία.

Θεωρητικά ο καπιταλισμός της Αγγλίας και ο κομμουνισμός της Σοβιετικής Ρωσίας είναι δύο διαφορετικές κοσμοθεωρίες και αντίθετα πολιτικοοικονομικά συστήματα. Στην πραγματικότητα όμως ο ιουδαϊσμός μέσω των δύο αυτών συστημάτων επιδιώκει τον ίδιο ακριβώς στόχο. Πρέπει να κατανοήσουμε όλοι μας, ότι ο αγώνας αυτός θα είναι ο πιο αποφασιστικός από όλους και εκείνος που θα καθορίσει το μέλλον των δύο πλευρών.

Σε πολιτικοστρατιωτικό επίπεδο η σύρραξη αυτή παρουσιάζεται στην κοινή γνώμη ως μια σύγκρουση ανάμεσα στη Γερμανία και την Αγγλία, στην ουσία όμως πρόκειται για μια αναμέτρηση ανάμεσα στον εθνικοσοσιαλισμό και τον Διεθνή Ιουδαϊσμό. Εντούτοις, η Γερμανία είναι πρόθυμη να παράσχει ουσιαστική και πρακτική βοήθεια στον αραβικό κόσμο αφού βρισκόμαστε στο ίδιο στρατόπεδο. Στον θανάσιμο αγώνα με τη Βρετανική Αυτοκρατορία που μας ενέπλεξε ο ιουδαϊσμός οποιαδήποτε «πλατωνική» υποσχέση σε έναν σύμμαχο είναι άσκοπη υπόθεση.

Η υποστήριξη των Αράβων θα έχει αναμφίβολα και υλική χροιά. Στις επιχειρήσεις που διεξήχθησαν στο Ιράκ φάνηκε πως δεν αρκούν μόνο μερικές δηλώσεις συμπάθειας. Είναι γνωστό πως εξαιτίας των περιστάσεων στάθηκε πρακτικά αδύνατο να αποσταλεί βοήθεια στα μαχόμενα ιρακινά τμήματα. Και έτσι πέρα από τη συμπάθεια της κοινής γνώμης, η γερμανική βοήθεια δεν ήταν αρκετή, με αποτέλεσμα οι Ιρακινοί να νικηθούν από τη βρετανική υπεροπλία, ή καλύτερα από την εβραϊκή κηδεμονία.¹

Παρ' όλα αυτά, ο Μουφτής πρέπει να έχει κατανοήσει πως ο σημερινός αγώνας,

Ο Ισραηλινός πολιτικός και πρώτος πρόεδρος του κράτους του Ισραήλ Χάιμ Βάιτσμαν (1874-1952). ΔΕΞΙΑ: Ένθερμος υποστηρικτής της ιδέας της μαζικής μετανάστευσης των Εβραίων από την Ευρώπη ήταν και ο Γούλιους Στράικερ, σημαντικό στέλεχος των Ναζί και εκδότης μιας από τις μεγαλύτερες προπαγανδιστικές εφημερίδες του Γ΄ Ράιχ, με τον τίτλο *Der Stürmer*. Υπήρξε, επίσης, εκδότης αντισημιτικών έργων, τα οποία αποτέλεσαν και αυτά όργανα προπαγάνδας.

όπως προείπα, θα αποφασίσει και το μέλλον των αραβικών λαών. Συνεπώς καταλαβαίνει πως ο Χίτλερ οφείλει να ζυγίσει την κατάσταση με νηφαλιότητα και ηρεμία και ως σκεπτόμενος άνθρωπος και αφού λάβει υπόψη ότι πρώτα απ' όλα είναι στρατιώτης και αρχηγός των γερμανικών και συμμαχικών (του Άξονα) στρατευμάτων. Ο Μουφτής μπορεί να είναι βέβαιος ότι σ' αυτή τη σύγκρουση τιτάνων που αποτελεί και κοινή υπόθεση για τις δύο πλευρές θα γίνει οτιδήποτε προκειμένου να βοηθηθεί η αραβική υπόθεση.

Εντούτοις όμως κάτι που θα συνεισέφερε στην εξασθένιση της υπάρχουσας στρατιωτικής κατάστασης είναι ότι πρέπει οπωσδήποτε να παραμεριστεί ή να αφηθεί για αργότερα, ακόμα και αν γνωρίζουμε πως ένα τέτοιο μέτρο δεν θα ήταν καθόλου δημοφιλές. Αυτή τη στιγμή η Γερμανία διεξάγει έναν δύσκολο αγώνα προκειμένου

να ανοίξει τις πύλες του Βόρειου Καυκάσου στο Ανατολικό Μέτωπο. Οι δυσκολίες που έχουν προκύψει έχουν να κάνουν με τον ανεφοδιασμό, ο οποίος είναι επακόλουθο των καταστροφών που έχει υποστεί το σοβιετικό σιδηροδρομικό δίκτυο, οι δημόσιοι δρόμοι και του βαρέως ανακúφαντος χειμώνα.

Ο Χίτλερ θεωρεί πως, αν αυτή την κρίσιμη στιγμή κάνει αναφορά δημόσια στο ζήτημα της Συρίας, είναι βέβαιο ότι η αναφορά αυτή θα ενισχύσει τα στοιχεία εκείνα στη Γαλλία που υποστηρίζουν τον στρατηγό Ντε Γκωλ. Είναι σαφές ότι το επίμαχο αυτό ζήτημα και η τοποθέτηση του Χίτλερ θα εκλαμβάνονταν από τους κύκλους αυτούς ως ένδειξη διάλυσης της γαλλικής αποικιακής αυτοκρατορίας, ενώ στη συνέχεια δημαγωγώντας θα ζητήσουν από τους υπόλοιπους Γάλλους να ταχθούν στο πλευρό της Αγγλίας για να διασώσουν

Γερμανοί στρατιώτες ελέγχουν Εβραίους μετά την εξέγερση του Γκέτο της Βαρσοβίας το 1943. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο υπεύθυνος της σφαγής στρατηγός Φρήντριχ Γέκελν (1895-1946).

ό,τι είχε απομείνει στη Γαλλία. Ως εκ τούτου, λοιπόν, πρέπει να γίνει κατανοητό πως μια διαφοροποίηση στη γαλλική πολιτική και στάση ειδικά αυτή την περίοδο, θα επέφερε πρόσθετα προβλήματα στη Δυτική Ευρώπη με πιθανή εξέλιξη ένα μέρος των γερμανικών στρατευμάτων να αναγκαστούν να παραμείνουν στο Δυτικό Μέτωπο εξαιτίας της τεταμένης κατάστασης και να μην μεταφερθούν στην Ανατολή. Γι' αυτόν τον λόγο ο Χίτλερ ζήτησε από τον Μουφτή την κατανόησή του στο ζήτημα της Συρίας. Ο ίδιος [σ.σ. ο Χίτλερ] όμως δεσμεύεται για τα παρακάτω:

Ο Χίτλερ θα συνεχίσει προσωπικά τη μάχη και τον αγώνα μέχρι το τέλος προκειμένου να καταστραφεί ολοκληρωτικά ο ιουδαιο-κομμουνιστικός χαρακτήρας της Ευρώπης.

Σχετικά με τις επιχειρήσεις που διεξάγονται αυτή τη στιγμή στο Ανατολικό Μέτωπο είναι δύσκολο να προβλεφθεί ο ακριβής χρόνος της κάμψης της σοβιετικής αντίστασης, σίγουρα όμως, ότι σε μεγάλο βάθος χρόνου, τα γερμανικά

στρατεύματα θα φτάσουν τις πύλες του νότιου Καυκάσου.

Όταν φτάσει η κατάλληλη στιγμή ο Χίτλερ θα διαβεβαιώσει τον αραβικό κόσμο πως η ώρα της ελευθερίας του έχει φτάσει. Ο γερμανικός στόχος θα είναι μετά απλώς και μόνο η καταστροφή του ιουδαϊσμού που προστατεύεται σήμερα από τους Βρετανούς και υπάρχει ακόμη στον αραβικό χώρο. Τότε, θα μπορέσει και ο Μουφτής να απευθυνθεί στον αραβικό κόσμο ως εκπρόσωπος και ηγέτης όλων των αραβικών λαών.

Το πώς θα χειριστεί το ζήτημα της αραβικής επανάστασης εναντίον των δυνάμεων εκείνων που καταδυνάστευαν τους Άραβες επί δεκαετίες είναι δική του και αποκλειστική του υπόθεση. Η Γερμανία από την πλευρά της θα αντιμετωπίσει τότε από δύναμη ισχύος τη γαλλική αντίδραση. Αν τελικά το Γερμανικό Ράιχ καταφέρει και ανοίξει τον δρόμο από το Ροστόβ μέχρι το Ιράκ και το Ιράν, αυτό θα σημαίνει την αρχή του τέλους της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Ο ίδιος ο Χίτλερ ελπίζει

ότι τον επόμενο χρόνο η Γερμανία θα έχει τη δυνατότητα να ανοίξει τις πύλες του Καυκάσου προς τη Μέση Ανατολή. Μέχρι τότε θα είναι καλύτερα για τις δύο πλευρές και προς όφελος της κοινής υπόθεσης να αναμένουν τη διακήρυξη του Χίτλερ προς τον αραβικό κόσμο. Σε διαφορετική περίπτωση μια βιαστική ενέργεια θα προκάλούσε υπό τις παρούσες συνθήκες περισσότερο προβλήματα στην κοινή προσπάθεια, ενώ οι Άραβες δεν θα είχαν να ωφεληθούν σε τίποτε.

Φυσικά, ο Χίτλερ κατανοεί την αγωνία και τη λαχτάρα των Αράβων για μια δημόσια δέσμευσή του, όπως επιθυμεί άλλωστε και ο Μουφτής. Ας έχει υπόψη του όμως και ο ίδιος πως ακόμα και ο Χίτλερ, παρόλο που ήταν επί πέντε έτη αρχηγός του Γερμανικού Ράιχ, δεν είχε προβεί ποτέ σε δημόσια έκκληση σχετικά με τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των Γερμανών που ζούσαν έξω από τα όρια της μητροπολιτικής τους πατρίδας. Γι' αυτό τον λόγο, ο Μουφτής πρέπει να κάνει υπομονή μέχρι τη στιγμή εκείνη που τα γερμανικά

όπλα θα επιφέρουν τη νίκη και μια νέα πραγματικότητα, και ως συνέπεια όλων αυτών των παραγόντων, θα ακολουθήσουν όλα τα υπόλοιπα και φυσικά το όνειρο της αραβικής ελευθερίας.

Τη δεδομένη στιγμή που οι γερμανικές μηχανοκίνητες μεραρχίες και η αεροπορία εμφανιστούν στον νότιο Καυκάσο, τότε θα ήταν εφικτό ο Μεγάλος Μουφτής να ανακοινώσει επίσημα στον αραβικό κόσμο ότι η ώρα της πολυπόθητης ελευθερίας του είχε σημάνει.

Ο Μουφτής με τη σειρά του απάντησε ότι είναι πεπεισμένος πως ο στόχος αυτός θα επιτευχθεί σύμφωνα με τα σχέδια του Χίτλερ. Είναι απολύτως σύμφωνος και ευτυχής με τις διαβεβαιώσεις του αρχηγού του Γερμανικού Ράιχ. Ρώτησε όμως στη συνέχεια αν θα μπορούσαν οι δύο πλευρές να υπογράψουν μια σχετική συμφωνία σύμφωνα πάντα με το πνεύμα των όσων ανέφερε προηγουμένως ο Χίτλερ. Ο Χίτλερ από την πλευρά του εξήγησε ότι η συμμαχία αυτή ισχύει ήδη, η οποία όμως για ευνόητους λόγους πρέπει προς το παρόν να παραμείνει απολύτως εμπιστευτική. Ακολούθως, αφού ο Μεγάλος Μουφτής ευχαρίστησε τον Χίτλερ, επανέλαβε την εμπιστοσύνη του προς το πρόσωπό του και εξέφρασε και εκ μέρους ολόκληρου του αραβικού κόσμου τις ευχαριστίες του για το ενδιαφέρον που επέδειξε ο αρχηγός του Γερμανικού Ράιχ.²

Η σκέψη του Χίτλερ

Όπως προκύπτει από τους διαλόγους των δύο ανδρών, η επίμαχη φράση ή η ανάλογη φρασεολογία για μαζική εξόντωση των Εβραίων δεν ειπώθηκε τότε· αφενός επειδή ο Χίτλερ επιθυμούσε ακόμα να μην προκαλέσει τους Αμερικάνους, αφετέρου επειδή το σχέδιο «Μαδαγασκάρη» θεωρητικά δεν είχε εξαντλήσει τις όποιες πιθανότητες επιτυχίας είχε ακόμη. Η αναφορά στις μαζικές εκτελέσεις των 33.771 Εβραίων από κάποιους ιστορικούς που

προηγήθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1941 στη καράδρα του Μπάμπι Γιαρ κοντά στο Κίεβο είναι άστοχη. Επειδή για τις εκτελέσεις αυτές δεν εκδόθηκε κάποια κεντρική οδηγία ή διαταγή από το Βερολίνο αλλά ήταν απόφαση του διοικητή του Νότιου Τμήματος του Ανατολικού Μετώπου (Heeresgebiet Sud), στρατηγού Φρήντριχ Γέκελν, και του επικεφαλής της Einsatzgruppe C, Εμίλ Όττο Ρας.

Η απόφαση ελήφθη όταν λίγο μετά την κατάληψη του Κίεβου από τα γερμανικά στρατεύματα ανατινάχθηκε το ξενοδοχείο Continental όπου διέμενε το επιτελείο της 6ης Στρατιάς. Ακολούθησαν εκρήξεις στα γύρω κτίρια και η πυρκαγιά που ακολούθησε αποτέφρωσε περισσότερους από 200 Γερμανούς στρατιώτες και αξιωματικούς (24/25 Σεπτεμβρίου).³

Οι Γερμανοί ανακριτές διαπίστωσαν πολύ σύντομα ότι μια ομάδα Ρώσων σαμποτέρ που είχαν διαφύγει από τους υπόνομους της εβραϊκής συνοικίας ήταν εκείνοι που προκάλεσαν τις εκρήξεις. Ύστερα από αυτό, ο στρατηγός Γέκελν και ο Ρας δεν είχαν καμία αναστολή να εκδώσουν τη διαταγή να εξοντωθούν οι κάτοικοι της συνοικίας (γυναίκες, άνδρες και παιδιά) στο πλαίσιο των αντιποίνων. Μέσα σε διάστημα δύο ημερών 29 και 30 Σεπτεμβρίου εκτελέστηκαν 33.771 Εβραίοι στη καράδρα του Μπάμπι Γιαρ, μια πράξη που θεωρείται σήμερα η πρώτη μαζική δολοφονία Εβραίων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Ένας αποκαλυπτικός μονόλογος του Χίτλερ σχετικά με τις προθέσεις του για τους Εβραίους παρατίθεται στις λεγόμενες επιτραπέζιες ομιλίες του (Hitlers Tischgespräche) που κατέγραψε ο γραμματέας του Μπόρμαν, Χένρυ Πίκερ:

[...] 29 Μαΐου 1942 μεσημέρι, Νέα Καγκελαρία του Ράιχ. Κατά τη διάρκεια του μεσημεριανού γεύματος ο Χίτλερ μάς αποκάλυψε ότι σύμφωνα με τις αναφορές

που έλαβε από τα Γκέτο των Εβραίων, η Ιουδαϊκή Αστυνομία που είναι υπεύθυνη για την τάξη στους ομόδοξους της συμπεριφέρεται πολύ πιο σκληρά απ' ό,τι η Αστυνομία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης απέναντι στους συντρόφους μας την εποχή του αγώνα μας για την εξουσία. Κατ' αυτό τον τρόπο εκδηλώνεται η αναισθησία της ιουδαϊκής ψυχής σε όλο της το μεγαλείο.

Ενδιαφέρον επίσης είναι το συμπέρασμα ότι η λεγόμενη εβραϊκή διανόηση, γιατροί, δικηγόροι και άλλοι που ζούσαν για καιρό στις ευρωπαϊκές πόλεις και θεωρούνταν Ευρωπαίοι, μέσα σε διάστημα μόλις 14 ημερών παραμονής στο Γκέτο επανήλθαν στον φυσικό τρόπο ζωής τους με τα καφτάνια και τα χαρακτηριστικά των Εβραίων του Γκέτο. Όλο αυτό είναι μια απόδειξη ότι ο Εβραίος κατά βάθος παραμένει Ασιάτης και δεν υπάρχει πιθανότητα να γίνει ποτέ Ευρωπαίος. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο πρέπει η Δυτική Ευρώπη ύστερα από κάποιο χρονικό διάστημα να είναι ελεύθερη από Εβραίους. Αυτό πρέπει να γίνει πράξη και για έναν άλλο λόγο. Επειδή θα υπάρχει πάντοτε ανάμεσά τους ένα συγκεκριμένο ποσοστό φανατικών Εβραίων που θα επιδιώκει να αναστήσει τον ιουδαϊσμό. Ως εκ τούτου λοιπόν, δεν θα ήταν συνετό εκ μέρους μας να τους στείλουμε λ.χ. στη Σιβηρία, όπου πολύ σύντομα θα συνήθιζαν το σκληρό κλίμα και θα γίνονταν πιο υγιείς και σκληρογυνημένοι. Θα ήταν πολύ πιο σωστό και ίσως η καλύτερη λύση να μεταφερθούν στην Αφρική –οι Άραβες δεν επιθυμούν να τους έχουν στην Παλαιστίνη– και να συνηθίσουν στο ζεστό υποσαχάριο κλίμα όπου θα τους αποκλείσει από οποιαδήποτε σύγκλιση και σύγκριση με τον Ευρωπαϊκό τύπο ανθρώπου.

Στην παρατήρηση ότι και οι Ιάπωνες σκέπτονται να απελάσουν κάποιους Εβραίους εμπόρους που έχουν αναμειχθεί σε κάποιες «σκοτεινές» υποθέσεις

Το Μπάμπι Γιαρ, ένα φαράγγι βόρεια του Κίεβου, το 1941 (αρχές Οκτωβρίου) αποτέλεσε τόπο εκτέλεσης, κατά τη διάρκεια της ναζιστικής εισβολής στη Σοβιετική Ένωση. Σύμφωνα με την αναφορά του τοπικού τμήματος των Ες Ες προς την κεντρική διοίκηση στο Βερολίνο, εκτελέστηκαν 33.771 άνθρωποι.

που αφορούσαν τις αμερικανοϊαπωνικές εμπορικές σχέσεις, ο Χίτλερ είπε ότι θα έρθει κάποια μέρα που ο κόσμος ολόκληρος θα στραφεί εναντίον των Εβραίων. [...]⁴

Στις 24 Ιουλίου 1942 ο Χένρι Πίκερ θα κατέγραφε μία ακόμη αναφορά σχετικά με το επίμαχο ζήτημα:

Στο δείπνο, το βράδυ, ο Χίτλερ έκανε σαφές ότι σε αυτόν τον δεύτερο μεγάλο πόλεμο που έχει εξελιχθεί στην πιο θανάσιμη πάλη μεταξύ ζωής και θανάτου, δεν πρέπει να λησμονήσουμε πως ο Παγκόσμιος Ιουδαϊσμός ήταν εκείνος που μας κήρυξε πρώτος τον πόλεμο με τον επικεφαλής του, τον Χάιμ Βάιτμαν (Chaim Weizmann) στις 5 Σεπτεμβρίου 1939.⁵

Με την πράξη του αυτή ο ιουδαϊσμός κατέστη ο υπ' αριθμόν πρώτος αντίπαλος του εθνικοσοσιαλισμού. Είναι εύλογο για ποιο λόγο έγινε αυτό, αφού η Ευρώπη πάντοτε ήταν το οικονομικό πεδίο δράσης και ελέγχου από τον ιουδαϊσμό. Μετά

το τέλος του πολέμου, ο Χίτλερ θα απαιτήσει να επιλυθεί οπωσδήποτε το ζήτημα των Εβραίων οριστικά και αμετάκλητα. Κατ' αρχήν να φύγουν όλοι οι Εβραίοι από τις ευρωπαϊκές πόλεις και να μεταναστεύσουν στη Μαδαγασκάρη ή σε οποιοδήποτε άλλο ιουδαϊκό κράτος εκτός Ευρώπης. Η εκκαθάριση των Εβραίων από τη Βιέννη είναι η πιο επείγουσα προτεραιότητα αυτή την περίοδο, επειδή ο πληθυσμός και οι αρχές στη Βιέννη διαμαρτύρονται περισσότερο από όλους. Το ίδιο πρέπει να γίνει και στο Μόναχο, όπου έχουν απομείνει 1.500 Εβραίοι ακόμη. Ο Χίτλερ τουλάχιστον είναι ικανοποιημένος από το γεγονός ότι το Λιντς έχει απαλλαγεί ολοκληρωτικά από την παρουσία των Εβραίων.⁶

Την εποχή εκείνη ο Χίτλερ αισθανόταν δικαιωμένος για τις κατηγορίες του εναντίον του σιωνισμού. Η στενή σχέση του άλλωστε με τα συμφέροντα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας φαίνεται από τη δήλωση

του συνταγματάρχη Χ. Νάθαν, μέλους της Κάτω Βουλής και επίτιμου προέδρου της South West London Zionist Society: «*Αν καταρρεύσει ο Σιωνισμός, θα καταρρεύσει και η Βρετανική αυτοκρατορία*».⁷

Παρά όμως την έκκληση του Χουσεϊνί στον Χίτλερ να προβεί σε μια ανοιχτή διακοινωνία για την ανεξαρτησία της Παλαιστίνης και της Συρίας, τελικά δεν το έπραξε επειδή δεν επιθυμούσε για κανέναν λόγο να βλάψει τη σχέση του με τη γαλλική κυβέρνηση του Βισύ, ούτε βέβαια να ενισχύσει τους οπαδούς του Ντε Γκωλ. Ο Χουσεϊνί ολοκλήρωσε αργότερα την επίσκεψή του στο Βερολίνο μιλώντας στο Ινστιτούτο Ισλαμικών Σπουδών, τονίζοντας στους Άραβες και Γερμανούς ακροατές του πως οι εχθροί των Μουσουλμάνων είναι «*οι Εβραίοι, οι μπολσεβίκοι και οι Αγγλοσάξονες*». Στη συνέχεια επισκέφθηκε διάφορα στρατόπεδα εργασίας και συνομιλήσε με τον Χίτλερ ζητώντας τον βομβαρδισμό του Τελ Αβίβ από τη Luftwaffe προκειμένου να ενισχυθεί το ηθικό των αραβικών λαών και της «*αντισιωνιστικής αντίστασης*». Ωστόσο, η πρόταση του Μουφτιή δεν έγινε δεκτή επειδή κρίθηκε από την ηγεσία της Βέρμαχτ (ΟΚW) «*μη εφαρμόσιμη*». Πολύ αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1945 και καθώς ο πόλεμος είχε σαφώς κριθεί, μετανιωμένος ο Χίτλερ για τη δυσπιστία του απέναντι στους Άραβες, θα έγραφε στις σημειώσεις που διέσωσε ο Μάρτιν Μπόρμαν και δημοσίευσε μετά τον πόλεμο ο Βρετανός ιστορικός Χιου Τρέβορ-Ρόπερ:

«*Σταθήκαμε όμοια ανόητοι σχετικά με τις γαλλικές αποικίες. Και αυτό ήταν έργο των μεγάλων μας μυαλών της Βίλεμστρασε! Διπλωμάτες του παλιού κλασικού καλουπιού, στρατιώτες ενός ξεπερασμένου καθεστώτος και νοστροπίας, επαρχιώτες μικροεγγενείς – αυτοί ήταν εκείνοι που επρόκειτο να μας βοηθήσουν να επαναστατήσουμε όλη την Ευρώπη. Και μας οδήγησαν να κάνουμε έναν πόλεμο,*

*όπως θα τον έκαναν στον 19ο αιώνα. Ποτέ και με κανέναν τρόπο δεν θα έπρεπε να στοιχηματίσουμε υπέρ της Γαλλίας και εναντίον των υποταγμένων λαών στον ζυγό της. Αντίθετα, θα έπρεπε να τους βοηθήσουμε να αποκτήσουν την ελευθερία τους και στην ανάγκη θα έπρεπε να τους σπρώξουμε να το κάνουν. Δεν υπήρχε τίποτε να μας σταματήσει το 1940 από το να κάνουμε μια χειρονομία αυτού του είδους στη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική. Στην πράξη οι διπλωμάτες αντί γι' αυτό βάλθηκαν να σταθεροποιήσουν τη γαλλική εξουσία, όχι μόνο στη Συρία, αλλά και στην Τύνιδα, το Αλγέρι και το Μαρόκο».*⁸

Στις ίδιες σημειώσεις λίγο μετά (17 Φεβρουαρίου 1945) εκφράζει την απογοήτευσή του και για τη στάση των Ιταλών στο ζήτημα των Αράβων. Γράφει σχετικά: «*Ο Ιταλός σύμμαχός μας στάθηκε πηγή δυσκολιών για μας παντού. Η συμμαχία αυτή ήταν για παράδειγμα ένας από τους παράγοντες που μας εμπόδισε να εφαρμόσουμε μια επαναστατική πολιτική στη Βόρεια Αφρική... Αν ήμασταν μόνοι μας, θα μπορούσαμε να είχαμε δώσει το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης στις μουσουλμανικές χώρες που είχε υπό τον έλεγχό της η Γαλλία. Και αυτό θα είχε τεράστια απήχηση στη Μέση Ανατολή και την Αίγυπτο που βρισκόταν υπό βρετανικό έλεγχο. Με τις τύχες μας και τη συμμαχία μας με τους Ιταλούς, η επιδίωξη μιας τέτοιας πολιτικής δεν ήταν δυνατή. Ολόκληρο το Ισλάμ δονούνταν τότε από τα νέα των νικών μας. Οι Αιγύπτιοι και οι Ιρακινοί αλλά και ολόκληρη η Μέση Ανατολή ήταν έτοιμοι να ξεσηκωθούν σε επανάσταση. Η παρουσία όμως των Ιταλών στο πλευρό μας, μας παρέλυε. Δημιουργούσε μια αίσθηση δυσφορίας ανάμεσα στους μουσουλμάνους φίλους μας, οι οποίοι αναπόφευκτα έβλεπαν τους Ιταλούς συμμάχους μας ως συνεχιστές της καταπίεσής τους. Είναι γνωστό ότι οι Ιταλοί σε αυτά τα μέρη του κόσμου είναι περισσό-*

Αμερικανοί στρατιώτες κοιτάζουν σώματα μέσα σε φούρνο σε ένα κρεματόριο τον Απρίλιο του 1945.

τερο μισητοί ακόμα και από τους Βρετανούς ή τους Γάλλους. Οι αναμνήσεις των άγριων αντιποίνων που διέπραξαν οι Ιταλοί εναντίον της ισλαμικής αδελφότητας Σενουσί στη Λιβύη είναι ακόμα ζωντανές.

Επίσης και εκείνη η γελοία απαίτηση του Ντούτσε να θεωρηθεί ως το Ξίφος του Ισλάμ προκάλεσε το ίδιο σαρκαστικό χαμόγελο όπως και πριν από τον πόλεμο. Ο τίτλος αυτός θα άξιζε καλύτερα στον ίδιο τον Μωάμεθ ή σε έναν μεγάλο κατακτητή όπως ο Ομάρ. Εντούτοις ο Μουσσολίνι έβαλε να του απονεύμουν μερικοί άθλιοι δουλοπρεπείς Άραβες που είτε τους δωροδόκησε είτε τους τρομοκράτησε για να το κάνουν. Είχαμε μια θαυμάσια ευκαιρία να εφαρμόσουμε μια λαμπρή πολιτική σχετικά με το Ισλάμ. Χάσαμε όμως το λεωφορείο, όπως το χάσαμε σε αρκετές άλλες ευκαιρίες, εξαιτίας της πίστης μας στην ιταλική συμμαχία [...]».⁹

Εκείνο που δεν είχαν λάβει καθόλου υπόψη ο Χίτλερ και ο Μουφτής του αραβικού κόσμου ήταν το γεγονός ότι απέναντι στη συμμαχική υπεροπλία και στον πακτωλό χρημάτων που διέθεταν οι δυτικές δημοκρατίες για τη χρηματοδότηση

αντιστασιακών οργανώσεων και εξαγορά συνειδήσεων, οι Άραβες επιδείκνυαν (όπως και σήμερα) την απροθυμία τους να αντιπαρατεθούν ενωμένοι στον εχθρό τους και συναγωνίζονταν σε ίντριγκες, έριδες, χρηματισμό και δουλοπρέπεια. Ο Χουσεΐνι, ο πιο σημαντικός ηγέτης του μουσουλμανικού κόσμου, μια ημέρα πριν από τη γερμανική συνθηκολόγηση (7 Μαΐου 1945) διέφυγε με μικρή συνοδεία στη Βέρνη της Ελβετίας. Οι ελβετικές αρχές τον παρέδωσαν στους Γάλλους και έπειτα ο Μεγάλος Μουφτής μεταφέρθηκε στο Παρίσι. Παρόλο που υπήρχαν αρκετές χώρες, και κυρίως οι Εβραίοι, που επιθυμούσαν την καταδίκη του στο Δικαστήριο της Νυρεμβέργης, οι Βρετανοί, για να μην προκαλέσουν την αντίδραση των αραβικών λαών, φρόντισαν να τον απαλλάξουν από τις κατηγορίες για τη συνεργασία του με την εθνικοσοσιαλιστική Γερμανία. Τον Μάιο του 1946 ο Χουσεΐνι φυγαδεύτηκε με αμερικανικό αεροπλάνο στο Κάιρο και έναν χρόνο αργότερα εγκαταστάθηκε στον Λίβανο. Μέχρι το τέλος της ζωής του συνέχισε να προωθεί τα σχέδιά του για την ένωση του αραβικού κόσμου και την καταστροφή του κράτους του

Ισραήλ. Πέθανε στη Βηρυτό στις 4 Ιουλίου 1974, απογοητευμένος και αποστασιοποιημένος από τις εμφύλιες διαμάχες των αραβικών λαών.¹⁰ Όσον αφορά τις γερμανικές προσπάθειες να επιλυθεί αρχικά το λεγόμενο «Εβραϊκό Ζήτημα» με άλλα μέσα και κυριότερο μοχλό τη διπλωματία, είναι βέβαιο ότι η αποτυχία του σχεδίου «Μαδαγασκάρη» ήταν ένας από τους παράγοντες που οδήγησαν αργότερα (1942-1945) στην πρακτική εφαρμογή της «Τελικής Λύσης» στους Εβραίους της Ευρώπης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Paul Schmidt, Αναφορά στην καταστολή της ιρακινής επανάστασης (Μάιος 1941)
- 2 Hans Adolf Jacobsen, *Der Weg zur Teilung der Welt*, Koblenz/Bonn 1973, σ. 129.
- 3 US National Archives, Record Group, No 373, exposure No 45.
- 4 Dr. Henry Picker, *Hitlers Tischgespraeche im Fuehrerhauptquartier*, σσ. 340-341.
- 5 Η κήρυξη πολέμου στη Γερμανία από το Παγκόσμιο Ιουδαϊκό Κογκρέσο έγινε στις 5 Σεπτεμβρίου 1939 και φέρει την υπογραφή του πρώτου Προέδρου του Ισραήλ το 1948 Chaim Weizmann. Το σχετικό κείμενο δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ιουδαϊκά Χρονικά* (*Jewish Chronicle*, 8 Σεπτεμβρίου 1939).
- 6 Dr. Henry Picker, *Hitlers Tischgespraeche im Fuehrer haupt quartier*, σ. 456.
- 7 «Nationalsozialistische Monatshefte», Heft Nr. 149, Αύγουστος 1942, σ. 532.
- 8 Francois Genoud (Hrsg), *Hitlers politisches Testament*, σ. 61.
- 9 Στο ίδιο, σσ. 70-71.
- 10 Franz W. Seidler, *Die Kollaboration 1939-1945*, σ. 268.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ/ ΠΗΓΕΣ

Christopher Browning, *The Origins of the Final Solution*, University of Nebraska Press, 2004.
Francois Genoud (επιμ.), *Hitlers politisches*

Testament – Die Bormann Diktate von Februar und April 1945. Mit einem Essay von Hugh R. Trevor-Roper, Αμβούργο 1981.
Leon Goldensohn, *Νυρεμβέργη. Το ψυχογράφημα των ανθρώπων που αιματοκύλησαν τον κόσμο*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2006.
Wilhelm Haettl, *Einsatz fuer das Reich*, Verlag S. Bublies, Κόμπλενς 1997.
Raul Hilbert, *The Destruction of the European Jews*, Yale University Press, 1961.
Hans-Adolf Jacobsen, *Der Weg zur Teilung der Welt-Politiu und Strategie 1939-1945*, Verlag Wehr und Wissen, Κόμπλενς / Βόννη 1973.
Γιόχαν φον Λέερς, *Δυνάμεις γύρω από τον Ρούζβελτ*, εκδ. Edelweiss, Αθήνα 2014 (ακριβής ανατύπωση από το πρωτότυπο του 1942).
Nationalsozialistische Monatshefte, Heft Nr. 149, August 1942, Zentralrerlag der NSDAP, Μόναχο.
Dr. Henry Picker, *Hitlers Tischgespraeche im Fuehrer hauptquartier*, Seewald Verlag, Στουτγάρδη 1977.
Wolfram Pyta, *Hitler - Der Kunstler als Politiker cend Feldherr*, Siedler Verlag, Μόναχο 2015.
Walter Schellenberg, *Κατασκοπεία και Αντικατασκοπεία*, εκδ. «Εστία του Βιβλίου», Αθήνα 1960.
Franz W. Seidler, *Die Kollaboration 1939-1945*, Herbig Verlag, Μόναχο 1995.
Paul Otto Schmidt, *Statist auf diplomatischer Buhme 1923-1945*, Athenaum Verlag, Βόννη 1949.
Willem A. Visser't Hooft, *Die Welt war meine Gemeinde, Autobiographie Dt. Bucherbund*, Στουτγάρδη 1974.
Αρχεία
NS – Archiv (Σημειώσεις του διπλωμάτη Paul Schmidt σχετικά με την επίσκεψη του Μεγάλου Μουφτιή των Ιεροσολύμων Mohamed Amin el Hussein
Bundesarchiv
US National Archives, Record Group, No 373, exposure No 45

Ο Ιάκωβος Χονδροματίδης είναι ιστορικός ερευνητής.

ΑΝΣΛΟΥΣ: Η ΠΡΟΣΑΡΤΗΣΗ ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΙΑΣ ΣΤΟ Γ' ΡΑΪΧ

ΤΟΥ ΝΙΚΟΥ ΝΙΚΟΛΟΥΔΗ

Για την Αυστρία, η περίοδος μεταξύ των δύο παγκοσμίων πολέμων υπήρξε ανήσυχη και ταραγμένη. Το κέντρο της κραταιάς αυστρουγγρικής μοναρχίας βίωσε μια έντονη κρίση ταυτότητας την οποία επέτεινε η πρόθεση του Χίτλερ να ενσωματώσει τη χώρα της καταγωγής του στο Γ' Ράιχ: στόχος που υλοποιήθηκε με πραξικοπηματικό τρόπο το 1938 υπό τα αδιάφορα βλέμματα των Μεγάλων Δυνάμεων.

Προπαγάνδα υπέρ του Άνσλους στη Βιέννη.

Το Άνολους (Anschluss, γερμανικός όρος με τον οποίο έγινε γνωστή η ενσωμάτωση της Αυστρίας στο Γ' Ράιχ) επρόκειτο να αποτελέσει την πρώτη σοβαρή δοκιμασία του γερμανικού επεκτατισμού που εκδηλώθηκε αποκάλυπτα κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο κατ' επίφαση ειρηνικός χαρακτήρας αυτής της ενσωμάτωσης, υπό το πρόσχημα της ενοποίησης δύο εθνολογικά «αδελφών» κρατών, αποτέλεσε για τον Χίτλερ μια ιδανική δικαιολογία προκειμένου να επιβάλει την πρώτη σημαντική μεταβολή συνόρων στον ευρωπαϊκό χώρο μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Υπ' αυτή την έννοια, το Άνολους αποτελεί κλασικό παράδειγμα μεθοδικού σχεδιασμού, αποφασιστικότητας και αξιοποίησης της κατάλληλης χρονικής συγκυρίας για την επίτευξη ενός δύσκολου πολιτικού στόχου.

ΕΠΑΝΩ: Βιέννη, 1927. Η πυρπόληση του Υπουργείου Δικαιοσύνης. ΚΑΤΩ: Απόδοση τιμών στη σορό του καγκελάρου Ένγκελμπερτ Ντόλφους.

Η κατάρρευση της Αυστροουγγαρίας

Η δημιουργία του αυστριακού κράτους υπήρξε αποτέλεσμα των διεργασιών που οδήγησαν στον διαμελισμό της αυστρουογγρικής μοναρχίας. Ειδικότερα η ανακοίνωση των «14 σημείων» του Αμερικανού προέδρου Γούντροου Ουίλσον, τον Ιανουάριο του 1918, επέδρασε αρνητικά στις πολιτικές εξελίξεις της Αυστροουγγαρίας καθώς, μεταξύ άλλων, καθόριζαν την παροχή δυνατότητας αυτοδιάθεσης σε όλους τους λαούς της. Τον Οκτώβριο του 1918 οι σλαβικές μονάδες του στρατού της άρχισαν να αποσυντίθενται. Την περίοδο Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1918 οι Τσέχοι, οι Πολωνοί και οι Ούγγροι ανακήρυξαν τις χώρες τους ανεξάρτητες δημοκρατίες, ενώ από τις 30 Οκτωβρίου ακόμη και το γερμανικό στοιχείο της Αυτοκρατορίας έπαψε να αναγνωρίζει την κυριαρχία των Αψβούργων. Στις 11 Νοεμβρίου, την ημέρα της συνθηκολόγησης των Κεντρικών Δυνάμεων, ο αυτοκράτορας Κάρολος παραιτήθηκε από τη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων, ενώ τον Μάρτιο του 1919 τέθηκε οριστικά τέλος στην ηγεμονία των Αψβούργων.

Τα πρώτα χρόνια του αυστριακού κράτους

Η κατάρρευση της μοναρχίας των Αψβούργων συνδέθηκε με την κατάτμηση της Αυστροουγγαρίας και την απόσπαση εδαφών της από γειτονικά της κράτη. Οι συνθήκες καθορισμού του νέου καθεστώτος των αυστρουογγρικών χωρών υπογράφηκαν στις 10 Σεπτεμβρίου 1919 και τις 4 Ιουνίου 1920 στα παρισινά προάστια Σαιν-Ζερμαίν και Τριανόν. Όσες περιοχές της Αυστροουγγαρίας δεν διεκδικήθηκαν από τις χώρες που δημιουργήθηκαν από τα ερείπιά της αποτέλεσαν τα εδάφη της Αυστρίας. Η ίδρυση αυστριακού κράτους ήταν αρχικά αντίθετη με τις προθέσεις των Γερμανών πολιτικών της Αυστροουγγαρίας, καθώς η βιωσιμότητά του ήταν

αμφισβητήσιμη: μόλις 21% των εδαφών του ήταν καλλιεργήσιμα, ενώ οι περιοχές στις οποίες υπήρχε ορυκτός πλούτος ή βαριά βιομηχανία είχαν αποσπαστεί από αυτό. Οι μόνες σοβαρές προοπτικές επιβιώσής του ήταν είτε η ανασύσταση του κράτους των Αψβούργων είτε μια ομοσπονδία των παραδουνάβιων χωρών είτε η ένωση με τη Γερμανία. Το ενδεχόμενο μιας παραδουνάβιας ομοσπονδίας έβρισκε αντίθετη τη Γαλλία, που είχε θέσει υπό την επιρροή της την Τσεχοσλοβακία, την Ουγγαρία και τη Γιουγκοσλαβία. Έτσι, ως μοναδική προοπτική απέμενε για τους Αυστριακούς το Άνσλους, που ερμηνευόταν από τους Παγερμανιστές ως συνασπισμός με τον γερμανικό μιλιταρισμό, από τους Σοσιαλιστές ως συνένωση με μια σοσιαλιστική και δημοκρατική Γερμανία και από τους Συντηρητικούς Καθολικούς ως ένα μεγάλο γερμανικό κράτος με ισχυρό ρωμαιοκαθολικό στοιχείο που θα ισοστάθμιζε την επιρροή του λουθηρανικού γερμανικού Βορρά. Το 1919 όμως η Γαλλία υποχρέωσε τη Γερμανία με ειδικό άρθρο της Συνθήκης των Βερσαλλιών να σεβαστεί την ανεξαρτησία της Αυστρίας. Παράλληλα, το Άνσλους υποστηριζόταν στην Αυστρία από μεν τους εργάτες όταν φαινόταν εφικτή μια σοσιαλιστική επανάσταση στη Γερμανία, από δε τους αστούς όταν στη Γερμανία υπερίσχυαν οι αντιδραστικές δυνάμεις.

Ο προβληματισμός σχετικά με το Άνσλους αντικατόπτριζε και την τραγική οικονομική κατάσταση της Αυστρίας. Η κατάρρευση της Αυστροουγγαρίας είχε συρρικνώσει τον πληθυσμό του νέου κράτους σε περίπου 6.500.000, οδηγώντας ως πρόσφυγες στη Βιέννη 233.000 πρώην στρατιωτικούς ή δημοσίους υπαλλήλους από όλες τις περιοχές της Αυτοκρατορίας, οι οποίοι είχαν χάσει την εργασία τους. Οι πρόσφυγες και οι οικογένειές τους κατέληξαν να αποτελούν το ένα έκτο του συνολικού πληθυσμού της Αυστρίας. Περιγράφοντας τις συνθήκες που επικρατούσαν

Σύλληψη Αυστριακών Ναζί μετά τη δολοφονία του Ντόλφους. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Στιγμιότυπο από συγκέντρωση του Πατριωτικού Μετώπου.

στη χώρα στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η Μάργκαρετ Μακμίλλαν (Margaret McMillan) αναφέρει: «Ο πρώην αρχιστράτηγος των αυτοκρατορικών στρατιών διατηρούσε τώρα ένα μικρό καπνοπωλείο και οι κατώτεροι αξιωματικοί γυάλιζαν παπούτσια... Τα ανάκτορα των Αψβούργων είχαν ληλατηθεί και το Σαίνμπρουιν ήταν τώρα άσυλο για εγκαταλειμμένα παιδιά, ενώ το Χόφμπουργκ νοικιαζόταν για ιδιωτικές γιορτές». Η τραγική οικονομική κατάσταση αντιμετωπίστηκε από το 1922 και εξής με δάνειο 30.000.000 λιρών. Έτσι, υπό την ηγεσία συντηρητικών κυβερνήσεων η χώρα γνώρισε μια σχετική οικονομική ανάκαμψη, ενώ η Βιέννη, μία από τις εννέα ομόσπονδες επαρχίες του κράτους, γνώρισε εξίσου έντονη οικονομική ανόρθωση, υπό τη διακυβέρνηση όμως των Σοσιαλδημοκρατών.

Οι αντίρροπες πολιτικές προτεραιότητες τις οποίες έθεταν οι σοσιαλιστικές αρχές της Βιέννης και οι συντηρητικές κυβερνήσεις που εκπροσωπούσαν τις υπόλοιπες ομόσπονδες αγροτικές επαρχίες προκάλεσαν έντονες ρήξεις στα τελευταία

χρόνια της δεκαετίας του 1920. Στις επαρχίες δρούσε η Χάιμπερ (Heimwehr, «Πατριωτικές Δυνάμεις»), εθνικιστική οργάνωση η οποία συγκροτήθηκε ως ένα είδος εθνοφυλακής, σταδιακά όμως εξελίχθηκε σε πολιτική οργάνωση ανάλογη με το ιταλικό Φασιστικό Κόμμα. Ως αντίρροπη δύναμη προβλήθηκε από τους Σοσιαλδημοκράτες η Σούτσμπουντ (Schutzbund, «Αμυντική Ένωση»), αρχικά ένα είδος πολιτοφυλακής που έθετε ως στόχο την προάσπιση του μεταρρυθμιστικού τους προγράμματος. Οι δύο οργανώσεις συγκρούονταν συχνά, και το 1927 τα μεταξύ τους επεισόδια κορυφώθηκαν με τον εμπρησμό του Υπουργείου Δικαιοσύνης.

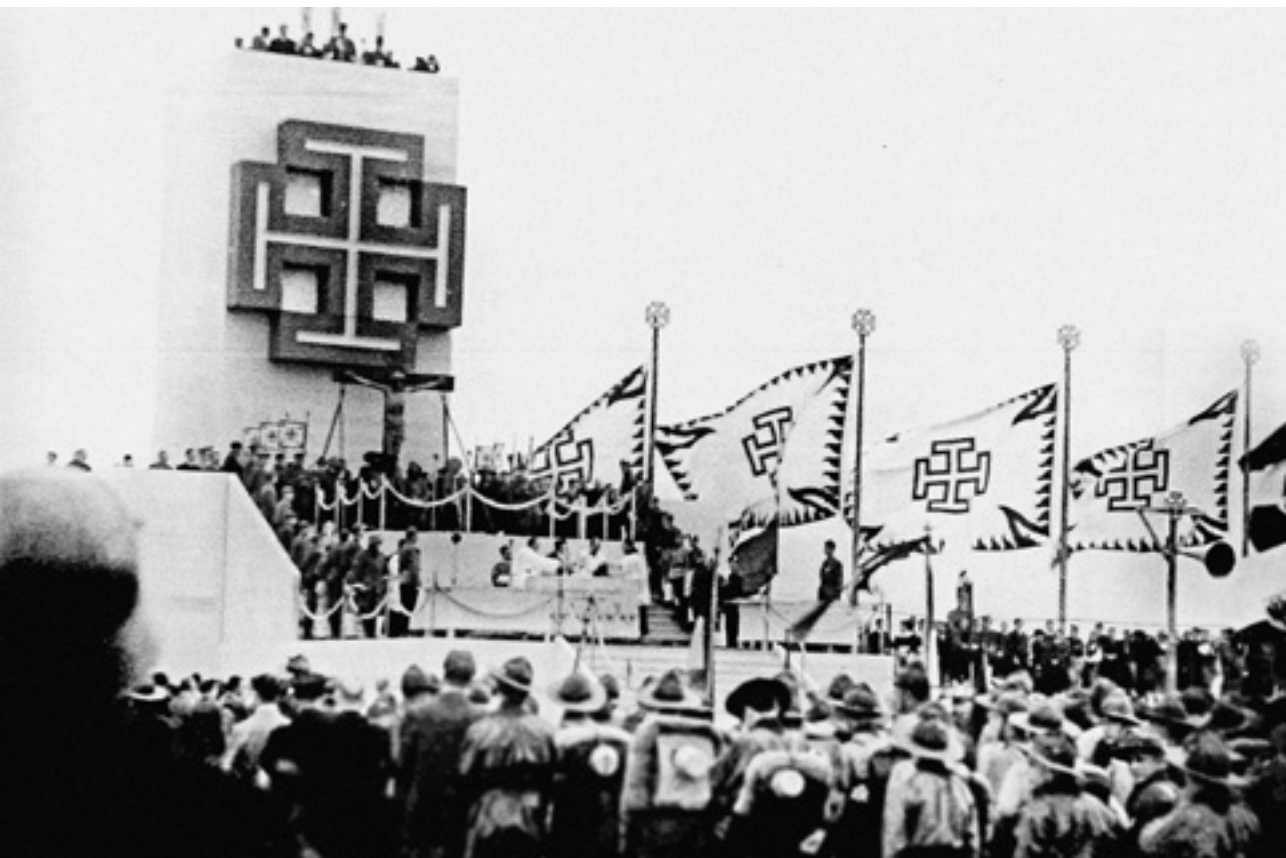
Η διακυβέρνηση και η δολοφονία του Ντόλφους

Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 προκάλεσε σοβαρά προβλήματα στην αυστριακή οικονομία. Προκειμένου να αποφευχθεί η κατάρρευση, συμφωνήθηκε τελωνειακή ένωση με τη Γερμανία. Τελικά, η κρίση αποφεύχθηκε με τη σύναψη ενός τεράστιου εξωτερικού δανείου.

Εξάλλου, τον Μάιο του 1932 την εξουσία ανέλαβε κυβέρνηση Χριστιανοσοσιαλιστών υπό τον Ένγκελμπερτ Ντόλφους (Engelbert Dollfuss), υποστηρικτή συγκεντρωτικών συστημάτων διακυβέρνησης. Οι πολιτικές πεποιθήσεις του Ντόλφους, αλλά και η ισχνή πλειοψηφία μίας μόνο ψήφου την οποία διέθετε στη Βουλή (με την υποστήριξη του πολιτικού σκέλους της Χάιμπερ), τον ώθησαν να διαλύσει τη Βουλή, να καταργήσει την ελευθεροτυπία, να κηρύξει παράνομο το Εθνικοσοσιαλιστικό και το Κομμουνιστικό Κόμμα και να κυβερνήσει με προεδρικά διατάγματα (Μάρτιος-Ιούνιος 1933). Η επιβολή αυτών των μέτρων συνάντησε τη σφοδρή αντίδραση των Σοσιαλδημοκρατών, οι οποίοι τον Φεβρουάριο του 1934 κήρυξαν γενική απεργία στη Βιέννη. Ακολούθησαν συγκρούσεις με πολλά θύματα (12-15 Φεβρουαρίου). Στη συνέχεια το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα και η Σούτςμπουντ τέθηκαν εκτός νόμου και χιλιάδες μέλη τους φυλακίστηκαν ή στάλθηκαν σε στρατό-

πεδα συγκέντρωσης. Μόνος νόμιμος πολιτικός φορέας απέμεινε το Πατριωτικό Μέτωπο (Vaterlandische Front), μια οργανωση-ομπρέλα που ίδρυσε ο Ντόλφους προκειμένου να συνενώσει όλες τις πολιτικές δυνάμεις κάτω από τη σημαία του πατριωτισμού.

Η επικράτηση του Ντόλφους φάνηκε να ισχυροποιεί το αυστριακό καθεστώς. Στην πραγματικότητα όμως το αποσταθεροποίησε, αφού η διάλυση του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, του σφοδρότερου αντιπάλου της ένωσης με το Γ' Ράιχ, κατέστησε τους Εθνικοσοσιαλιστές τον κυριότερο αντιπολιτευτικό πόλο. Το αυστριακό Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα δρούσε ανοικτά ως παράρτημα του γερμανικού, με κύρια επιδίωξη το Άνσλους. Η απήχρησή του μεταξύ των νέων ήταν σημαντική, αλλά το 1930 η δύναμή του δεν υπερέβαινε τις 3.000 μέλη και τις 110.000 ψηφοφόρους. Η οικονομική κρίση όμως, η ραγδαία αύξηση του αριθμού των ανέργων και η ριζοσπαστικοποίηση της πολιτικής

Ο καγκελάριος Κουρτ Σούσνιγκ με Αυστριακούς στρατηγούς. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Ο Σούσνιγκ με τον Μουσσολίνι, το 1935.

ζωής συνέβαλαν στην αύξηση της επιρροής του. Η κύρια δραστηριότητα των Αυστριακών εθνικοσοσιαλιστών συνίστατο σε τρομοκρατικές πράξεις. Στις 3 Οκτωβρίου 1933 ο Ντόλφους τραυματίστηκε στη διάρκεια μιας αποτυχημένης απόπειρας δολοφονίας του από Ναζί τρομοκράτες. Οι αρχές συνέλαβαν και φυλάκισαν 1.200 άτομα, αλλά ο διωγμός των εθνικοσοσιαλιστών δεν είχε σοβαρές συνέπειες, καθώς το κέντρο της οργάνωσής τους είχε μεταφερθεί στο Μόναχο, όπου έδρευε η Αυστριακή Λεγεώνα, μια μαχητική δύναμη 15.000 φυγάδων Αυστριακών εθνικοσοσιαλιστών.

Οι γερμανικές πιέσεις υποχρέωσαν τον Ντόλφους να ζητήσει την υποστήριξη της Ιταλίας. Εκείνη την περίοδο ο Μουσσολίνι ήταν ισχυρότερος από τον Χίτλερ, ενώ ασκούσε μεγάλη επιρροή στη Χάιμπερ. Έτσι, ως αποτέλεσμα μιας επίσημης επίσκεψης του Ντόλφους στην Ιταλία, ο Μουσσολίνι άνοιξε τα ιταλικά λιμάνια στο αυστριακό εμπόριο. Ταυτόχρονα ζήτησε από τον Χίτλερ να διαλύσει τις ναζιστικές τρομοκρατικές ομάδες που δρούσαν στην Αυστρία. Η απάντηση του Χίτλερ ήλθε με

την επιβολή βίζας ύψους 1.000 μάρκων για όσους Γερμανούς επιθυμούσαν να ταξιδέψουν στην Αυστρία, γεγονός που αποτελούσε σοβαρό πλήγμα για τον αυστριακό τουρισμό. Παράλληλα εξώθησε τους Αυστριακούς εθνικοσοσιαλιστές σε νέες τρομοκρατικές ενέργειες.

Τον Μάιο του 1934 ο Ντόλφους έθεσε σε εφαρμογή ένα νέο Σύνταγμα που καταργούσε τη Δημοκρατία, ανακηρύσσοντας την Αυστρία «χριστιανικό ομοσπονδιακό» κράτος. Η επικράτησή του όμως ήταν πολύ σύντομη. Στις 12.50 το μεσημέρι της 25ης Ιουλίου εκδηλώθηκε πραξικόπημα, πληροφορίες για την προετοιμασία του οποίου έφτασαν στην αυστριακή κυβέρνηση αργά και συγκεχυμένα. Ο Ντόλφους έσπευσε να απομακρύνει από την καγκελαρία όσους υπουργούς του βρίσκονταν εκεί, χωρίς όμως να προλάβει να διαφύγει και ο ίδιος. Στο μεταξύ, 154 Ναζί που επέβαιναν σε πέντε καμιόνια φορώντας στρατιωτικές ή αστυνομικές στολές εισήλθαν ανενόχλητοι στο κτίριο, η άοπλη, τιμητική φρουρά του οποίου θεώρησε ότι αποτελούσαν τις αναμενόμενες ενισχύσεις. Σκοπός των συνωμοτών ήταν η ανατροπή

της κυβέρνησης και η πραγματοποίηση του Άνολους. Την ίδια ώρα, μια άλλη ομάδα κατέλαβε τον ραδιοφωνικό σταθμό και ανακοίνωσε τη σύνθεση νέας κυβέρνησης, ενώ άλλες ομάδες οργάνωσαν εξεγέρσεις στις αυστριακές επαρχίες.

Στο εσωτερικό της καγκελαρίας ο Ντόλφους πυροβολήθηκε από μικρή απόσταση στον λαιμό και τη μασχάλη από τον άνεργο απόστρατο υπαξιωματικό Όττο Πλανέττα (Otto Planetta) και αφέθηκε να αιμορραγήσει μέχρι θανάτου ξαπλωμένος σε έναν καναπέ. Στο μεταξύ όμως οι κυβερνητικές δυνάμεις πέρασαν στην αντιπίθεση υπό τις οδηγίες του υπουργού Παιδείας Κουρτ Σούσνιγκ (Kurt Schuschnigg), που τις καθοδηγούσε από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Ο ραδιοφωνικός σταθμός ανακαταλήφθηκε και η καγκελαρία περικυκλώθηκε από κυβερνητικά στρατεύματα. Οι εισβολείς ζήτησαν να τους επιτραπεί να κατευθυνθούν ανενόχλητοι στα γερμανικά σύνορα, με αντάλλαγμα τη ζωή των ομήρων. Πιεζόμενος και από τον Γερμανό πρεσβευτή, στις 7.00 ο Σούσνιγκ υπέκυψε. Ο Ντόλφους είχε πεθάνει μία ώρα νωρίτερα, το γεγονός αυτό

όμως έγινε γνωστό μόνο κατά την έξοδο των πραξικοπηματιών από το κτίριο, οπότε ο Σούσνιγκ διέταξε τον αφοπλισμό και τη σύλληψή τους. Ακολούθησε η σύλληψη χιλιάδων Εθνικοσοσιαλιστών, ενώ μετά από λίγες ημέρες 13 από τους πρωτεργάτες του πραξικοπήματος (συμπεριλαμβανομένου του Πλανέττα) καταδικάστηκαν σε θάνατο και απαγχονίστηκαν.

Η είδηση του πραξικοπήματος εξόργισε τον Μουσοσολίνι ο οποίος κατά τη συνάντησή του με τον Χίτλερ στη Βενετία, στις 14 Ιουνίου, του είχε τονίσει ότι η Ιταλία δεν θα επέτρεπε την κατάλυση της αυστριακής ανεξαρτησίας. Κραυγάζοντας «Γερμανοί θηλυπρεπείς και δολοφόνοι» (!), διέταξε να μετακινηθούν πέντε μεραρχίες (περίπου 50.000 άνδρες) στο πέρασμα του Μπρένερ, στα αυστροϊταλικά σύνορα, αναγκάζοντας τον Χίτλερ να αποποιηθεί οποιαδήποτε γνώση της συνωμοσίας και να διαλύσει την Αυστριακή Λεγεώνα. Επρόκειτο όμως απλά για μια τακτική υποχώρηση.

Τα διλήμματα του Σούσνιγκ

Ο θάνατος του Ντόλφους προκάλεσε νέα πολιτική αστάθεια στην Αυστρία, την οποία εκμεταλλεύτηκε ο νέος Γερμανός πρεσβευτής στη Βιέννη και πρώην καγκελάριος της Γερμανίας Φραντς φον Πάπεν (Franz von Papen). Τα σχέδιά του διευκολύνθηκαν μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Σούσνιγκ, στις 30 Ιουλίου. Σύμφωνα με τον Βρετανό δημοσιογράφο Γκόρντον Μπρουκ Σέφερντ (Gordon Brook-Shepherd), ο νέος Αυστριακός καγκελάριος *«διέθετε όλη την αφοσίωση και την προσωπική ακεραιότητα του προκατόχου του αλλά ελάχιστο από το ευμετάβλητο πολιτικό του ένστικτο και ακόμη λιγότερο από τον προσωπικό του μαγνητισμό... Η συνεσταλμένη ψυχοσύνθεσή του ήταν ελάχιστα ευπροσάρμοστη και δεν μπόρεσε ποτέ να απεμπολήσει εντελώς την ελπίδα ότι ο Αδόλφος Χίτλερ, παρά την*

τερατώδη χυδαιότητά του, θα μπορούσε κάποια μέρα να ηρεμήσει αρκετά ώστε να καταλάβει μια θέση ως μια άξεστη απομίμηση του “Σιδηρού Καγκελαρίου”» (δηλαδή του Μπίσμαρκ).

Ο Σούσνιγκ προσπάθησε να ενισχύσει την εξουσία του με την υποστήριξη της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας, οι οποίες τον Απρίλιο του 1935 υπέγραψαν το Σύμφωνο της Στρέζα, που προέβλεπε κοινές διαβουλεύσεις μεταξύ τους σε περίπτωση απειλής της αυστριακής ανεξαρτησίας. Η ιταλική όμως επέμβαση στην Αιθιοπία λίγους μήνες αργότερα είχε ως συνέπεια την κατάρρευση του Συμφώνου και τη σύγκλιση της Ιταλίας και του Γ' Ράιχ, εις βάρος των αυστριακών συμφερόντων. Παρά ταύτα ο Χίτλερ έδειχνε πρόθυμος για κάποιον «συμβιβασμό» με την Αυστρία. Έτσι, με τη μεσολάβηση του φον Πάπεν, υπογράφηκε στις 11 Ιουλίου 1936 συμφωνία μεταξύ των δύο κρατών με βάση την οποία η Γερμανία αναγνώριζε την πλήρη κυριαρχία της Αυστριακής Δημοκρατίας και υποσχόταν να μην παρεμβαίνει στην εσωτερική πολιτική της (συμπεριλαμβανομένου του αυστριακού Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος). Από την πλευρά της η αυστριακή κυβέρνηση αναγνώριζε ότι η Αυστρία ήταν «γερμανικό κράτος» και ότι δεν θα ασκούσε πολιτική που θα αντέβαινε στα συμφέροντα του γερμανικού λαού. Επιπλέον δεσμευόταν να παραχωρήσει πολιτική αμνηστία και να συμπεριλάβει δύο γαλλογερμανιστές υπουργούς στην κυβέρνησή του, τους Γκουίντο Σμιτ (Guido Schmidt), ως υπουργό Εξωτερικών, και Έντμουντ Γκλάιζε-Χόρστεναου (Edmund Glaise-Horstenau), πρώην αξιωματικό του Αυστροουγγρικού Αυτοκρατορικού Επιτελείου, ως υπουργό άνευ Χαρτοφυλακίου, υπεύθυνο για την τήρηση στο εσωτερικό της συμφωνίας με τον Χίτλερ. Έτσι, αυτή η συμφωνία οδήγησε στην περαιτέρω υπονόμευση της Αυστρίας, καθώς ο Σούσνιγκ

υποχρεώθηκε να αποφυλακίσει 15.361 εθνικοσοσιαλιστές εξασφαλίζοντας ως μοναδικό αντάλλαγμα την άρση της γερμανικής ταξιδιωτικής βίζας. Τον ίδιο χρόνο πάντως καθιέρωσε την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία και ενσωμάτωσε τη Χάιμπερ στο Πατριωτικό Μέτωπο.

Η υπογραφή του Συμφώνου έγινε ευνοϊκά δεκτή στη διεθνή πολιτική σκηνή, δεν απέτρεψε όμως περαιτέρω πιέσεις του Χίτλερ στην Αυστρία. Ο Σούσνιγκ αντιλαμβανόταν ότι η υποστήριξη που θα μπορούσε να λάβει από το εξωτερικό ήταν μηδαμινή, καθώς στη Μεγάλη Βρετανία και στη Γαλλία κυριαρχούσε η πολιτική του κατευνασμού του Χίτλερ. Παράλληλα, η χλιαρή πρόθεσή του να αποκαταστήσει τους Αψβούργους στον θρόνο (με την ελπίδα ότι ίσως να εξασφάλιζαν την αυστριακή ενότητα) συνάντησε την αντίδραση της Ιταλίας. Εξάλλου, δεν μπορούσε να στηριχθεί ούτε στον Αυστριακό Στρατό, λόγω του μικρού του μεγέθους και της αδυναμίας του να αντιμετωπίσει σοβαρές εξωτερικές προκλήσεις. Τα ερείσματά του στην αυστριακή κοινωνία ήταν επίσης περιορισμένα.

Από την άλλη πλευρά, οι γερμανικές προθέσεις γίνονταν όλο και πιο σαφείς. Στις 17 Νοεμβρίου 1937 ο Χέρμαν Γκαίρινγκ εξήγησε στον φιλοξενούμενό του, Αυστριακό κόμη Πέτερ Ρεβέρτερα (Peter Reverteira-Salandra), υπεύθυνο Ασφαλείας της Άνω Αυστρίας (που συνόρευε με τη Γερμανία), ότι η Αυστρία δεν θα είχε καμία δυνατότητα να αποκρούσει ενδεχόμενη γερμανική εισβολή, αποκαλύπτοντας μάλιστα ότι το Άνσλους σχεδιαζόταν για την άνοιξη του 1938.

Η αντίστροφη μέτρηση

Στις 25 Ιανουαρίου 1938 μια επίδρομή της Αστυνομίας στο αρχηγείο του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος στη Βιέννη αποκάλυψε μια νέα συνωμοσία που απέβλεπε στην πραγματοποίηση του Άνσλους την

Ο Φραντς φον Πάπεν, ειδικός απεσταλμένος του Χίτλερ στη Βιέννη με την ιδιότητα του πρεσβευτή. ΔΕΞΙΑ: Ο Γκουίντο Σμιτ συνομιλεί με τον φον Πάπεν.

προσεχή άνοξη. Ο Σούσνικ αποφάσισε να διαπραγματευτεί προσωπικά με τον Χίτλερ. Μετά από μεσολάβηση του φον Πάπεν, που τον διαβεβαίωσε ότι η συνωμοσία είχε οργανωθεί εν αγνοία του Φύρερ και ότι ο τελευταίος δεν θα προέβαλλε νέες αξιώσεις, η συνάντηση των δύο καγκελαρίων καθορίστηκε για τις 12 Φεβρουαρίου στην εξοχική κατοικία του Χίτλερ, στο Μπέρχτεσγκαντεν, στις Βαυαρικές Άλπεις. Την προηγούμενη ο Σούσνικ έκανε το λάθος να εκθέσει τις διαπραγματευτικές του θέσεις στον παγγερμανιστή υπουργό του Αρθούρο Ζάυς-Ινκβαρτ (Arthur Seyss-Inquart), τον οποίο θεωρούσε πατριώτη και φίλο του. Ο Ζάυς-Ινκβαρτ όμως δρούσε για λογαριασμό των Ναζί και διαβίβασε αμέσως τις πληροφορίες στον Χίτλερ.

Ο Σούσνικ προσήλθε στη συνάντηση συνοδευόμενος από τον Γκουίντο Σμιτ. Εκεί όμως βρέθηκε αντιμέτωπος με έναν έξαλλο Χίτλερ, που δεν του άφησε κανένα περιθώριο αντίδρασης. Οι συζητήσεις διήρκεσαν περίπου έντεκα ώρες (με ένα δίωρο διάλειμμα μετά το γεύμα) και κατά

τη διάρκειά τους ο Σούσνικ υπέστη ποικίλες ψυχολογικές πιέσεις, όχι μόνο από τον Χίτλερ αλλά και από τον φον Πάπεν, όπως και από τον νέο Γερμανό υπουργό Εξωτερικών, φον Ρίμπεντροπ. Ο Χίτλερ κατηγορήσε τους Αυστριακούς για «*συνεχική προδοσία έναντι της γερμανικής φυλής*» και απαγόρευσε στον Σούσνικ να καπνίσει, μολονότι γνώριζε ότι ήταν μανιώδης καπνιστής. Οι «διαπραγματεύσεις» παρατάθηκαν μέχρι αργά το απόγευμα, με συμμετοχή πλέον του στρατηγού Κάιτελ (αρχηγού της Βέρμαχτ) και δύο ακόμη στρατηγών, η παρουσία των οποίων είχε σκοπό να εκφοβίσει περισσότερο τον Σούσνικ. Ο Χίτλερ επέδωσε ένα τελεσίγραφο το οποίο οι Αυστριακοί είχαν προθεσμία να αποδεχτούν μέσα σε έξι ημέρες, εάν δεν ήθελαν να υποστούν γερμανική εισβολή. Οι όροι του ήταν εντελώς μειωτικοί. Ο Σούσνικ έπρεπε να αμνηστεύσει όλους τους Ναζί, να απομακρύνει τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου, στρατηγό Άλφρεντ Γιάνσα (Alfred Jansa) (που είχε σχεδιάσει την κατασκευή αμυντικών έργων στα αυστρογερμανικά

Η τελευταία κυβέρνηση του Κουρτ Σούσνικ, μετά τη μοιραία συνάντησή του με τον Χίτλερ. ΑΠΕΝΑΝΤΙ: Διανομή φυλλαδίων υπέρ του Ναι στη Βιέννη, μετά την ανακοίνωση του δημοψηφίσματος από τον Σούσνικ.

σύνορα) και να παραχωρήσει την αντιπροεδρία και τα σημαντικότερα υπουργεία της χώρας (μεταξύ των οποίων αυτά των Οικονομικών, Άμυνας και Εσωτερικών, «συμπεριλαμβανομένου του τομέα της Αστυνομίας») σε εθνικοσοσιαλιστές. Επιπλέον η Αυστρία θα έπρεπε να αποχωρήσει από την Κοινωνία των Εθνών, να δεχτεί νομιμοποιητική ένωση με τη Γερμανία, να ακολουθήσει την αντισοσιαλική πολιτική της Γερμανίας και να υιοθετήσει αντιεβραϊκή νομοθεσία. Ως αντάλλαγμα γι' αυτές τις παραχωρήσεις ο Χίτλερ θα σεβόταν την αυστριακή ανεξαρτησία! Ο Σούσνικ εξήγησε ότι δεν είχε αρμοδιότητα να δεχθεί όλους τους όρους, ειδικότερα μάλιστα αυτούς που αφορούσαν τους διορισμούς υπουργών, αλλά ότι θα ασκούσε την επιρροή του στον αρμόδιο πρόεδρο Βίλχελμ Μίκλας (Wilhelm Miklas) προκειμένου να γίνουν δεκτοί.

Στις 15 Φεβρουαρίου οι όροι του Χίτλερ έγιναν δεκτοί: όλοι οι Ναζί αμνηστεύτηκαν, το υπουργείο Εσωτερικών ανατέθηκε στον Ζάους-Ινκβαρτ, ενώ ο Γκλάιζε-Χόρστεναου διορίστηκε υπουργός Άνευ Χαρτοφυλακίου.

Το Άνολος

Τις τελευταίες ημέρες του Φεβρουαρίου και τις πρώτες του Μαρτίου ο Σούσνικ αγωνίστηκε να συσπειρώσει τους Αυστριακούς σε πανεθνική ενότητα για την υπεράσπιση της ανεξαρτησίας τους. Στις 24 Φεβρουαρίου προκάλεσε ενθουσιασμό στη Βουλή με έναν θερμό πατριωτικό του λόγο. Την ίδια περίοδο κέρδισε την υποστήριξη των Σοσιαλδημοκρατών παραχωρώντας το υπουργείο Εργασίας στον ηγέτη τους, ενώ παράλληλα απευθύνθηκε και προς τους οπαδούς των Αψβούργων. Από την πλευρά του ο Χίτλερ είχε δηλώσει στις 20 Φεβρουαρίου στο Ράιχσταγκ την πρόθεσή του να υπερασπιστεί τα δικαιώματα των 10.000.000 «Γερμανών» που ζούσαν έξω από τα σύνορα του Γ' Ράιχ. Η απάντηση του Σούσνικ, που μεταδόθηκε από το ραδιόφωνο, εξώθησε τους Αυστριακούς εθνικοσοσιαλιστές σε βίαιες ταραχές, τις οποίες οι ελεγχόμενες από τον Ζάους-Ινκβαρτ αστυνομικές δυνάμεις δεν διανοήθηκαν να παρεμποδίσουν. Ο Αμερικανός δημοσιογράφος Ουίλλιαμ Σίρερ (William Shirer) αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η κυβέρνηση του Σούσνικ

κατέρρευε. Το χάος εξαπλωνόταν όχι μόνο στην πολιτική αλλά και στην οικονομία. Μεγάλα ποσά αποσύρονταν από τραπεζικούς λογαριασμούς, τόσο από το εξωτερικό όσο και από τους ντόπιους. Η Βιέννη κατακλυζόταν από ακυρώσεις ανήσυχων ξένων επιχειρήσεων. Οι ξένοι τουρίστες, ένας από τους στυλοβάτες της αυστριακής οικονομίας, απομακρύνονταν φοβισμένοι. Ο [διάσημος μαέστρος Αρτούρο] Τοσκανίνι τηλεγράφησε από τη Νέα Υόρκη ότι ακύρωνε την εμφάνισή του στο Φεστιβάλ του Ζάλτσμπουργκ, το οποίο προσείλκυε δεκάδες χιλιάδες τουρίστες κάθε χρόνο, “λόγω των πολιτικών εξελίξεων στην Αυστρία”.

Στις 9 Μαρτίου ο Σούσνικ έπαιξε το τελευταίο του χαρτί. Κατά τη διάρκεια ενός λόγου του στο Ίνσμπρουκ προκήρυξε αιφνιδιαστικά δημοψήφισμα για τη 13η Μαρτίου με το ερώτημα: «Υποστηρίζετε μια ελεύθερη και γερμανική, ανεξάρτητη και σοσιαλιστική, χριστιανική και ενωμένη Αυστρία;» Ο Μουσοσολίνι πάντως, τον οποίο ο Σούσνικ είχε συμβουλευτεί δύο ημέρες νωρίτερα, απέφυγε να υποστηρίξει δυναμικά την Αυστρία δηλώνοντάς του

ότι το δημοψήφισμα ήταν ένα λάθος. Παρά ταύτα οι πιθανότητες επιτυχίας του ελιγμού του Σούσνικ ήταν μεγάλες, καθώς ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού εκδηλώθηκε ανοικτά υπέρ της αυστριακής ανεξαρτησίας. Οι ίδιοι οι αρχηγοί των Αυστριακών εθνικοσοσιαλιστών υπολόγιζαν ότι δεν θα κέρδιζαν περισσότερο από 35% των ψήφων.

Η γερμανική αντίδραση εκδηλώθηκε στις 11 Μαρτίου. Στις 5.30 το πρωί ο Σούσνικ ειδοποιήθηκε ότι οι Γερμανοί είχαν κλείσει τα σύνορα στο Ζάλτσμπουργκ όπου είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται γερμανικά στρατεύματα. Πέντε ώρες αργότερα, κατά τη διάρκεια υπουργικού συμβουλίου, ο Ζάυς-Ίνκβарт και ο Γκλάιζε-Χόρστεναου, του ανέφεραν ότι το Βερολίνο απαιτούσε τη ματαίωση του δημοψηφίσματος, διαφορετικά η Βέρμαχτ θα εισέβαλλε στην Αυστρία. Ο Σούσνικ συμβουλευτήκε τον πρόεδρο Μίκλας, ο οποίος του δήλωσε έντονα ότι έπρεπε να προβληθεί αντίσταση. Παρά ταύτα στις 2.30 το μεσημέρι ο Σούσνικ κάλεσε τον Ζάυς-Ίνκβарт και του ανακοίνωσε τη ματαίωση του δημοψηφίσματος. Ο τελευταίος μετέφερε τηλεφωνικώς την ειδηση στο Βερολίνο, απ' όπου όμως ο Γκαίριγκ του παρουσίασε νέα γερμανικά αιτήματα: την παραίτηση του Σούσνικ και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον ίδιο τον Ζάυς-Ίνκβарт. Ο Σούσνικ υπέκυψε, αλλά προτού παραιτηθεί απευθύνθηκε με ραδιοφωνικό μήνυμα στον αυστριακό λαό στον οποίο δήλωσε, μεταξύ άλλων: «Ο πρόεδρος Μίκλας με παρεκάλεσε να πω στον λαό της Αυστρίας ότι υποκύψαμε στη δύναμη γιατί δεν είμαστε έτοιμοι, ακόμη και σε αυτή τη φοβερή περίπτωση, να επιτρέψουμε την αιματοχυσία. Αποφασίσαμε να διατάξουμε τον στρατό να μην αντισταθεί... Ο Θεός ας φυλάει την Αυστρία».

Την ίδια ώρα ο Μίκλας, που είχε αποδεχτεί με μεγάλη δυσκολία την παραίτηση

του Σούσνικ, προσπαθούσε αγωνιωδώς να αναθέσει την πρωθυπουργία σε οποιονδήποτε άλλον εκτός από τον Ζάυς-Ινκβαρτ. Υπό την πίεση όμως πλήθους εθνικοσοσιαλιστών, καθώς και της αντίληψης ότι ο διορισμός του Ζάυς-Ινκβαρτ θα έσωζε την αυστριακή ανεξαρτησία, έστω και προσχηματικά, οι τρεις υποψήφιοι που προσέγγισε ο Μίκλας αρνήθηκαν. Τελικά τα μεσάνυχτα όρκισε ως καγκελάριο τον Ζάυς-Ινκβαρτ (με αντικαγκελάριο τον Γκλάιζε-Χόρστεναου).

Κατά τη διάρκεια αυτών των κρίσιμων ωρών, και ενώ οι εθνικοσοσιαλιστές πανηγύριζαν, χιλιάδες αυστριακές οικογένειες ετοιμάζονταν να εγκαταλείψουν εσπευσμένα τη χώρα.

Στο μεταξύ νωρίτερα το ίδιο απόγευμα ο Χίτλερ είχε ζητήσει μέσω ενός ειδικού απεσταλμένου του από τον Μουσοσολίνι να μην εναντιωθεί σε αυτές τις εξελίξεις. Ο τελευταίος δέχτηκε χωρίς συζήτηση, προς μεγάλη αγαλλίαση του Φύρερ, που δήλωσε ότι δεν επρόκειτο ποτέ να ξεχάσει αυτή τη χειρονομία και ότι θα παρέμενε στο πλευρό του Ντούτσε μέχρι το τέλος. Αυτή ήταν, πράγματι, μια από τις δεσμεύσεις που τήρησε με ευλάβεια!

Στις 12 Μαρτίου η Βέρμαχτ έκανε την ειρηνική της είσοδο στην Αυστρία με πρόσχημα δύο πλαστά τηλεγραφήματα με την υπογραφή του Ζάυς-Ινκβαρτ, με τα οποία ο τελευταίος ζητούσε επείγοντως από τη Γερμανία να αποκαταστήσει την τάξη και την ηρεμία στη χώρα. Παράλληλα ο νέος Αυστριακός καγκελάριος ενημέρωσε προσωπικά τον Χίτλερ ότι το άρθρο της Συνθήκης του Σαιν-Ζερμαίν που απαγόρευε το Άνσλους είχε καταστεί νεκρό γράμμα.

Ο Φύρερ είχε την πρόθεση να μεταβεί οδικώς στη Βιέννη την ίδια ημέρα. Η θριαμβευτική υποδοχή όμως την οποία ανέμενε εκεί του επιφυλάχθηκε την ίδια ημέρα στη γενέτειρά του, το Λιντς, όπου σταμάτησε για να καταθέσει στεφάνι στον

τάφο των γονέων του. Την επομένη συναντήθηκε με τον Ζάυς-Ινκβαρτ στον οποίο παρουσίασε το προσχέδιο του νόμου για το Άνσλους που έπρεπε να εγκριθεί από το αυστριακό υπουργικό συμβούλιο. Αντιμέτωπος με αυτή την εξέλιξη, που καταργούσε εντελώς την Αυστριακή Δημοκρατία, ο Μίκλας παραιτήθηκε και τις αρμοδιότητές του ανέλαβε ο Ζάυς-Ινκβαρτ, που ανακοίνωσε ότι το αναβληθέν δημοψήφισμα θα πραγματοποιούνταν στις 10 Απριλίου.

Ο Χίτλερ έφτασε στη Βιέννη το απόγευμα της 14ης Μαρτίου και κοινοποίησε το διάταγμα ενοποίησης της Αυστρίας με το Γ' Ράιχ, δηλώνοντας ότι στις 10 Απριλίου θα διεξαγόταν ταυτόχρονη ψηφοφορία στη Γερμανία για το Άνσλους. Αργότερα εκφώνησε λόγο ενώπιον 250.000 παραληρούντων Αυστριακών, ενώ την παραμονή του δημοψηφίσματος επανήλθε στην πόλη για να εκφωνήσει τον τελευταία προεκλογικό λόγο.

Στις 10 Απριλίου υπέρ του Άνσλους ψήφισαν άνω του 99% των Αυστριακών (καταμετρήθηκαν μόλις 12.000 αρνητικές ψήφοι) και αντίστοιχο ποσοστό Γερμανών! Η διοικητική ένωση, πάντως, των δύο κρατών είχε τεθεί σε εφαρμογή ήδη από τις 13 Μαρτίου. Μετά την επισήμοποίηση του Άνσλους η Αυστρία μετονομάστηκε Ostmark και η διοίκησή της ανατέθηκε σε έναν γκαουλάιτερ που ήταν υπόλογος απευθείας στο Βερολίνο.

Η τραγική κατάληξη

Οι εξελίξεις του δραματικού διημέρου στο οποίο κρίθηκε η τύχη της Αυστρίας (12-14 Μαρτίου) είχαν διαφορετικές συνέπειες για τους πρωταγωνιστές του. Ο «καγκελάριος των δύο ημερών», ο Ζάυς-Ινκβαρτ, ανταμείφθηκε για την προδοτική του στάση με το αξίωμα του γκαουλάιτερ της Ολλανδίας, όπου όμως η σκληρή στάση του έναντι των Ολλανδών τον οδήγησε μετά τον πόλεμο ως κατηγορούμενο στη

Η αυτοκινητοπομπή του Χίτλερ προσεγγίζει το δημαρχείο της Βιέννης.

δίκη της Νυρεμβέργης και τελικά στην αγχόνη, ως εγκληματία πολέμου. Αντίθετα, ο Γκλάιζε-Χόρστεναου, ο οποίος διορίστηκε επιτετραμμένος του Ράιχ στην «ανεξάρτητη» Κροατία το 1941, διαφώνησε ανοικτά με την πολιτική εθνοκάθαρσης του Κροάτη ηγέτη Άντε Πάβελιτς, με αποτέλεσμα να περιθωριοποιηθεί και να χάσει τη θέση του. Στο τέλος του πολέμου αιχμαλωτίστηκε και αυτοκτόνησε με υδροκυάνιο για να αποφύγει ενδεχόμενη παράδοσή του στη Γιουγκοσλαβία. Κάποιοι άλλοι Αυστριακοί εθνικοσοσιαλιστές έγιναν επίσης διαβόητοι για τη σκληρότητά τους στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε ο πτέραρχος της Λούφτβαφε (παλαιότερα της Αυστριακής Αεροπορίας) Αλεξάντερ Λερ (Alexander Löhner), ο οποίος, ως διοικητής της «Ομάδας Στρατιών Ε», αντιμετώπισε με απάνθρωπες μεθόδους τη δράση των Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων, με αποτέλεσμα μετά το τέλος του πολέμου να συλληφθεί, να δικαστεί ως εγκληματίας πολέμου στη

Γιουγκοσλαβία και να εκτελεστεί το 1947. Παρόμοιες περιπτώσεις υπήρξαν ο Οντίλο Γκλομπότσνικ (Odlilo Globočnik), προσωρινός γκαουλάιτερ της Βιέννης μετά το Άνσλους και στη συνέχεια, ως μέλος των Ες Ες, επικεφαλής των στρατοπέδων εξότωσης στην Ουκρανία (Μπελζέκ, Σόμπιμπορ, Μαϊντάνεκ, Τρεμπλίνκα), καθώς και ο επικεφαλής των Αυστριακών Ες Ες και στη συνέχεια υπαρχηγός του Χίμλερ, Ερνστ Καλτενμπρούννερ (Ernst Kaltenbrunner). Άλλοι γνωστοί Αυστριακοί που πολέμησαν στις τάξεις της Βέρμαχτ υπήρξαν ο καταδρομέας Όττο Σκορτσένυ (Otto Skorzeny) (που φυγάδευσε τον Μουσσολίνι μετά την ανατροπή του το 1943), και ο Κουρτ Βάλντχαϊμ (Kurt Waldheim), μετέπειτα Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ και πρόεδρος της Αυστρίας.

Οι ηττημένοι του Άνσλους είχαν διαφορετική τύχη. Ο Σούσνικ, που αρνήθηκε να διαφύγει, συνελήφθη και εκτοπίστηκε στα στρατόπεδα συγκέντρωσης Ζαξενχάουζεν και Νταχάου, από τα οποία απελευθερώθηκε το 1945. Αργότερα μετανάστευσε

στις ΗΠΑ. Η χήρα του καγκελαρίου Ντόλφους διασώθηκε διαφεύγοντας από την Αυστρία. Από την άλλη πλευρά, ο πρώην αντικαγκελάριος και επικεφαλής του Πατριωτικού Μετώπου Εμίλ Φάυ (Emil Fey), όπως και ο υπουργός Άμυνας, «αυτοκτόνησαν» (στο σώμα του πρώτου λέγεται πάντως ότι καταμετρήθηκαν 23 σφαίρες!). Αντίθετα, ο Γκουίντο Σμιτ τέθηκε υπό την προστασία του Γκαϊρινγκ. Μετά τον πόλεμο συνελήφθη, αλλά το 1947 αφέθηκε ελεύθερος.

Για την αυστριακή κοινωνία το Άνσλους είχε πολύ σοβαρές επιπτώσεις. Οι κάθε είδους αντιφρονούντες κυνηγήθηκαν ανελέως από την πρώτη στιγμή. Στη διάρκεια του Μαρτίου υπολογίζεται ότι συνελήφθησαν 50.000-76.000 άτομα. Τα περισσότερα αφέθηκαν ελεύθερα μετά το δημοψήφισμα, όχι όμως οι κομμουνιστές, οι μοναρχικοί και οι Εβραίοι. Από το δικαστικό σώμα αποπέμφθηκε το 15%, ενώ ο υπουργός Δικαιοσύνης και ένας ανώτατος δικαστής εξοντώθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Τα κυριότερα θύματα όμως υπήρξαν οι Αυστριακοί Εβραίοι. Τον Μάρτιο του 1938 ζούσαν στην Αυστρία 185.028 Εβραίοι (2,8% του πληθυσμού), από τους οποίους 176.034 στη Βιέννη (όπου αποτελούσαν σχεδόν 10% του πληθυσμού). Ο πιο γνωστός ήταν ο Ζίγκμουντ Φρόντ. Ο ίδιος κατόρθωσε να διαφύγει, αλλά τέσσερις αδελφές του χάθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ανατολική Ευρώπη. Οι Ναζί πίεσαν τους Εβραίους να καταβάλουν μεγάλα χρηματικά ποσά για να τους επιτρέψουν να φύγουν από τη χώρα. Κατ' αυτό τον τρόπο σε διάστημα έξι μηνών υποχρεώθηκε να μεταναστεύσει περίπου το ένα τρίτο των Εβραίων της Βιέννης.

Όσον αφορά τις θεσμικές πτυχές του Άνσλους, είναι χαρακτηριστικό ότι ο δολοφόνος του Ντόλφους, ο Πλανέττα, και οι συνεργάτες του ανακηρύχθηκαν εθνικοί ήρωες. Εξάλλου, ο Αυστριακός Στρατός

ενσωματώθηκε στη Βέρμαχτ, στο πλευρό της οποίας πολέμησε κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (ενδεικτικά αναφέρεται ότι στη μάχη του Στάλινγκραντ καταστράφηκαν και δύο μεραρχίες Αυστριακών). Γενικότερα, ως τμήμα της επικράτειας του Ράιχ η Αυστρία ακολούθησε τη μοίρα του, με αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, να ιδρυθούν και εκεί στρατόπεδα συγκέντρωσης (όπως το Μαουτχάουζεν, όπου θανατώθηκαν 35.318 άτομα). Φαίνεται ότι οι Αυστριακοί δέχτηκαν το Άνσλους χωρίς μεγάλες αντιδράσεις, τουλάχιστον μέχρι την αρχή της γερμανικής κατάρρευσης, αφού, εκτός των άλλων, αναζωογόνησε την αυστριακή οικονομία μέσω της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας ως αποτέλεσμα των διωγμών των Εβραίων και της ίδρυσης βιομηχανικών μονάδων στρατιωτικού χαρακτήρα σε διάφορες περιοχές της χώρας. Αργότερα πάντως η συμπεριφορά των Αυστριακών άλλαξε αισθητά.

Όπως αναφέρει ο Μαρκ Μαζάουερ: *«Μεγαλογερμανική αλληλεγγύη δεν μπορούσε να σφυρηλατηθεί τόσο γρήγορα όσο έλπιζε ο Χίτλερ, ούτε με μεθόδους σαν τις δικές του».*

Η κατάλυση της αυστριακής ανεξαρτησίας ήταν το αποτέλεσμα του μακροχρόνιου αυστριακού δικασμού και της διεθνούς αδιαφορίας. Ο δικασμός υπήρξε συνέπεια της μακροχρόνιας οικονομικής κρίσης της Αυστρίας, του αισθήματος ανασφάλειας των κατοίκων της και της έλλειψης εθνικής ταυτότητας που τους ταλάνισε κατά την προπολεμική περίοδο. Η διεθνής αδιαφορία υπήρξε απόρροια της λανθασμένης πολιτικής του κατευνασμού που ακολουθούσαν οι δυτικοευρωπαϊκές δημοκρατίες, η οποία οδήγησε στο επαίσχυντο Σύμφωνο του Μονάχου (1939). Τελικά, η έκρηξη του Πολέμου συνετέλεσε στη συνειδητοποίηση του λάθους που είχε αποτελέσει η εγκατάλειψη της Αυστρίας, και είχε ως αποτέλεσμα τη δέσμευση των Συμμάχων, το 1943, ότι το

Ψηφοφόρος μεταφέρεται σε εκλογικό κέντρο κατά την ημέρα του δημοψηφίσματος.

Άνσλους θα εθεωρείτο άκυρο και ότι μετά τη λήξη των εκθροπραξιών η Αυστρία θα αναγνωριζόταν και πάλι ως ανεξάρτητο κράτος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Συλλογικό), *The Reach for Empire*, εκδ. TIME-LIFE BOOKS, στη σειρά *The Third Reich*.

Gordon Brook-Shepherd, *Anschluss, The Rape of Austria*, Palgrave-Macmillan, Λονδίνο 1963.

Mario Costa, «Οι Ναζί δολοφονούν τον πρωθυπουργό Ντόλφους», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 107 (Νοέμβριος 1984), σ. 83-89.

C.A. Goulick, *Austria from Habsburg to Hitler*, 2 τ., 1948.

Ραιημόν Καρτιέ, *Μεταξύ δύο πολέμων*, Πάπυρος, Αθήνα 1974.

Giles Macdonough, *1938 – Hitler's Gamble*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2009.

Mark Mazower, *Η αυτοκρατορία του Χίτλερ*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», λήμμα «Άνσλους», τ. 3, σ. 9-10.

Giulio Raiola, «Άνσλους. Ο Χίτλερ προσαρτά την Αυστρία στο Τρίτο Ράιχ», *Ιστορία Εικονογραφημένη* 58 (Απρ. 1973), σ. 134-145.

Lawrence Rees, *The Nazis – A Warning from History*, BBC Books 2005.

Richard Rickett, *A Brief Survey of Austrian History*, Prachner, Βιέννη 1978.

William L. Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich – A History of Nazi Germany*, Book Club Associates, Λονδίνο 1983.

Kurt Schuschnigg, *Austrian Requiem*, Νέα Υόρκη 1946.

Ουίλλιαμ Σίρερ, *Ημερολόγιο του Βερολίνου. Σημειώσεις ενός ξένου ανταποκριτού, 1934-1941*, Πάπυρος (στη σειρά ΒΙΠΕΡ, αρ. 139), τ. 1, Αθήνα 1971.

Hew Strachan, *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος*, Γκοβόστης, Αθήνα 2013.

Karl Stadler, *Austria*, Λονδίνο 1971.

Thomas Weyr, *The Setting of the Pearl – Vienna under Hitler*, Oxford University Press 2005.

Z. A. B. Zeman, *Nazi Propaganda*, Oxford University Press 1973.

Ο Νίκος Νικολούδης είναι δρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου του Λονδίνου (King's College).

- 1 Ο πρόεδρος Νάσερ της Αιγύπτου κηδεύεται στο Κάιρο εν μέσω σκηνών πάνδημου πένθους. Τη νεκρώσιμη πομπή ακολουθούν 4.000.000 Αιγύπτιοι σε κατάσταση υστερίας, με αποτέλεσμα να βρουν τον θάνατο 48 άτομα (από καρδιακή προσβολή ή ποδοπατημένα) και να τραυματίζεται σοβαρά 1 άτομο κάθε λεπτό της ώρας. Ο προεικαζόμενος ως διάδοχος του Νάσερ, ο αντιπρόεδρος Ανουάρ Σαντάτ, υπέστη ελαφρύ καρδιακό επεισόδιο και χρειάστηκε να αποχωρήσει από την τελετή επί 3 ώρες. Την κηδεία παρακολούθησαν όλοι οι Άραβες ηγέτες (εκτός από τον βασιλιά Φεϊζάλ), ο Γάλλος πρωθυπουργός Ζακ Σαμπάν Ντελμάς, ο Σοβιετικός πρωθυπουργός Αλεξέι Κοσούγκιν, ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος της Κύπρου κ.ά.
- 3 Κατά τη διάρκεια συνάντησης του πρωθυπουργού Γ. Παπαδόπουλου με τον Αμερικανό υπουργό Άμυνας Μέλβιν Λερντ εκρήγνυται αυτοσχέδια βόμβα σε απόσταση 50 μέτρων. Ως δράστης συλλαμβάνεται ο δικηγόρος Ι. Κορωνάιος.
- 4 Πεθαίνει στο Λος Άντζελες, σε ηλικία 27 ετών, από υπερβολική δόση ηρωίνης,

η ροκ τραγουδίστρια **Τζάνις Τζόπλιν**, γνωστή για την ξεχωριστή φωνή της, με την οποία απέδιδε ροκ μπαλάντες και τραγούδια μπλουζ και σόουλ.

- 5 Η Αραβική Σοσιαλιστική Ένωση, το κυβερνητικό κόμμα της Αιγύπτου, προκρίνει ως διάδοχο του Νάσερ τον μετριοπαθή αντιπρόεδρο και σενό του συνεργάτη **Ανουάρ Σαντάτ**, 51 ετών. Το 1952 είχε συμμετάσχει στο κίνημα για την ανατροπή του βασιλιά Φαρούκ.

■ Το αυτονομιστικό Κίνημα για την Απελευθέρωση του Κεμπέκ (οργάνωση με μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία) απάγει στο Μόντρεαλ τον Βρετανό διπλωμάτη Τζέιμς Κρος, απαιτώντας μεταξύ άλλων 500.000 δολάρια για την απελευθέρωσή του. Το γεγονός αυτό σηματοδότησε την έναρξη της «Κρίσης του Οκτωβρίου» στο Κεμπέκ. Ο Κρος απελευθερώθηκε στις 3 Δεκεμβρίου, αφού οι απαγωγείς του εξασφάλισαν ελεύθερη μετάβαση στην Κούβα (αρκετά χρόνια αργότερα 6 από αυτούς συνελήφθησαν όταν αποπειράθηκαν να επιστρέψουν στον Καναδά).

- 6 Μετά από 13 μήνες στην εξουσία ως πρόεδρος (δικτάτορας) της Βολιβίας, ο στρατηγός Αλφρέντο Οβάντο Κάντια ανατρέπεται από το 181ο πραξικόπημα στα 144 χρόνια της ιστορίας της χώρας του. Προσωρινά αντικαθίσταται από τον στρατηγό Ροχέλιο Μιράντα, που την επομένη αντικαθίσταται από των αριστερών φρονημάτων συνάδελφό του, στρατηγό Χουάν Χοσέ Τόρρες (κυβέρνησε λιγότερο από ένα έτος).
- 8 Το Βραβείο Νόμπελ Λογοτεχνίας απονέμεται στον Σοβιετικό αντιφρονούντα συγγραφέα **Αλεξάντερ Σολζενίτιν**. Δεν μπόρεσε να παρευρεθεί στην τελετή γιατί, όπως είχε δηλώσει, φοβόταν πως, εάν ταξίδευε στη Σουηδία, οι σοβιετικές Αρχές δεν θα του επέτρεπαν να επιστρέψει στη χώρα του.
- 10 Τέσσερα μέλη του Κινήματος για την Απελευθέρωση του Κεμπέκ απάγουν

στο Κεμπέκ τον Πιερ Λαπόρτ, υπουργό Εργασίας της ομώνυμης καναδικής πολιτείας, ζητώντας την απελευθέρωση 23 «πολιτικών κρατουμένων». Στις 17 Οκτωβρίου ο Λαπόρτ βρέθηκε δολοφονημένος στο πορτ μπαγκάζ του αυτοκινήτου με το οποίο είχε απαχθεί. Αργότερα οι απαγωγείς του συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν σε ποινές φυλάκισης που κυμαίνονταν από είκοσι έτη έως ισόβια κάθειρξη.

- 15** Μετά από δημοψήφισμα, με ποσοστό 90,04%, οι Αιγύπτιοι εγκρίνουν την ανάρρηση του Σαντάτ στην προεδρία της χώρας.

■ Κατάρρευση εκτεταμένου τμήματος της υπό κατασκευή κομβικής γέφυρας West Gate της Μελβούρνης (των 112 από τα συνολικά 336 μέτρα της, από ύψος 50 μέτρων) προκαλεί έκρηξη, πυρκαγιά και τον θάνατο 35 εργατών και τον τραυματισμό 18 άλλων. Επρόκειτο για το χειρότερο εργατικό ατύχημα έως σήμερα στην Αυστραλία.

- 16** Ο επίτροπος της ΕΟΚ για νομισματικά θέματα, Ραιμόν Μπαρ, παρουσιάζει σχέδιο νομισματικής ενοποίησης της Κοινότητας έως το 1980 προκειμένου τα μέλη της να αντιτάξουν στο δολάριο ένα νέο ισχυρό νόμισμα.

■ Η δικτατορική κυβέρνηση καθορίζει την 29η Νοεμβρίου ως ημέρα εκλογής των 92 μελών της «Συμβουλευτικής Επιτροπής» τα οποία πρόκειται να αναδειχθούν από την ψήφο των διορισμένων διοικήσεων των δήμων, συνδικάτων και επιστημονικών οργανώσεων της χώρας. Στη συνέχεια ο πρωθυπουργός Γ. Παπαδόπουλος θα επιλέξει 46 από αυτά, διαθέτοντας την ευχέρεια να προσθέσει «αριστίνδην» άλλα δέκα μέλη της προσωπικής του επιλογής.

- 19** Λόγω εκτεταμένης επιδημίας χολέρας στην Τουρκία (με περισσότερα από 2.000 θύματα και 150 νεκρούς), επιβάλλεται καραντίνα στον Πειραιά, ώστε να αποτραπεί η διάδοσή της στην Ελλάδα. Επιπλέον, μετά από δύο ημέρες κλείνουν τα σύνορα με την Τουρκία και

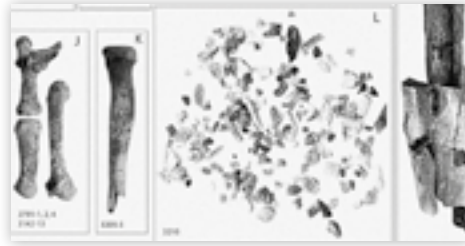
επιβάλλεται γενικός αντιχολερικός εμβολιασμός στον Νομό Έβρου και τα παραμεθόρια νησιά.

- 22** Ο στρατηγός Ρενέ Σνάντερ, αρχηγός του Στρατού της Χιλής, τραυματίζεται σοβαρά στο Σαντιάγο από πυροβολισμούς που ρίφθηκαν στο αυτοκίνητό του από ομάδα πέντε ατόμων. Ο Σνάντερ είχε δηλώσει την πλήρη αντίθεσή του σε ενδεχόμενη πραξικοπηματική ανατροπή του νεοκλεγέντος προέδρου Αλλιέντε, γεγονός που είχε προκαλέσει τη μήνη της Άκρας Δεξιάς. Δύο συνωμοτικές ομάδες στρατιωτικών (με την καθοδήγηση στρατηγών και χρηματοδότηση της CIA) είχαν αποπειραθεί ανεπιτυχώς να απαγάγουν τον Σνάντερ δύο φορές στις 16 και 20 Οκτωβρίου. Ο Σνάντερ υπέκυψε στα τραύματά του μετά από τρεις ημέρες. Οι δύο συνωμοτές στρατηγοί συνελήφθησαν αργότερα και καταδικάστηκαν για απόπειρα απαγωγής και συνωμοσία με σκοπό τη διενέργεια πραξικοπήματος. Αντίθετα από ό,τι αναμενόταν, η δολοφονία αυτή διέυρνε τη λαϊκή υποστήριξη προς τον Αλλιέντε.

■ Τερματίζεται το αμερικανικό εμπάργκο βαρέων όπλων προς την Ελλάδα –είχε επιβληθεί μετά την επιβολή της δικτατορίας–, με δικαιολογία την ανάγκη ενίσχυσης του ΝΑΤΟ και τις δραματικές εξελίξεις στη Μέση Ανατολή.

- 24** Ο πρωταθλητής του άλματος επί κοντώ **Χρήστος Πapanικολάου** καταρρίπτει το παγκόσμιο ρεκόρ με επιτυχημένο άλμα στα 5,49 μέτρα. Το νέο ρεκόρ πραγματοποιήθηκε στη διάρκεια διεθνούς ελληνογιουγκοσλαβικής αθλητικής συνάντησης.

■ Το Κογκρέσο της Χιλής επικυρώνει την εκλογή του Αλλιέντε στην προεδρία της χώρας παρά την εκτεταμένη αρνητική εκστρατεία εναντίον του Αλλιέντε μέσω του Τύπου (που χρηματοδοτήθηκε από τη CIA). Ο νέος πρόεδρος, προηγουμένως, έκανε ορισμένες παραχωρήσεις στο αντιπολιτευόμενο Χριστιανοδημοκρατικό Κόμμα.

Ανακαλύφθηκε η παλαιότερη εκούσια αποτέφρωση ανθρώπου στη Μέση Ανατολή

Τα παλιότερα ίχνη τελετουργικής αποτέφρωσης ανθρώπινου σώματος στην περιοχή της Μέσης Ανατολής ανακάλυψαν Ισραηλινοί και Γάλλοι αρχαιολόγοι κατά τη διάρκεια ανασκαφών στον νεολιθικό οικισμό της Μπείσαμούν, στο άνω μέρος της Κοιλιάδας του Ιορδάνη (βόρειο Ισραήλ). Σύμφωνα με όσα αναφέρουν σε σχετική μελέτη τους στην επιστημονική επιτηρίδα *Plos One*, η καύση χρονολογείται από το 7031 έως το 6700 π.Χ., με την αμέσως παλαιότερη στην περιοχή να είναι «νεότερη» κατά 1.000-1.500 χρόνια, ενώ η αρχαιότερη παγκοσμίως (Αυστραλία) έχει «ηλικία» περίπου 40.000 ετών.

Οι επιστήμονες ανακάλυψαν 355 θραύσματα καμένων οστών σε έναν λάκκο-κλίβανο, διαστάσεων 80x60 εκατ. Η καύση έγινε με ιδιαίτερη επιμέλεια, αφού το νεκρό σώμα είχε τοποθετηθεί σε καθιστή θέση, με τα γόνατα λυγισμένα στο στήθος. Το αποτεφρωμένο άτομο ήταν νεαρής ηλικίας και ενήλικο, αλλά το φύλο και το ύψος του δεν έχουν αποσαφηνιστεί. Ωστόσο, μετά από ανάλυση των οστών, αποδείχθηκε πως πριν από τον θάνατό του είχε τραυματιστεί σοβαρά, καθώς οι ερευνητές βρήκαν στο οστό του αριστερού ώμου τμήμα βέλους μήκους 1,2 εκατ. Ο τραυματισμός αυτός προκάλεσε, πιθανότατα, τη ρήξη του μυός και έντονους πόνους, αλλά το οστό είχε αρχίσει να επουλώνεται, στοιχείο που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το άτομο αυτό επέζησε για αρκετές εβδομάδες ή μήνες προτού πεθάνει τελικά από άγνωστη αιτία. Όλη η μελέτη στο doi.org/10.1371/journal.pone.0235386

Σε μουσείο σύγχρονης τέχνης μετατράπηκε ρωμαϊκή κινστέρινα στη Νάπολη

Ως μουσείο σύγχρονης τέχνης επαναλειτούργησε μετά από 20 αιώνες η περιφημη *Piscina Mirabilis* στη Νάπολη, μία από τις μεγαλύτερες δεξαμενές πόσιμου ύδατος (κινστέρες) στον ρωμαϊκό κόσμο. Κατασκευάστηκε τον 1ο αιώνα μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Αύγουστο σε ηφαιστειογενή λόφο στο δυτικό άκρο του κόλπου της Νάπολης,

έχει ύψος 15 μ., μήκος 72 μ. και πλάτος 25 μ., στηρίζεται σε θολωτές οροφές και συνολικά 48 κολόνες, ενώ η χωρητικότητά της ανέρχεται στα 12.600 κυβικά μέτρα.

Αρχικά εκτιμήθηκε ότι αναγέρθηκε για την παροχή πόσιμο νερού στον ρωμαϊκό πολεμικό στόλο που ναυλοκούσε στο γειτονικό λιμάνι *Portus Julius*, ωστόσο η επικρατέστερη εκδοχή είναι πως εξυπηρετούσε τις ανάγκες μιας από τις πολυτελείς επαύλεις που υπήρχαν στην περιοχή. Η δεξαμενή τροφοδοτούνταν από το υδραγωγείο *Aqua Augusta*, το οποίο έφερνε το νερό από πηγές του Σερίνο, περίπου 100 χλμ. μακριά. Το νερό αντλούνταν από τη δεξαμενή με ειδικά μηχανήματα που ήταν τοποθετημένα στη οροφή της, τα οποία τον 2ο αιώνα μ.Χ. πολλαπλασιάστηκαν λόγω των αυξημένων αναγκών.

Την αναμόρφωσή της σε μουσείο ανέλαβε το αρχιτεκτονικό γραφείο *Bagua+Bhava*, με έδρα το Χονγκ Κονγκ, ενώ σήμερα σε αυτό στεγάζονται έργα των ζωγράφων Εουτζένια Βάνι, Φραντσέσκο Κλεμέντε και Σερένα Βεστρουότσι, γλυπτά των Βέργκινερ, Μπερούτι, Σασολίνο Λόρις Τσεκίни κ.ά.

Πολωνία: Εντοπίστηκε το πεδίο άγνωστης μάχης του Μεσαίωνα

Ένα, μέχρι σήμερα άγνωστο, πεδίο μάχης του Μεσαίωνα ανακάλυψαν Πολωνοί αρχαιολόγοι σε δασώδη ορεινή περιοχή κοντά στην πόλη Σανόκ της νοτιοανατολικής Πολωνίας. Ερευνώντας το σημείο, οι επιστήμονες εντόπισαν εκατοντάδες αιχμές από βέλη και τμήματα από βαλλίστρες, που εκτιμούν πως αποτελούν κατάλοιπα επίθεσης το 1340 σε κάστρο της περιοχής του βασιλιά της Πολωνίας Καζιμίρ Γ΄ του Μεγάλου, στο πλαίσιο της εκστρατείας του για την κατάληψη της Γαλικίας και την ενσωμάτωσή της στο πολωνικό βασίλειο. Καθώς οι τελευταίες αρχαιολογικές ανασκαφές στην περιοχή είχαν πραγματοποιηθεί χωρίς αποτέλεσμα πριν από μισό αιώνα, οι αρχαιολόγοι διερεύνησαν τις πληροφορίες πως στην περιοχή υπήρχε κάποιος θησαυρός και η επιλογή τους αυτή δικαιώθηκε.

«Τα αποτελέσματα ξεπέρασαν και τις πλέον αισιόδοξες προβλέψεις μας», δήλωσε

ενθουσιασμένος ο επικεφαλής του ερευνητικού προγράμματος, ο Δρ. Πιοτρ Κότοβιτς (Piotr Kotowicz) από το Ιστορικό Μουσείο του Σανόκ, και διευκρίνισε πως, με βάση τα πρώτα στοιχεία, η επίθεση έγινε από τη νότια πλευρά του κάστρου, ενώ οι υπερασπιστές του (Ρουθεριανοί) πρέπει να αιφνιδιάστηκαν και να εξουδετερώθηκαν γρήγορα, καθώς δεν βρέθηκαν πολλά πολεμικά ίχνη από αυτούς.

Κατά την έρευνα, εντοπίστηκαν ακόμα ίχνη ενός οικισμού του 9ου-10ου αιώνα και πολλά αντικείμενα της ίδιας περιόδου, μεταξύ των οποίων και το πρώτο μεσαιωνικό αραβικό νόμισμα (dirham) που έχει βρεθεί στο Σανόκ.

Τα γυαλιά του Γκάντι

Έναντι 260.000 στερλινών (περ. 288.000 €) πωλήθηκε πριν από λίγες εβδομάδες σε δημοπρασία του οίκου East Bristol Auctions στη Μεγάλη Βρετανία επικρυσωμένο ζευγάρι στρογγυλών γυαλιών που ανήκε στον Ινδό στοχαστή, πολιτικό και εμβληματική μορφή του κινήματος για την ανεξαρτησία της Ινδίας Μαχάτμα Γκάντι (1869-1948). Όπως ανακοίνωσε ο οίκος δημοπρασιών, τα γυαλιά είχαν βρεθεί μόλις έναν μήνα νωρίτερα μέσα σε φάκελο «στο γραμματοκιβώτιό μας όπου τα είχε αφήσει ο πωλητής», ενώ σύμφωνα με όσα δήλωσε ο εκπρόσωπός του, Άντριου Στόου, στον βρετανικό τηλεοπτικό σταθμό Sky News, «ένας συνάδελφος ανακάλυψε τον φάκελο μαζί με ένα σημείωμα που έγραφε: “Αυτά τα γυαλιά ανήκουν στον Γκάντι. Τηλεφωνήστε μου”».

Ο Γκάντι συνήθιζε να δίνει «τα παλιά γυαλιά του, τα οποία δεν ήθελε πια, σ' αυτούς που τα είχαν ανάγκη ή σε αυτούς που τον είχαν βοηθήσει», εξήγησε ο οίκος στον ιστότοπό του. Για τη συγκεκριμένη περίπτωση και μετά από εκτενή έρευνα που διενήργησαν, οι υπεύθυνοι του οίκου δημοπρασιών διαπίστωσαν πως τα γυαλιά είχαν δοθεί από τον Γκάντι τη δεκαετία του 1920 στον θείο του πωλητή, ο οποίος εργαζόταν τότε για την British Petroleum στη Νότια Αφρική, ως ανταπόδοση σε μια καλή πράξη του δεύτερου.

«Πρόκειται για ένα απίστευτο αντικείμενο και μια ιστορική ανακάλυψη», δήλωσε χαρακτηριστικά ο Στόου.

Mark Woolmer

Φοίνικες | Ιστορία και πολιτισμός

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Μαρία Παπαηλιάδη

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020 | ΣΕΛ.: 384 | ΤΙΜΗ: 18,00€

Η πρώτη εμφάνιση της λέξης που έστω και κατά προσέγγιση να μοιάζει με τον σημερινό όρο «Φοίνικας» είναι η αρχαιοελληνική Φοινίκη στην *Ιλιάδα*. Ο Όμηρος, δεν χρησιμοποιεί το όνομα *Φοίνιξ* ως δηλωτικό της εθνότητας, όπως ίσως θα περίμενε κανείς, αλλά ως όρο που δηλώνει εκείνους που κατάγονταν από κάποια παράκτια

πόλη της Συροπαλαιστίνης. Έχει αποδειχτεί από την επιστημονική έρευνα ότι η χρήση του όρου *Φοίνιξ* από τους Έλληνες και τους Ρωμαίους συγγραφείς έδειξαν ότι χρησιμοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά για να δηλώσει τους ανθρώπους από κάποια από τις παράκτιες πόλεις της Συροπαλαιστίνης όταν ταξίδευαν μακριά από την πατρίδα τους, και σπανίως ως όνομα που δήλωνε την εθνότητα. Πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι τον όρο Φοίνιξ, ποτέ δεν χρησιμοποίησαν οι ίδιοι οι «Φοίνικες» για τον αυτοπροσδιορισμό τους.

Από όλους τους λαούς της αρχαίας Εγγύς Ανατολής, θεωρητικά, οι Φοίνικες επηρέασαν περισσότερο την Ιστορία της Μεσογείου. Κατείχαν μια στενή λωρίδα γης κατά μήκος των παραλιών του σημερινού Λιβάνου, της Συρίας και του βόρειου Ισραήλ, υπήρξαν ικανότατοι έμποροι και, αντίθετα από τους Σύρους και τους Χαναναίους γείτονές τους, ποτέ δεν επεδίωξαν να δημιουργήσουν μια ενιαία αυτοκρατορία ή ένα ενιαίο βασίλειο, αλλά ίδρυσαν αρκετές πόλεις-κράτη.

Τύρος, Σιδώνα, Βηρυτός, Βύβλος, Άραδος, Μοτύη, Καρχηδόνα...: πόλεις που άφησαν η καθεμία το δικό της στίγμα στην ιστορία της Μεσογείου, πρωτοπορώντας στο εμπόριο και στη ναυτιλία. Πόλεις φοινικικές, συνδεδεμένες με έναν λαό που αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα ανιγμάτα για τους ιστορικούς της Αρχαιότητας. Μολονότι οι κλασικές πηγές απονέμουν στους Φοίνικες την τιμή ότι ήταν αυτοί που μετέφεραν στη Δύση την πρώτη αλφαβητική γραφή, με βάση την οποία ανέπτυξαν οι Έλληνες το ελληνικό αλφάβητο, η φοινικική γραμματεία δεν

έχει αφήσει κανένα ίχνος στην ιστορία. Επιπλέον, καθώς οι Φοίνικες ζούσαν σε μια χαλαρή συνομοσπονδία εμπορικών πόλεων-κρατών με μεγάλη γεωγραφική διασπορά, και δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο κράτος με σαφώς καθορισμένα σύνορα, είναι ιδιαίτερα δύσκολο να κατανοήσουμε την κοινωνική τους οργάνωση.

Αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν πραγματοποιήθηκαν συστηματικές ανασκαφές σε φοινικικές θέσεις νωρίτερα από τα μέσα του 20ού αιώνα, καθώς και στον κοινότοπο χαρακτήρα του φοινικικού υλικού πολιτισμού, σε σύγκριση με τα μνημειώδη λίθινα ανάγλυφα της Ασσυρίας, τις σαρκοφάγους και τους βασιλικούς τάφους της Αιγύπτου, και τα εξαιρετικά αγγεία και αγάλματα της αρχαϊκής και κλασικής Ελλάδας.

Ο Μαρκ Γούλμερ, αξιοποιώντας τα πορίσματα της πιο πρόσφατης ιστορικής και αρχαιολογικής έρευνας, παρουσιάζει μια νέα αποτίμηση αυτού του συναρπαστικού αλλά μυστηριώδους σημαντικού λαού. Εξετάζοντας την ιστορία, τον υλικό πολιτισμό, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τη διακυβέρνηση, το εμπόριο και την επέκταση από την περιοχή του Λιβάνου στη Δυτική Μεσόγειο, διερευνά τη Φοινίκη σε όλη την παράδοση περιπλοκότητά της. Φωτίζοντας πολλά από τα μυστήρια και τις αντιφάσεις που περιβάλλουν τους Φοίνικες, ο συγγραφέας καταδεικνύει όχι μόνο τον δυναμισμό και τον πλούτο της κουλτούρας τους αλλά και τον ιδιαίτερα ισχυρό αντίκτυπό τους στην ευρύτερη ιστορία της Μεσογείου.

Αννίτα Π. Παναρέτου

«Συμπληρώνω τη μνήμη του κόσμου...»

Έλληνες όμηροι και αιχμάλωτοι σε ναζιστικά και φασιστικά στρατόπεδα και φυλακές 1941-1945

Εκδόσεις Παπαδόπουλος, 2020 | ΣΕΛ.: 496 | ΤΙΜΗ: 25,00 €

Τον Μάιο του 2020 συμπληρώθηκαν 75 χρόνια από τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα όμως συμπληρώθηκαν και 75 χρόνια από την καθυστερημένη απελευθέρωση πολλών χιλιάδων Ελλήνων, που στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού

πολέμου, κυριότατα όμως της τριπλής ξένης κατοχής, μεταφέρθηκαν ως αιχμάλωτοι ή όμηροι έξω από τα σύνορα της πατρίδας.

Μερικοί είχαν συλληφθεί στο μέτωπο, αλλά οι περισσότεροι εκτοπίστηκαν βίαια λόγω της αντιστασιακής δράσης ή των αριστερών φρονημάτων τους είτε, συνηθέστατα, απλώς για να τροφοδοτήσουν –μαζί με εκατομμύρια άλλους Ευρωπαίους– το Γ' Ράιχ με εργατικά χέρια για τη συνέχιση του πολέμου. Μαζί με εκατομμύρια άλλους Ευρωπαίους εκτιπισμένους, αναγκάζονταν να διατηρούν τη γερμανική –πολεμική και όχι μόνο– βιομηχανία σε διαρκή λειτουργία, να κτίζουν ή να επισκευάζουν τεράστια κατασκευαστικά και οχυρωματικά έργα, να εξασφαλίζουν την αγροτική παραγωγή, να αποκαθιστούν τις κατεστραμμένες υποδομές, να καθαρίζουν τις κατοικημένες περιοχές από τα ερείπια των συμμαχικών βομβαρδισμών. Ύστερα από απεριόριστα δεινά, μερικοί από όσους επιβίωσαν και επέστρεψαν, κατέγραψαν λεπτομερώς τη δοκιμασία τους.

Πρόκειται για συνταρακτικά κείμενα. Άνδρες και γυναίκες, πολίτες, στρατιωτικοί και κληρικοί σε στρατόπεδα και φυλακές της Γερμανίας, της Ιταλίας, της Αυστρίας, της Σερβίας, της Πολωνίας, αποτυπώνουν μια πραγματικότητα που υπερβαίνει τη φαντασία: την δραματική καθημερινότητα της κακουχίας, της εξοντωτικής εργασίας, της αναμέτρησης με τον θάνατο, των ακραίων ψυχικών μεταπτώσεων, αλλά και την άμεση εμπειρία της κατάρρευσης του φασισμού και του ναζισμού, την απελευθέρωση από τους Συμμάχους, την πολύμηνη οδύσσεια του επαναπατρισμού με τις περιπλανήσεις

σε μια χαοτική Ευρώπη και την υποδοχή τους από ένα απροετοίμαστο και αμήχανο ελληνικό κράτος. Μέσα από τις μαρτυρίες τους και από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών παρουσιάζεται, για πρώτη φορά, μια ανεξερεύνητη πτυχή της ελληνικής Ιστορίας.

Η Αννίτα Π. Παναρέτου στο συναρπαστικό και άκρως ενδιαφέρον βιβλίο της αποτυπώνει αντιπροσωπευτικότερα και πληρέστερα το γράμμα και το πνεύμα τους, δίνοντας πρωτίστως τον λόγο στους δημιουργούς. Η παράθεση αποσπασμάτων που διατρέχει το βιβλίο, το ζωντανεύει, του δίνει πνοή και χρώμα, καθώς μέσω αυτών αποδίδεται με μοναδικό τρόπο τόσο η καθημερινότητα των Ελλήνων εκτοπισμένων όσο και η κατάσταση και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της περιοχής και της εποχής μέσα στις οποίες κλήθηκαν να επιβιώσουν.

Στο βιβλίο δεν συμπεριλαμβάνονται ιστορίες των Ελλήνων Εβραίων, οι οποίοι, στην πραγματικότητα, δεν ήταν ούτε όμηροι ούτε αιχμάλωτοι, αλλά θύματα μιας αδιανόητης γενοκτονίας. Άλλωστε η περιπτώσή τους έχει απασχολήσει την ιστοριογραφία τόσο ως εθνικό θέμα όσο και ως μέρος του διεθνούς ενδιαφέροντος για το «Ολοκαύτωμα» όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται.

Πρόκειται για ένα βιβλίο που απευθύνεται σε όλους, και όχι μόνο σε ένα ειδικό κοινό. Μέσα από τις σελίδες του ακούγεται η φωνή των πρωταγωνιστών. «Εγώ έτσι κι αλλιώς κάποτε θα φύγω. Τούτη η φωνή πρέπει να μείνει. Είναι η φωνή όλων όσων μαρτυρούν εδώ, που φιλοδοξεί να φέρει σε σας την τρεμούλα της ψυχής, το δάκρυ, τον πόνο στρατιών ανθρώπων».

Βαγγέλης Τζούκας

Ανταρτοπόλεμος

Επαναστάτες, παρτιζάνοι, μαχητές

Εκδόσεις ΕΑΠ, 2019 | ΣΕΛ.: 120 | ΤΙΜΗ: 8,80 €

Ο ανταρτοπόλεμος συνιστά μια πολύ διαδεδομένη μορφή διεξαγωγής πολεμικών επιχειρήσεων με μεγάλο ιστορικό εύρος. Αφορά κυρίως τις συγκρούσεις στις οποίες πρωταγωνιστούν μη τακτικές δυνάμεις οι οποίες χρησιμοποιούν πρακτικές του λεγομένου ανορθόδοξου πολέμου. Έχει σαφώς πολιτικό χαρακτήρα και στις περισσότερες

περιπτώσεις αποσκοπεί είτε στην ανατροπή μιας κυβέρνησης ή ενός καθεστώτος και στην αντικατάστασή τους, είτε στην εκδίωξη κατοκικών δυνάμεων από τη γεωγραφική επικράτεια μιας χώρας ή περιφέρειας. Το αντάρτικο κίνημα δρα είτε αυτόνομα είτε σε συνεργασία με τακτικές δυνάμεις (ημεδαπές ή συμμαχικές), στηρίζεται στη διαθεσιμότητα του ευρύτερου πληθυσμού (συνήθως αγροτικού) και, σε ορισμένες τουλάχιστον εκδοχές του, ενδέχεται να μετασχηματιστεί και το ίδιο σε τακτικό στρατό.

Ο ανταρτοπόλεμος απέκτησε νέες διαστάσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο με τον αγώνα των Συμμάχων εναντίον του Άξονα. Στην τιτάνια σύγκρουση της ναζιστικής Γερμανίας με τη Σοβιετική Ένωση, οι Σοβιετικοί Παρτιζάνοι που δρούσαν στα μετόπισθεν του τεράστιου μετώπου διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην τελική έκβαση της σύγκρουσης. Το εύρος του ανταρτοπολέμου υπήρξε μεγάλο και στην περιοχή των Βαλκανίων, όπου δέσποζε το κίνημα του Τίτο στη Γιουγκοσλαβία. Όσον αφορά την Ελλάδα αποτέλεσε κομβικό παράγοντα ριζοσπαστικοποίησης του πληθυσμού και ουσιαστικής παρενόχλησης των κατοκικών στρατευμάτων. Ταυτόχρονα, αποτέλεσε χώρο ανάδειξης των μεγάλων πολιτικών διαιρέσεων που χαρακτήρισαν την ελληνική κοινωνία την περίοδο 1941-1944, γεγονός που επισφραγίστηκε από τις εμφύλιες συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών, την ιδεολογική πόλωση και τη δημιουργία των προϋποθέσεων εκείνων που οδήγησαν στον ολοκληρωτικό εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1946-1949.

Η εποχή του Ψυχρού Πολέμου τροφοδότησε τη θεωρία περί ανταρτών, καθώς

ερευνητές, αναλυτές και επιστήμονες προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τις μεγάλες αλλαγές που επέφερε η παγκόσμια εμφάνιση των μαχητών αυτών, αλλά και η ιδεολογική τους στράτευση στο πεδίο του πολέμου.

Το λεγόμενο «τέλος των ιδεολογιών» επέφερε ριζικές αλλαγές. Επαναστατικές προοπτικές έπαψαν ουσιαστικά να υφίστανται σε πλανητική κλίμακα και ο ρόλος της ιδεολογίας δεν είναι πλέον αποφασιστικός ως προς τη συγκρότηση αντάρτικων στρατών. Εθνικές/εθνοτικές και θρησκευτικές αντιπαραθέσεις διαμορφώνουν πια το σκηνικό στο οποίο αναπτύσσονται μορφές ανορθόδοξου πολέμου, ενώ στις απόπειρες αυτές εμπλέκεται και το ζήτημα της τρομοκρατίας.

Ο Βαγγέλης Τζούκας προσφέρει μια συνοπτική εξέταση πρακτικών και μορφών συλλογικής βίας, που σχετίζονται με την αμφισβήτηση υφισταμένων και θεσπισμένων εξουσιαστικών μορφωμάτων. Εξετάζει τη συγκρότηση και την ανάπτυξη αντάρτικων στρατών κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων, καλύπτοντας ένα κενό στην ελληνική βιβλιογραφία. Εστιάζει στις πιο εμβληματικές περιπτώσεις εμφάνισης ανταρτών, από την Αμερικανική Επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Αναλύει την αναμέτρηση της Κίνας, τα κινήματα αποαποικιοποίησης, τις συγκρούσεις της ψυχροπολεμικής περιόδου, την εμπλοκή των ΗΠΑ σε Αφγανιστάν και Ιράκ, καθώς και στους τρόπους με τους οποίους επιχειρήσαν να τους αντιμετωπίσουν οι εκάστοτε κυρίαρχες δυνάμεις. Διατρέχοντας τις θεωρητικές προσεγγίσεις του ανταρτοπολέμου, δίνει έμφαση στην ιστορικότητά του και στις ποικίλες εκδοχές του.

Δημήτρης Ε. Φιλιππής

Ισπανικός εμφύλιος (1936-1939)

Διάρρηση, δικιόνιοα και δικασμός στην Ισπανία του 20ού αιώνα
Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2020 | ΣΕΛ.: 222 | ΤΙΜΗ: 15,00 €

Ο Ισπανικός Εμφύλιος ή ο Πόλεμος της Ισπανίας, ή ο Πόλεμος των «δύο Ισπανιών» διήρκεσε σχεδόν 1000 ημέρες, από τις 18 Ιουλίου 1936 έως την 1η Απριλίου 1939. Ως γνωστόν νικήτρια βγήκε η «Ισπανία του Εθνικού Μετώπου» ή η «Εθνική Ισπανία του Φράνκο» και ηττήθηκε η Β' Ισπανική Δημοκρατία ή η «Ισπανία του Λαϊκού

Μετώπου». Κατά γενική παραδοχή, σε μεγάλο βαθμό η νίκη πισωνόταν προσωπικά στον στρατάρχη Φρανθίσκο Φράνκο.

Σύμφωνα με φιλοφρανκιστές ιστορικούς, ο «Θρίαμβος των Εθνικών» ξεκίνησε με το στρατιωτικό πραξικόπημα της 17ης-18ης Ιουλίου 1936 και διήρκεσε έως τον θάνατο του Φράνκο στις 20 Νοεμβρίου 1975.

Σ' έναν αιώνα εμφύλιων σπαραγμών (1833-1936), ο Ισπανικός Εμφύλιος (1936-39) αναδείκνυε κατά το πλέον τραγικό τρόπο τον Δικασμό της «πληθυντικής Ισπανίας».

Άλλος πόλεμος κι άλλοι εμφύλιοι έγιναν στην «αναρχοαυτόνομη Καταλονία», άλλος-οι στην παραδοσιακά συντηρητική και καθολική Βασκική, άλλος-οι στις «δεξιές περιφέρειες» Ναβάρρα, Καστίλλη-Λεόν, Γαλικία, άλλος-οι «στους χώρους της κολεκτιβας και της επανάστασης» στην Καταλανοαραγονία και την Ανδαλουσία, άλλος-οι στις τρεις πρωτεύουσες της Δημοκρατίας (Μαδρίτη, Βαλένθια, Βαρκελώνη). Επιθετικός ο πόλεμος του αντεπαναστατικού ενιαίου Μπλόκου της Δεξιάς, αμυντικός του επαναστατικού Λαϊκού (πολυ)Μετώπου της Αριστεράς. Προτεινόμενος ορισμός: «Ο Ισπανικός Εμφύλιος είναι η σύγκρουση της δεξιάς αντίληψης για την Ισπανία με τις αριστερές αντιλήψεις για τις Ισπανίες και, παράλληλα, η σύγκρουση αυτών των αριστερών αντιλήψεων μεταξύ τους και της κάθε μίας με τον εαυτό της».

Πόσοι ήταν οι νεκροί και ποιο το μέγεθος των υλικών καταστροφών του Πολέμου της Ισπανίας;

Επρόκειτο για γενοκτονία, για σχέδιο εξόντωσης ή για τίποτα από τα δύο;

Πως θα ήταν η χώρα χωρίς το πραξικόπημα του 1936;

Ήταν δυνατόν να αποφευχθεί ο Πόλεμος και η συνέχειά του, ο Φρανκισμός;

Η ιστοριογραφία της ηττημένης πλευράς από τη μία, και η φιλοφρανκική από την άλλη, δίνουν τις εκδοχές τους, ενόσω συνεχίζουν τις έρευνές τους και την «πολεμική»: μεταξύ τους...

Η νίκη της Εθνικής Ισπανίας του Φράνκο οδηγούσε στην εξορία «τις ηττημένες Ισπανίες της Δημοκρατίας, της μεταρρύθμισης και της επανάστασης». Ο Φρανκισμός μακροήμερευσε πάνω στον «μεγάλο φόβο»: «Η Κασουντίγιο ή Εμφύλιος». Ύστερα, η μετάβαση από τη δικτατορία στη Δημοκρατία επιτεύχθηκε χάρη στη «συμφωνία της σιωπής» ανάμεσα στους νικητές και τους ηττημένους του Εμφυλίου, ενώ η μεταπολίτευση εδραιώθηκε *in absentia* της ιστορικής μνήμης.

Σήμερα, με αφορμή το καταλανικό ζήτημα, επέστρεψαν η Δικιόνιοα και η απειλή της Διάρρησης, ενώ η πολεμική του Δικασμού συνεχίζεται στα τυπογραφεία ανάμεσα στη φιλοφρανκική και την αντιφρανκική ιστοριογραφία.

Το άκρως ενδιαφέρον βιβλίο του Δημήτρη Ε. Φιλιππής προστίθεται σε μιαν ανεξάντλητη ιστοριογραφία για τον Ισπανικό Εμφύλιο και τον ισπανικό εικοστό αιώνα, που πλαισιώνει και πλαισιώνεται από μια, επίσης ανεξάντλητη, πολιτισμική παραγωγή: μυθοπλασία, ιστορικά ντοκιμαντέρ, κατάλογοι εκθέσεων (ζωγραφική, αφίσα, φωτογραφία κλπ.). Ο συγγραφέας δοκιμάζει την εναλλακτική να ιστορήσει «κατ' αναδρομή» τον «ανατρεπτικό» ισπανικό 20ό αιώνα και να αποτυπώσει κατά το δυνατόν, τη μεγάλη εικόνα του.

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ

1. Επίτροπος του Σοβιετικού καθεστώτος
2. Αττικός μυθολογικός ήρωας που σέβονταν οι Σπαρτιάτες
3. Ιταλική τηλεόραση – Μαθήτρια του Φρόνιτ μεγάλος έρωτας του Νίτσε
4. Πολιτική που βασιζεται στις φυλετικές διακρίσεις
5. Δύναμη της κινεζικής φιλοσοφίας – Δύο φωνήεντα – Αντιωνυμία
6. Κέντρο σύγχρονης τέχνης (αρχικά) – Πρόθεση
7. Πόλη της Γαλιλαίας που πολιορκήθηκε στην Γ' Σταυροφορία – Κατάληξη θηλυκών ουσιαστικών
8. Ο συνθέτης της καντάτας Carmina Burana – Αρχαίο Μυκηναϊκό ξίφος
9. Κατηγορούμενος για το «Έγκλημα του Κολωνακιού»
10. Κατάληξη επιρρημάτων – Γυναικείο περιοδικό – Βυζαντινή νότα
11. Ήταν ο Γιουγκοσλάβος ηγέτης Γιόζιπ Μπροζ Τίτο

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
2								■	
3			■						
4									
5			■			■			
6	■						■		
7				■				■	
8	■				■				■
9									
10		■					■		
11									

ΚΑΘΕΤΑ

1. Στρατηγός συνιδρυτής και αρχηγός της οργάνωσης ΙΔΕΑ
2. Θηλαστικό που ζει στα δάση βροχής του Κονγκό – Γερμανός φιλόλογος συγγραφέας του Πλατωνικού Λεξικού
3. Ονομάζεται και «ελληνικό κλειδί» ή «Χειρώνιος λαβή»
4. Ένας Λουδοβίκος – Είδος σπηρών
5. Αποικία των Αιολέων στον Ελλήσποντο – Χιου ... Βρετανός κυβερνήτης της Κύπρου
6. Χωρίς αγώνα, απολέμιστα – Αρχικά για το φυσικό αέριο
7. Εργαλεία για βάψιμο μεγάλων επιφανειών – Ο ελαύνων (αρχ.)
8. Επί ... όροις – Στα νησιά μας την αμφισβητούν οι Τούρκοι
9. Αρχαίο νόμισμα (γεν.) – Υπάρχει και ... οφθαλμού
10. Πατρίδα του εθνικού ευεργέτη Σωτήρη Αναργύρου – Προστατεύει αρχαιότητες (αρχικά)

ΛΥΣΗ ΣΤΑΥΡΟΛΕΞΟΥ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ: ▪ 1. ΚΛΕΙΣΘΕΝΗΣ ▪ 2. ΡΑΚΑ – ΑΒΑΤΟ ▪ 3. ΑΙΑ – ΕΛΕΝΟΣ ▪ 4. ΝΟΤΑ – ΕΡΑΝΑ ▪ 5. ΙΣΟΒΑΡΕΣ ▪ 6. ΜΑΝΟΣ – ΕΚ ▪ 7. ΤΟΒ – ΑΤΤΙΚ ▪ 8. ΑΤΑΚΤΗ – ΖΕΑ ▪ 9. ΚΕΙΟ – ΤΑΜΙΛ ▪ 10. ΗΡΟΝΤΑΝΙΝΙ ▪ 11. ΣΟΙ – ΤΣΑΡΑΣ ΚΑΘΕΤΑ: ▪ 1. ΚΡΑΝΙΩΤΑΚΗΣ ▪ 2. ΛΑΙΟΣ – ΟΤΕΡΟ ▪ 3. ΕΚΑΤΟΜΒΑΙΟΙ ▪ 4. ΙΑ – ΑΒΑ – ΚΟΝ ▪ 5. ΑΝΑΤ – ΤΤ ▪ 6. ΘΑΛΕΡΟΤΗΤΑΣ ▪ 7. ΕΒΕΡΕΣΤ – ΑΝΑ ▪ 8. ΝΑΝΑΣ – ΙΖΜΙΡ ▪ 9. ΗΤΟΝ – ΕΚΕΙΝΑ ▪ 10. ΣΟΣΑΝΚ – ΑΛΙΣ